

VU Research Portal

Buurtnetwerken van ouderen

Thomese, G.C.F.

1998

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Thomese, G. C. F. (1998). *Buurtnetwerken van ouderen: Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek onder zelfstandig wonende ouderen in Nederland*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Thela Thesis.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

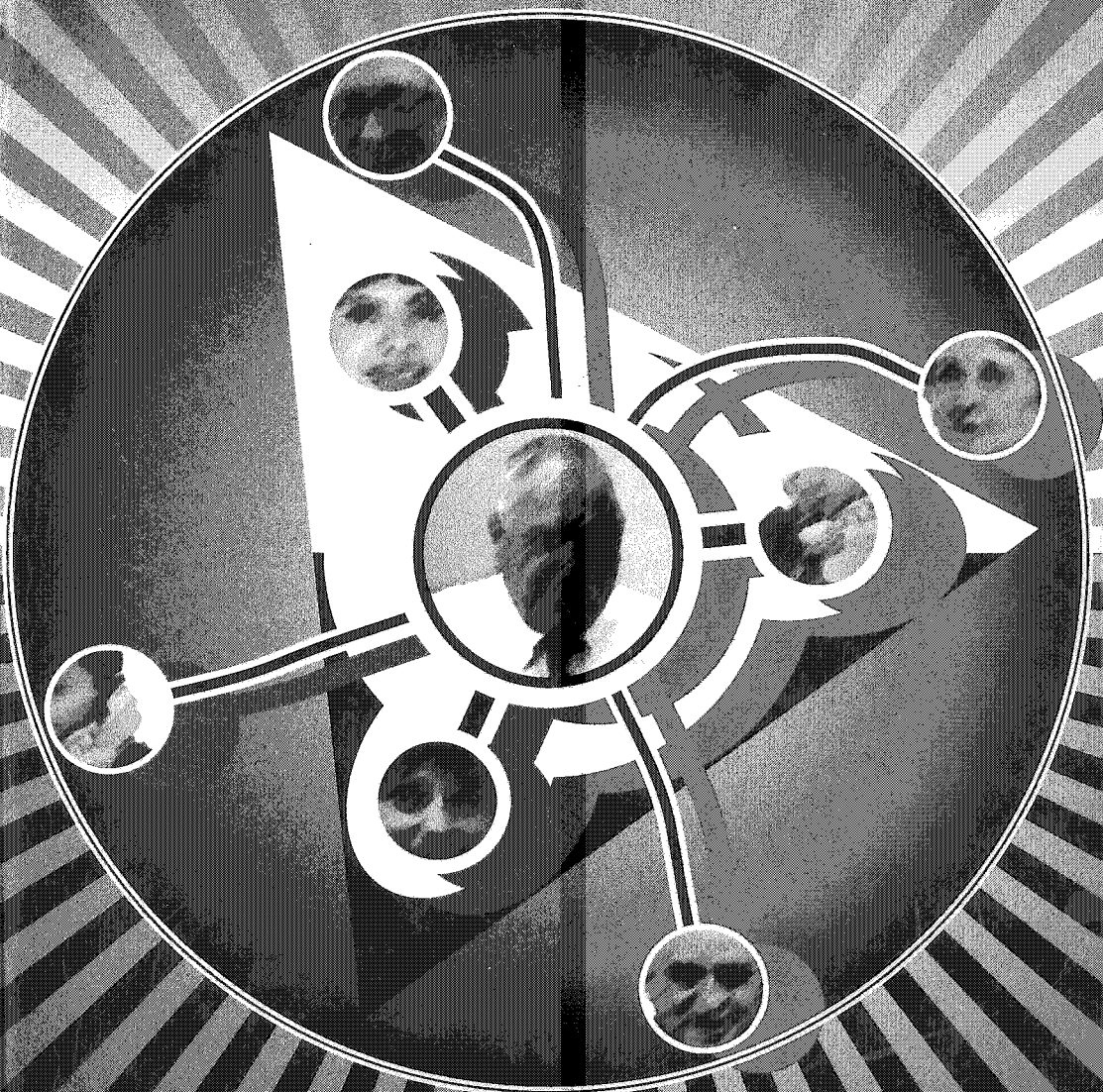
E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

SA

12670

BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

EEN SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK
ONDER ZELFSTANDIG WONENDE OUDEREN
IN NEDERLAND

FLEUR THOMÉSE

**BUURTNETWERKEN
VAN OUDEREN**

**EEN SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK ONDER
ZELFSTANDIG WONENDE OUDEREN IN NEDERLAND**

FLEUR THOMÉSE

VRIJE UNIVERSITEIT

**BUURTNETWERKEN
VAN OUDEREN**

**EEN SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK ONDER
ZELFSTANDIG WONENDE OUDEREN IN NEDERLAND**

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Vrije Universiteit te Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. T. Sminia,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der sociaal-culturele wetenschappen
op donderdag 3 september 1998 om 15.45 uur
in het hoofdgebouw van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Gijsberta Cornelia Flora Thomése

geboren te Zaltbommel

Promotor: prof.dr. C.P.M. Knipscheer
Copromotor: dr. T.G. van Tilburg

Dit onderzoek kwam tot stand met steun van het Nederlands Stimuleringsprogramma Ouderenonderzoek (NESTOR), gefinancierd door het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Sport en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. De publicatie van het onderzoek is financieel ondersteund door de Stichting dr. Muller's Vaderlandsch Fonds.

INHOUD

HOOFDSTUK 1	INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING	1
1.1	Het vraagstuk van de verloren gemeenschap: van gemeenschap naar netwerk	5
	Geografische ontbinding en persoonlijke netwerken	6
1.2	Ontvouwing van persoonlijke netwerken	7
	Ouderen en ontvouwing	9
1.3	Probleemstelling	11
1.4	Opbouw van deze studie	13
HOOFDSTUK 2	SOCIALE INTEGRATIE, SOCIAAL NETWERK, SOCIALE STEUN	14
2.1	Een model van sociale steun	15
	Invulling van de begrippen in dit onderzoek	17
2.2	Buurtintegratie	18
	Sociale integratie op buurniveau	18
	Kenmerken van sociale integratie: selectie en omschrijving	20
	Vier kenmerken van buurtintegratie	22
2.3	Het buurtnetwerk	23
	Kenmerken van buurtnetwerken: selectie en omschrijving	24
2.4	Uitwisselingen van instrumentele steun binnen het buurtnetwerk	27
	Instrumentele steun binnen relaties	27
2.5	Individuele verschillen en omgevingsafhankelijkheid; conceptueel model	29
2.6	Samenvatting	32

HOOFDSTUK 3	DE BUURTNETWERKEN IN HET LSN-ONDERZOEK	34
3.1	Het LSN-onderzoek	34
	De respondenten	36
	Selectie van respondenten voor het onderzoek	38
3.2	Afbakening en identificatie van het buurtnetwerk	39
3.3	Beschrijving van buurtnetwerken	45
	Relatieve omvang van het buurtnetwerk	46
	Aandeel van familie en kennissen in het buurtnetwerk	48
	Samenstelling van het buurtnetwerk	49
3.4	Samenvatting en conclusies	51
 HOOFDSTUK 4	 BUURTINTEGRATIE EN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN	 53
4.1	Hypothesen	53
	Urbanisatiegraad en buurtnetwerken	54
	Leeftijdshomogeniteit en buurtnetwerken	55
	Lagere inkomens in de buurt en buurtnetwerken	56
	Verhuismobiliteit en buurtnetwerken	57
	Omgevingsafhankelijkheid en buurtnetwerken	58
4.2	Operationalisering	59
	Wat is een buurt?	59
	Buurtintegratie en persoonlijke hulpbronnen: operationalisering	62
	Bivariate verbanden tussen onafhankelijke variabelen	67
4.3	Methode	68
4.4	Resultaten	72
	De effecten van buurtkenmerken op het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk	72
	Het percentage kennissen in het buurtnetwerk en de relaties op middellange afstand	76
4.5	Discussie & conclusies	78
	De effecten van de urbanisatiegraad op de buurtnetwerken van ouderen	79
	De rol van leeftijdshomogeniteit in de buurtnetwerken van ouderen	80
	De rol van lagere inkomens in de buurt in de buurtnetwerken van ouderen	81
	De rol van verhuismobiliteit in de buurtnetwerken van ouderen	82
	De tussenkomst van persoonlijke hulpbronnen in de effecten van buurtkenmerken op de relatieve omvang van het buurtnetwerk	82
	Algemene conclusies	84

HOOFDSTUK 5	UITWISSELINGEN VAN INSTRUMENTELE STEUN IN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN	86
5.1	Hypothesen	86
	Relatieve omvang van het buurtnetwerk en de uitwisseling met buurtgenoten	88
	Familie in het buurtnetwerk en de uitwisseling met buurtgenoten	89
	Omgevingsafhankelijkheid en de uitwisseling met buurtgenoten	90
5.2	Operationalisering en methode	92
	Intensiteit en wederkerigheid van instrumentele steun: operationalisering	92
	Verklarende variabelen, intermediërende variabelen en achtergrondvariabelen	96
	Bivariate verbanden tussen onafhankelijke variabelen	99
	Methode	100
5.3	Resultaten	102
5.4	Discussie en conclusies	107
	Effecten van de relatieve omvang van het buurtnetwerk op uitwisselingen in buurtrelaties	108
	Familie en kennissen in de uitwisseling van steun met buurtgenoten	110
	De tussenkomst van hulpbronnen in de uitwisseling met buurtgenoten	112
	Selectie van netwerken	113
	Conclusies	114
HOOFDSTUK 6	HULPBEHOEVENDHEID EN UITWISSELING VAN INSTRUMENTELE STEUN IN BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN	115
6.1	Onderzoeksvragen	115
	Verwantschap, hulpbehoefte en uitwisseling van instrumentele steun	116
	Urbanisatiegraad, hulpbehoevendheid en uitwisseling van instrumentele steun	118
6.2	Operationalisering en methode	120
	Beschikking over formele hulp	120
	Overige variabelen	123
	Procedure	124
6.3	Resultaten	126
6.4	Discussie en conclusies	130
	Conclusies	133

HOOFDSTUK 7	'TYPISCHE' BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN ALS A-TYPISCHE VERSCHIJNSELEN	
	ALGEMENE DISCUSSIE EN CONCLUSIES	134
	Terugblik op het onderzoek	134
7.1	Beantwoording van de deelvragen	137
	Lokale gerichtheid van netwerken	137
	Sociaal-structurele kenmerken van de buurt en de buurtnetwerken van ouderen	139
	Buurtnetwerken en uitwisseling van instrumentele steun tussen ouderen en leden van het buurtnetwerk	142
	Individuele verschillen in omgevingsafhankelijkheid	144
7.2	De resultaten gewogen	145
	Kenmerken van de steekproef: ouderen, buurten, relaties	146
	Buurtnetwerken van ouderen als reflectie van macro-sociale verandering?	148
	Afhankelijkheden van ouderen	151
7.3	Conclusies en aanbevelingen	153
	Algemene conclusies	153
	Nader onderzoek	155
	Aanbevelingen voor de praktijk	156
	SUMMARY	160
	LITERATUUR	174
	BIJLAGE I MULTINIVEAU-ANALYSE	181

VOORWOORD

Dit onderzoek is het resultaat van een langdurige worsteling. Allereerst is daar natuurlijk het ambachtelijke gevecht met theorieën, feiten, analyses en uitkomsten, dat elk deugdelijk onderzoek met zich meebrengt. Maar meer nog heb ik gestreden met een benadering. In zijn proefschrift, dat verscheen in 1990, hekelt Schrameijer wat hij noemt het 'sociale-steun-paradigma', een onderzoekstraditie die binnen enkele decennia een dominante positie bereikte in het denken over en onderzoeken van de betekenis van persoonlijke relaties voor het welzijn van mensen. In een tak van wetenschap die haar kwaliteit voor een belangrijk deel ontleent aan voortdurende discussie en kritiek, is zo'n plotselinge eensgezindheid verontrustend te noemen. Die eensgezindheid is volgens Schrameijer bovendien gebaseerd op een beperkt model dat op zeer eenzijdige wijze wordt onderzocht. Doorgaans worden persoonlijke netwerken binnen het paradigma gelijkgesteld aan een verzameling persoonlijke relaties van een individu, die hun betekenis vooral krijgen door het potentieel aan hulp dat ze vertegenwoordigen. Veel blijft hierdoor onderbelicht, onder meer de sociale structuur waarbinnen relaties tot stand komen en waarbinnen mensen elkaar eventueel helpen. Relaties bestaan niet in een sociaal vacuüm. Het beeld wordt verder beperkt doordat empirische kennis binnen dit paradigma meestal wordt vergaard met behulp van grootschalig survey-onderzoek. Wij kennen daardoor voornamelijk die feiten, die met behulp van gestandaardiseerde vragenlijsten bij individuele respondenten waarneembaar zijn.

Dit zijn ernstige punten van kritiek. Niettemin heb ik uiteindelijk besloten mij wel met deze benadering te verstaan. Kwaliteit ontstaat niet door eindeloos aanscherpen van tegenstellingen die al duidelijk zijn. Mij leek zinvoller om mijn kritiek te vertalen in een brede probleemstelling, waarin de sociale structuur een belangrijke plaats had, en in hypothesen die reliëf konden geven aan de gegevens uit een grootschalig survey-onderzoek. Met gepast wantrouwen was aldus mogelijk om het goede te behouden uit een respectabele onderzoekstraditie en bovenal een rijke bron van informatie over de netwerken van Nederlandse ouderen te helpen ontsluiten. Want de kracht van de traditie is ontegenzeggelijk groot.

Ik ben in staat gesteld mijn licht te laten schijnen over de persoonlijke relaties van duizenden ouderen in honderden buurten. Een dergelijk breed overzicht is er in Nederland nooit eerder geweest en is schaars in het buitenland. Omdat we gedetailleerde informatie verzamelden, kon ik op verschillende punten bovendien vrij diep graven. Door de vele verschillen tussen ouderen die uit de analyses naar voren kwamen ontstond ook een beeld over dagelijkse ervaringen die wellicht niet in de vragenlijsten passen, maar die er wel in doorklinken. Juist de vooruitgang op het gebied van kwantitatieve analyses is mij hierin behulpzaam geweest. Multiniveau-analyse maakt een zuiverder schatting van verbanden op verschillende niveaus mogelijk, zoals verbanden tussen kenmerken van de buurt en persoonlijke relaties van ouderen in die buurt. Het analyse-model scherpt het bewustzijn dat sociale (en andere) mechanismen op heel verschillende niveaus werkzaam kunnen zijn. Ook langs deze weg krijgt het theoretisch model als het ware een bredere inhoud. Persoonlijke netwerken zijn aanzienlijk meer dan een lijst namen van mensen die een oudere kunnen helpen, zoals dit onderzoek laat zien.

Heb ik mij nu met het paradigma verzoend? Het probleem is in de loop der tijd veranderd. De tekortkomingen van het paradigma leken mij steeds minder bezwaarlijk. Daar kon ik immers binnen de traditie en volgens de falsificatieleer van Popper het nodige aan doen. Daarentegen ben ik de dominantie van dit type onderzoek steeds ernstiger gaan vinden. Naar mijn indruk is er in de wetenschap en nabijgelegen gebieden een toenemende overmacht van kwantitatieve informatie in ons denken over het sociale leven. Zaken die niet in tabellen zijn onder te brengen dreigen steeds meer te ontsnappen aan de aandacht van wetenschappers en beleidmakers. Dat blijft een ernstig probleem. Valide sociaal-wetenschappelijke kennis moet nog steeds worden ontleend aan verschillende informatiebronnen en kan niet bestaan bij vragenlijsten alleen. Een eenzijdige ontwikkeling van het onderzoek leidt tot verarming van ons begrip van sociale processen. Bovendien is het kwantitatief gerichte onderzoek zelf ook afhankelijk van een breed spectrum van informatiebronnen. Zonder een brede validering zijn kwantitatieve gegevens betekenisloos en bieden ze alleen schijnzekerheden. Ook dit onderzoek dankt zijn betekenis vooral aan een grote diversiteit van bestaande onderzoeksgegevens en interpretaties, die pas na veel inhoudelijk denkwerk zijn vertaald in getallen en schattingen.

Behalve mijn vele voorgangers, waarvan een deel de literatuurlijst bevolkt, ben ik voor de goede afloop dank verschuldigd aan een aantal mensen die ik hier speciaal wil noemen. Als eerste zijn dat de vele respondenten, die gedurende anderhalf tot twee uur hun best hebben gedaan een schat aan persoonlijke informatie in voorgecodeerde antwoordcategorieën weer te geven. Verder dank ik de veertig interviewers

in de regio's Amsterdam, Water- en Wormerland, Oss en Zwolle voor hun trouwe inspanningen. Dank zij hen nam het grootste deel van de geselecteerde respondenten deel aan het onderzoek. Zij hebben gemaakt dat de interviews inderdaad gestandaardiseerd waren, terwijl zij tegelijk vaak zorgden dat het gesprek voor de respondenten aangenaam en zinvol was. Ik heb hen als 'regiohoofd' steeds met bewondering zien komen en gaan. Ook het veldwerk-team van het LSN-onderzoek (Leefsituatie en Sociale Netwerken van ouderen) verdient hier mijn bijzondere waardering. Binnen een half jaar zijn bijna 4500 ouderen geïnterviewd en enkele maanden later waren de eerste bestanden al beschikbaar. Dit is mede te danken aan de dagelijkse leiding van Theo van Tilburg, Pearl Dykstra en Marjolein Broese van Groenou en aan de dagelijkse ondersteuning van Mik van de Klundert en haar assistentes. Ook de andere regiohoofden, Pearl Dykstra, Edith de Leeuw en Aart Liefbroer, hebben belangrijk bijgedragen aan het goede verloop van het veldwerk. Als leden van de LSN-programmaleiding hebben Jenny Gierveld en Kees Knipscheer dit project tot leven gebracht.

Kees Knipscheer en Theo van Tilburg hebben tevens opgetreden als mijn promotoren. Het stille vertrouwen van Kees en de close reading van Theo speelden een grote rol in de koers van dit onderzoek. Ik ben Theo en zijn vakgroep aan onze faculteit, Methoden en Technieken, zeer erkentelijk voor de tijd die hij in dit onderzoek heeft gestoken. Verder heb ik veel steun ondervonden van 'De Dames', Anja Hommel, Stella Hoff en Simone Lamme, die nu eens nuchter, dan weer bezopen, maar altijd allerharterlijkst bleven meedenken over het bestaan als onderzoeker en het leven in het algemeen. De collega's van de vakgroep Sociologie en Sociale Gerontologie, de andere LSN-onderzoekers en later de onderzoekers van LASA (Longitudinal Aging Study Amsterdam) waren ook altijd aanspreekbaar voor grotere of kleinere vraagstukken. Thuis fatsoeneerde Mirko Stuiveling het Engels van de samenvatting. Dit staat echter in geen enkele verhouding tot zijn werkelijke betekenis, kwalitatief noch kwantitatief. Ten slotte wil ik een ex-collega vermelden: Laurent van der Maesen, mijn sectorhoofd toen ik vlak voor mijn afstuderen aan de VU bij SISWO ging werken. Door zijn chaotische maar bezielde werkwijze begon ik mijn loopbaan met een onuitwisbare indruk van de waarde van overtuiging in de wetenschap: niet als een gelijk dat moet worden bewezen, maar als een kracht om te blijven zoeken naar kennis die waardevol is.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

Sinds de industriële revolutie is er veel in beweging gekomen in de organisatie van menselijke relaties. Deze veranderingen zijn op uiteenlopende manieren benaderd. Begrippen als modernisering, rationalisering, individualisering, secularisatie, mobiliteit, verstatelijking en verstedelijking zijn naar voren gebracht om te verklaren dat het gedrag en de verwachtingen van mensen in relaties ingrijpend zijn veranderd (bijvoorbeeld Van den Avort 1987, Bolt 1988, Höllinger & Haller 1990, Litwak & Szelenyi 1969, De Regt 1984, De Swaan 1982, 1989, Von Trotha 1990). In dit verband wordt vaak gewezen op Tönnies' onderscheid tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* (Tönnies 1979/1887): moderne samenlevingen zouden te maken hebben met een overgang van een statisch, agrarisch-ambachtelijk cultuurpatroon ('Gemeinschaft') naar een dynamisch, verstedelijkt cultuurpatroon ('Gesellschaft'). De lokale gemeenschap uit de *Gemeinschaft* van voor de industriële revolutie is daarbij vervangen door geografisch meer gespreide en grootschaliger sociale verbanden, die ook de post-industriële samenlevingen kenmerken (bijvoorbeeld Giddens 1984, De Swaan 1989). Deze overgang gaat gepaard met een maatschappelijk en wetenschappelijk debat over de nadelige gevolgen voor de primaire leefsfeer: de zogeheten *community question* (Wellman 1979), ofwel het vraagstuk van de verloren gemeenschap. De primaire leefsfeer omvat de persoonlijke relaties met mensen in de directe leefomgeving. Cooley (1955) introduceerde in het begin van de twintigste eeuw de term 'primaire groep' voor sociale verbanden die worden gekenmerkt door intieme, persoonlijke relaties met een diffuse invulling. Een belangrijk kenmerk van primaire groepen is hun coöperatieve karakter: groepsleden doen veel voor elkaar zonder oogmerk van direct persoonlijk gewin. Hij noemde deze groepen primair omdat zulke sociale verbanden een belangrijke basis bieden voor sociale cohesie: het gevoel bij elkaar te horen of deel uit te maken van een stabiele sociale eenheid. Typische voorbeelden vond hij het gezin, een speelgroep van kinderen en buurtgemeenschappen. Primaire relaties, ook wel: persoonlijke relaties, zijn aldus relaties in de directe leefomgeving van mensen met een coöperatief en intiem karakter die worden gekenmerkt door persoonlijk en min of meer diffuus con-

tact. Tegenover primaire relaties zijn secundaire relaties te plaatsen: meer formele relaties, die hoofdzakelijk bestaan om een reden die buiten de relatie zelf ligt, zoals arbeidsrelaties, docent-leerlingrelaties of arts-patiëntrelaties. Overigens is op te merken dat Cooley, net als Tönnies voor hem, de primaire relaties definieert in termen van groepslidmaatschap en niet in termen van de dyadische relaties (Van der Poel 1993). In de traditionele gemeenschap zijn persoonlijke relaties met andere woorden sociaal ingebed. De generaties die Cooley opvolgden meenden overigens vaker dat juist het type gemeenschapsleven dat hij identificeerde met uitsterven werd bedreigd (zie bijvoorbeeld Nisbet 1953, Parsons 1949), onder meer door de opkomst van stedelijke leefpatronen (zie Wirth 1938). In het tijdperk van de 'Gesellschaft' zou volgens deze eerste '*community studies*' (Van Busschbach 1996, Schrameijer 1990) het groepskarakter van primaire relaties verdwijnen en daarmee ook de bijzondere aard van die relaties als basis van cohesie en onderlinge samenwerking.

Inmiddels hebben verschillende onderzoeken aangetoond dat het verlies van oude sociale verbanden niet zonder meer betekent dat mensen geïsoleerd raken of minder voor elkaar doen (bijvoorbeeld Wellman 1979, Fischer 1982, De Swaan 1989, Höllinger & Haller 1992). Dit geldt zeker als we ons richten op de onderlinge hulp en dienstverlening binnen primaire groepen. Materiële en immateriële hulp of diensten in allerlei dagelijkse situaties wordt ook wel aangeduid als sociale steun, of kortweg steun (Schrameijer 1990, Van Tilburg 1988). De termen hulp, hulpverlening en (sociale) steun reserveren wij voor de zaken en diensten waarmee mensen elkaar in allerlei dagelijkse situaties mee van dienst zijn. Meer intensieve of kostbare vormen van hulp, zoals langdurige verzorging van zieken of grote leningen, laten wij buiten beschouwing. Doorgaans staat het geven of krijgen van sociale steun niet op zichzelf, maar maakt het deel uit van een uitwisselingsproces tussen twee of meer personen (Uehara 1990). Sociale steun is, in tegenstelling tot bijvoorbeeld hulp in crisissituaties of georganiseerde hulp, weinig afgebakend en min of meer vanzelfsprekend (Felling et al. 1991, Schrameijer 1990). Daarom wordt sociale steun wel typerend geacht voor primaire relaties (zie ook Knipscheer & Antonucci 1990). Dat wil niet zeggen dat ze verdwijnt met het traditionele gemeenschapsleven. De arrangementen van onderlinge hulpverlening zijn veeleer meeveranderd met de structuur van sociale verbanden. Afstand is nu minder bepalend voor relaties. Een deel van het traditionele hulpbetoon is vervangen door collectieve regelingen voor zorg.

Hoewel het debat in grote lijnen beslecht is, willen wij een gedachten-gang uit de *community question* in dit proefschrift aan een empirisch onderzoek onderwerpen. In dit onderzoek combineren wij twee terreinen waarop de gedachte van een verloren gemeenschap nog wel relevant is. Allereerst is de *voortgaande verstedelijking* (of: urbanisatie) nog steeds

een belangrijke factor voor het verklaren van verschillen in relatie- en samenlevingsvormen, vaak in combinatie met de geografische mobiliteit die samengaat met het proces van verstedelijking (Castenmiller & Knol 1989, Fischer 1982, Beggs et al. 1996). Met verstedelijking en toegenomen geografische mobiliteit bedoelen we hier een proces van stadsvorming en daarmee samenhangende verhuisbewegingen van mensen dat in Nederland is ingezet in de tweede helft van de vorige eeuw, in samenhang met de industriële revolutie: er vond met de opkomst van de industriële economie een trek plaats van platteland naar stad, waardoor steden groeiden en meer mensen vaker te maken kregen met verhuizingen, van zichzelf of anderen in hun naaste omgeving. De rurale leefomgeving, als kleinschalige, gesloten en stabiele sociale omgeving zou steeds meer plaats maken voor grootschaliger, meer gespecialiseerde en minder stabiele sociale verbanden die typerend zijn voor de stedelijke omgeving. De stedelijke buurt wordt dan, als een relatief nieuw soort woonomgeving, in contrast gebracht met de dorpsgemeenschap, die vaak model staat voor het premoderne leven. Dit gebeurt zonder dat eenduidige verschillen naar voren komen. In eerste instantie werd de stad in industriële samenlevingen vaak gezien als een tamelijk onherbergzaam gebied, dat een eigen leefwijze vergde - een leefwijze waar, zoals hierboven opgemerkt, primaire groepen slecht in pasten. Later onderzoek in de Verenigde Staten (Gans 1962, Whyte 1955) en Engeland (Young & Wilmott 1964) wees uit dat sommige stedelijke buurten een sterk gemeenschapskarakter hadden. Ook Nederland werd bestreden dat het leven in de stad zonder meer betekende dat men leefde in een sociaal isolement (bijvoorbeeld Van Doorn 1955). In het huidige Nederland blijken zowel stedelijke buurten (Burgers et al. 1996) als dorpen (Huigen & Van der Velden 1989) bijzonder divers te zijn als sociale omgeving. Hoewel nog steeds relevant, blijkt het onderscheid tussen stad en platteland op zichzelf onvoldoende om de verbanden tussen woonomgeving en primaire relaties te verhelderen.

Ten tweede is het denken over *primaire relaties van ouderen* vaak gekleurd door nostalgische ideeën over een verloren verleden (Laslett 1972, Nydegger 1986, Knipscheer 1985). Ouderen zouden bij uitstek de dupe zijn van de toegenomen mobiliteit en de sociale gevolgen van verstedelijking, processen waardoor mensen geografisch en sociaal losser van elkaar zouden zijn komen staan. De veronderstelling is meestal dat verminderde fysieke mobiliteit, eventueel ook het wegtrekken van inwonende kinderen en het wegvallen van een werkkring ouderen bijzonder afhankelijk maakt van hun directe woonomgeving (Rowles 1978, Lawton 1980). In de samenleving gaat deze denkwijze vaak samen met bezorgdheid over toenemende druk op collectieve voorzieningen, die wordt verwacht als enerzijds de populatie ouderen groeit terwijl ander-

zijds bronnen van informele hulp verdwijnen (Baars 1995, Robertson 1997, Katz 1992, WRR 1993).

In dit onderzoek brengen wij deze twee terreinen samen: invloeden van de woonomgeving op primaire relaties en het functioneren van primaire relaties van ouderen. Daarmee willen wij nagaan in hoeverre en op welke punten het empirisch gesproken realistisch is de woonomgeving van ouderen op een dergelijke manier in verband te brengen met de informele hulp die zij kunnen krijgen. Wij willen ten eerste onderzoeken in hoeverre de aspecten van verstedelijking en geografische mobiliteit in de woonomgeving van ouderen van invloed zijn op hun primaire relaties, in het bijzonder buurtrelaties. Ten tweede willen wij nagaan in hoeverre verschillen in primaire relaties op dit punt van belang zijn voor de wijze waarop de steun binnen die relaties functioneert. In Nederland is vrijwel geen onderzoek op dit terrein verricht. Onderzoek naar de woonomgeving van ouderen staat min of meer los van onderzoek dat ingaat op primaire relaties, de spreekwoordelijke uitzondering daargelaten (Dignum 1997, Thissen 1995). Voorzover de woonomgeving een rol speelt in onderzoek naar primaire relaties is dat vaak in afgeleide vorm, bijvoorbeeld als subjectieve beleving (Fiselier et al. 1993, De Vos & Knol 1994). Wat betreft ouderen biedt ook de anglosaksische literatuur, op een enkele uitzondering na (Wenger 1995), weinig empirische gegevens. Het onderzoek van Dignum (1997) verdient bijzondere vermelding. Het is gericht op netwerken van minder draagkrachtige ouderen in stedelijke woonmilieus, vanuit een vergelijkbare achtergrond als het voorliggende onderzoek. Dignum richt zich echter sterk op de differentiatie van woonmilieus als aspect van modernisering. Hierin ligt een sterke nadruk op sociaal-geografische kenmerken van de woonomgeving. In het voorliggende onderzoek zullen wij vooral kijken naar kenmerken van de bevolking die samenhangen met de achterliggende processen van verstedelijking en toegenomen geografische mobiliteit: wij benaderen de woonomgeving met andere woorden als *sociale* omgeving.

Om de woonomgeving in verband te brengen met de persoonlijke relaties van ouderen stellen wij de primaire, of persoonlijke, *netwerken* van ouderen centraal. Onder een netwerk wordt in deze context meestal verstaan: een stelsel van verbindingen tussen bepaalde mensen. Kenmerken van dat stelsel kunnen worden gebruikt om het sociale gedrag van de betrokken personen te interpreteren (Mitchell 1969: 2). Bij primaire netwerken zijn de verbindingen de primaire of persoonlijke relaties tussen mensen. Wij gebruiken primaire en persoonlijke netwerken als synoniemen. Volgens deze definitie maken primaire relaties dus deel uit van een stelsel van relaties. Anders dan de context die primaire groepen vormen, heeft dit stelsel echter niet bij voorbaat een bepaalde vorm of inhoud.

Een netwerk is in beginsel een analytisch begrip waarmee sociale structuren inzichtelijk kunnen worden gemaakt (Barnes 1954, Boissevain 1968). De netwerkbenadering biedt een goede mogelijkheid een zinvolle verbinding te leggen tussen macro- en micro-sociale processen (Bott 1971, Haines 1988, Hall & Wellman 1985, Schrameijer 1990). Invloeden van macro-sociale processen, zoals urbanisatie, kunnen zichtbaar worden op het micro-niveau van het individu en de steun die hij of zij uitwisselt, doordat die processen inwerken op het bestaan en de kenmerken van persoonlijke relaties die mensen (kunnen) aangaan.

De rest van dit hoofdstuk is gewijd aan een vertaling van de *community question* in termen van persoonlijke netwerken van ouderen. We lichten de keuze voor de netwerkbenadering toe door de *community question* te vertalen naar de ontvouwing van persoonlijke netwerken van ouderen. Op basis hiervan formuleren we een probleemstelling. Dit hoofdstuk besluiten we met een korte beschrijving van de rest van het proefschrift.

1.1

HET VRAAGSTUK VAN DE VERLOREN GEMEENSCHAP: VAN GEMEENSCHAP NAAR NETWERK

Het vraagstuk van de verloren gemeenschap bestaat uit een verzameling van veronderstellingen, theorieën en feiten, die betrekking hebben op de gedachte dat lokale of buurtgemeenschappen zijn verdwenen onder invloed van processen die te maken hebben met geografische mobiliteit en verstedelijking. Het doel van dit onderzoek is, binnen dit vraagstuk een specifieke gedachtengang, bestaande uit twee componenten, te onderzoeken. Ten eerste zouden buurtgemeenschappen door de genoemde processen kleiner of minder belangrijk zijn in het sociale leven van ouderen. Tegelijkertijd zou het gemeenschapskarakter van buurtgemeenschappen belangrijk zijn voor hulp aan ouderen.

Om deze gedachtengang te onderzoeken, kijken we naar de sociale gevolgen van mobiliteit en verstedelijking voor de buurtnetwerken van ouderen. Hierbij beperken we ons om praktische redenen tot een sociaal-structurele invalshoek, dat wil zeggen kenmerken van de sociale structuur van buurten en buurtnetwerken. Dit betreft aspecten van bijvoorbeeld de samenstelling van de bevolking, sociaal-economische kenmerken van buurten, of de samenstelling van het netwerk. Normen en waarden met betrekking tot onderlinge hulpverlening of subjectieve belevingen die ouderen hebben van hun buurt of hun buurtnetwerken blijven dus buiten beschouwing. Daarmee is niet gezegd dat culturele of

subjectieve aspecten irrelevant zijn. Sociaal-structurele kenmerken van de woonomgeving en het buurtnetwerk vormen een 'gelegenheidsstructuur' (*opportunity structure*), of in andere woorden de sociale randvoorwaarden voor het aangaan en onderhouden van relaties. Zaken als culturele tradities, gedeelde normen en individuele kenmerken van relaties en personen bepalen mede de patronen van hulpverlening die binnen die randvoorwaarden tot stand komen (Bott 1971, Naafs 1989, Oosterbaan & Zeldenrust 1985). Op die patronen zelf gaan wij niet in. Wij kunnen wel inzicht geven in de *condities* voor die patronen, voorzover die gegeven zijn met de woonomgeving van ouderen.

GEOGRAFISCHE ONTBINDING EN PERSOONLIJKE NETWERKEN

Geografische mobiliteit en verstedelijking vormen twee elementen van een proces van 'geografische ontbinding' dat in gang is gezet vanaf de industriële revolutie. Met geografische ontbinding bedoelen we hier dat de geografische nabijheid van mensen niet vanzelfsprekend meer betekent dat zij sociaal verbonden zijn. Mensen zijn in allerlei opzichten losgeraakt van de plaats waar ze wonen of vandaan komen, onder meer doordat werkgelegenheid meer verspreid raakte en doordat de techniek en economische welvaart hen in staat stelden om grotere afstanden te overbruggen. Meer mensen veranderden gedurende hun leven eens of meermalen van woonplaats en er ontstonden bevolkingsconcentraties in stedelijke gebieden. Door de grotere beweeglijkheid van de bevolking in vooral die stedelijke gebieden werden sociale bindingen binnen de buurt minder vanzelfsprekend. Mensen waren minder bekend voor elkaar en de duur van relaties werd onzekerder (vgl. Bott 1971). Dit proces gaat nog steeds voort. In de vroegere gemeenschappen bestond een sterke verbinding tussen geografische nabijheid, verwantschap en onderlinge solidariteit (bijvoorbeeld Halman et al. 1987, Litwak 1960, vgl. Giddens 1990). Daartegenover plaatsen wij de huidige geografische ontbinding: plaats en plicht zijn minder bepalend voor iemands primaire relaties. In plaats daarvan wordt meestal het vrijwillige karakter van persoonlijke relaties benadrukt (bijvoorbeeld Van den Avort 1987, Bolt 1988, De Regt 1995). Hierdoor ontstaan grote verschillen in de sociale banden die mensen hebben in hun woonomgeving en daarbuiten.

Om die verscheidenheid te kunnen beschrijven is de netwerkbenadering naar voren gebracht (Wellman et al. 1988). Netwerken zijn te beschrijven naar hun vorm of structuur en naar hun inhoud (Hall & Wellman 1985, Knipscheer 1980). De vorm of structuur van netwerken betreft de wijze waarop de relaties binnen het netwerk ten opzichte van elkaar gerangschikt zijn: hoe ziet het netwerk er uit? Kenmerken zijn bijvoor-

beeld de omvang van het netwerk, het aandeel verwanten binnen het netwerk of de mate waarin er relaties tussen netwerkliden onderling bestaan (dichtheid, verwevenheid). Ook de vorm of structuur van afzonderlijke relaties binnen het netwerk valt hieronder, zoals de onderlinge reisafstand of de multiplexiteit (meervoudigheid) van de binding tussen twee personen. De inhoud van het netwerk betreft de activiteiten binnen relaties, zoals de hulp die wordt uitgewisseld, gevoelens die mensen met elkaar delen of de dingen die zij met elkaar ondernemen.

Een persoonlijk netwerk is in feite een persoonlijke gemeenschap (Wellman et al. 1988): zo'n gemeenschap bestaat niet op basis van een gedeelde woonomgeving en de verwachtingen van solidariteit die daarmee gegeven zijn, maar doordat een persoon zijn of haar netwerkliden verbindt en steun met hen uitwisselt. Vanuit netwerkperspectief is de traditionele lokale gemeenschap vervolgens te zien als een bijzonder soort netwerk, namelijk een zeer lokaal gericht netwerk waarbinnen de leden elkaar onderling intensief helpen. In dit perspectief zou geografische ontbinding er dus toe leiden dat persoonlijke netwerken minder lokaal gericht zijn.

1.2

ONTVOUWING VAN PERSOONLIJKE NETWERKEN

Volgens verschillende auteurs zou met de geografische ontbinding niet alleen de vorm, maar ook de inhoud van netwerken zijn veranderd. De Swaan (1982) spreekt in dit opzicht van 'ontvouwing' van netwerken en afhankelijkheidsverhoudingen. In navolging van Elias ziet De Swaan netwerken als structuren waarin mensen hun onderlinge afhankelijkheid regelen. Daarbij is het uitgangspunt dat mensen elkaar *wederkerig* helpen (vgl. Gouldner 1960, Uehara 1995), hetzij door elkaar hulp terug te geven, hetzij door hulpgevers te betalen. Door die wederkerigheid ontstaan netwerken van wederzijdse afhankelijkheidsverhoudingen, waarbinnen mensen allerlei vormen van hulp geven, ontvangen, tegoed hebben of verschuldigd zijn. Ontvouwing duidt hierin op een 'geordende verandering in de vorm van de afhankelijkheidsnetwerken waarbinnen mensen leven; met die vormveranderingen veranderen ook de afhankelijkheidsverhoudingen van aard' (De Swaan 1982: 33). Die verandering beschrijft hij als een overgang van kleine, verweven netwerken met multiplexe relaties - bijvoorbeeld dorpsgemeenschappen - naar open, wijd vertakte netwerken waarbinnen relaties eenzijdiger en meer gespecialiseerd zijn. In de laatstgenoemde netwerken zijn mensen minder afhankelijk

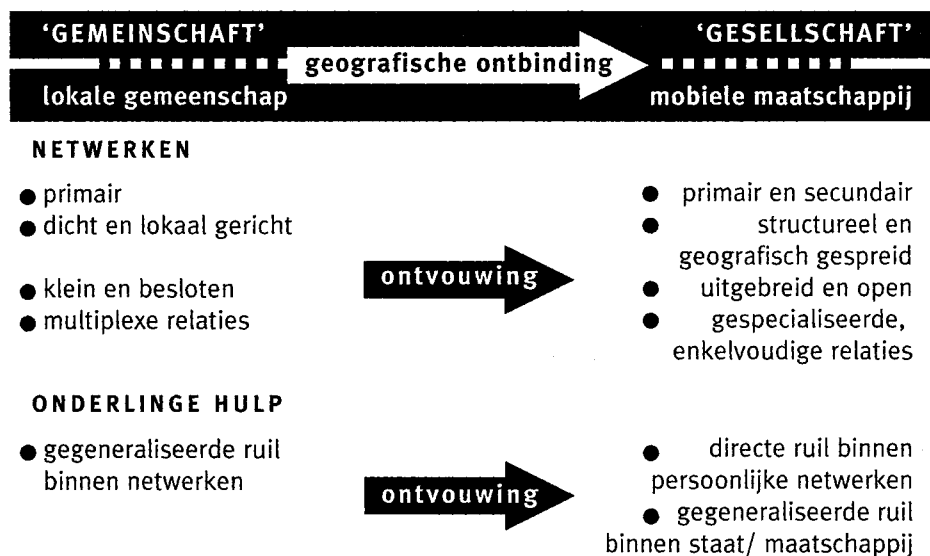
van meer anderen. Een belangrijk deel van de afhankelijkheden is daarbij ondergebracht in secundaire, maatschappelijk georganiseerde relaties.

De Swaan heeft dit proces op macro-niveau onderzocht, in verband met het ontstaan van de verzorgingsstaat (De Swaan 1989). De collectieve, onpersoonlijke arrangementen van statelijke zorg zijn de prototypen van de vertakte en gespecialiseerde afhankelijkheden die De Swaan heeft bedoeld. Op het micro-niveau van primaire relaties kunnen wij ontvouw-
wing ook in verband brengen met de gevolgen van geografische ontbinding voor het functioneren van netwerken van ouderen. Het letterlijk verspreiden van relaties heeft dan als gevolg dat relaties ook structureel losser komen te staan. Afhankelijkheden tussen netwerkleiden zijn niet meer geconcentreerd in één, plaatselijk, cluster van nauw verbonden primaire relaties, maar zijn vertakt over meer verschillende primaire relaties, die minder met elkaar verbonden zijn. Gedeeltelijk zijn die afhankelijkheden ook overgegaan in de collectieve zorgarrangementen van de verzorgingsstaat, dus in secundaire relaties. Het netwerk vormt in deze gedachtengang steeds minder een gemeenschappelijke context en relaties worden meer individueel. Door die structuurverandering zou volgens de ontvouwingsgedachte ook een verandering in afhankelijkheidsverhoudingen binnen de netwerken optreden. Uitwisselingen van hulp of steun binnen die relaties zullen minder samenhangen met uitwisselingen binnen andere relaties in het netwerk. Het gevolg hiervan is dat de wederkerigheid verschuift van het niveau van het netwerk naar het niveau van afzonderlijke relaties. In plaats van *gegeneraliseerde ruil* binnen een gemeenschap is er *directe ruil* binnen relaties (Ekeh 1974, Komter 1995). Hierbij beschouwen wij de voortgaande uitwisseling van hulp of steun binnen primaire relaties als een proces van (sociale) ruil: het geven en ontvangen van steun staan in verband met elkaar, waarbij mensen streven naar een zekere balans of wederkerigheid in die uitwisseling. Gege-
neraliseerde ruil houdt in dat wederkerigheid niet gebonden is aan specifieke personen of tijdsperioden. Gegeneraliseerde ruil bestaat meestal binnen een gemeenschap of groep, waarbinnen men verwacht op hulp te kunnen rekenen als dat nodig is (Uehara 1990). Directe ruil houdt in dat de teruggave voor een dienst of gift aan de gever binnen afzienbare tijd plaatsvindt, zodat de samenhang tussen geven en teruggeven duidelijk herkenbaar is. Bij de overgang van gegeneraliseerde naar directe ruil is de hulp die wordt uitgewisseld binnen het persoonlijke netwerk meer beperkt, doordat sommige afhankelijkheden, zoals hierboven opgemerkt, zijn opgenomen in collectieve arrangementen, zoals sociale zekerheid en ouderenzorg. Die arrangementen zijn een vorm van gegeneraliseerde ruil, maar op basis van onpersoonlijke, secundaire relaties.

Samengevat hebben we nu de volgende processen beschreven (schema 1). We hebben de *community question* geplaatst als onderdeel van de over-

gang van Gemeinschaft naar Gesellschaft, door ons te richten op het proces van geografische ontbinding van gemeenschappen: lokale gemeenschappen zouden uiteenvallen door toegenomen mobiliteit en daarmee gepaard gaande processen, in het bijzonder urbanisatieprocessen. Om deze veronderstelling te onderzoeken voor de hulp binnen buurtnetwerken van ouderen hebben we het proces van geografische ontbinding nader toegespitst op ontvouwing van netwerken en onderlinge hulp. Primaire relaties zijn door structurele en geografische spreiding steeds meer geïndividualiseerd binnen het netwerk. In plaats van gegeneraliseerde uitwisselingen binnen een lokale gemeenschap zou daardoor sprake zijn van meer beperkte vormen van directe ruil binnen persoonlijke relaties.

Schema 1. Geografische ontbinding en ontvouwing van netwerken

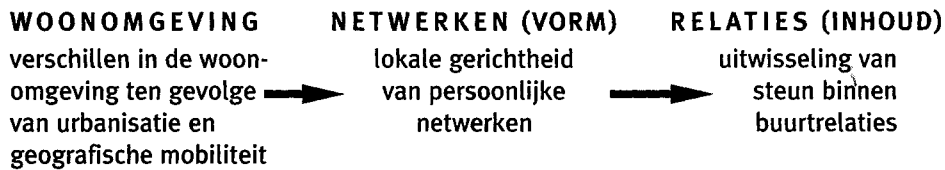
OUDEREN EN ONTVOUWING

De belangstelling voor buurtrelaties lijkt achterhaald in een tijd waar auto, telefoon en modem de wereld van persoonlijke contacten kleiner dan ooit hebben gemaakt. Het tegendeel is echter waar, te meer als wij ons richten op uitwisselingen in netwerken van ouderen. Hiervoor zijn twee redenen.

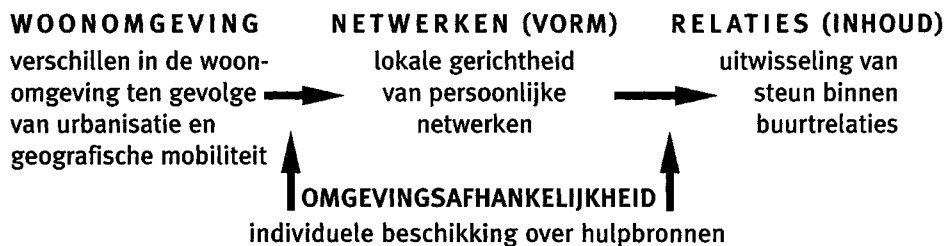
Ten eerste sluit een algemene tendens naar ontvouwing van netwerken niet uit dat hierin grote variatie optreedt. Sommige netwerken kunnen onder invloed staan van omstandigheden die hen meer doen ontvouwen dan andere. In principe betreft de *community question* een historisch proces. Voorzover de geschiedenis op dit punt al zou zijn geëindigd, mogen we echter aannemen dat de historische redenering met betrekking tot geografische ontbinding en ontvouwing ook opgaat voor (gelijktijdig optredende) geografische en sociale verschillen. Nederland is niet egaal verstedelijkt, noch zijn alle buurten even mobiel of stabiel. Verondersteld mag worden dat zulke verschillen ook nu nog doorwerken in de netwerken van ouderen. Er is geen reden om aan te nemen dat de opkomst van steeds nieuwe vervoers- en communicatiemiddelen die verschillen teniet doen. Bovendien kan onderling hulpbetoon alleen gedeeltelijk worden overgenomen door interacties op afstand. Allerlei praktische diensten, zoals boodschappen doen, vragen vaak dat iemand in de buurt is. Het is daarom nog steeds relevant om na te gaan of en zo ja, onder welke omstandigheden persoonlijke netwerken zijn losgeraakt van de buurt waar mensen wonen.

Ten tweede gaat ook niet ieder mens gelijkelijk mee in de ontwikkelingen. Het vergt zekere persoonlijke vermogens (geld, vaardigheden, gezondheid) om onafhankelijk te zijn van plaats en sociale verplichtingen. Lawton (1980) noemt dit de *environmental docility hypothesis*: naarmate iemand minder eigen bronnen heeft wordt de invloed van de omgeving op het functioneren groter. In beeldvorming over ouderen lijkt het soms alsof alle ouderen sterk afhankelijk zijn van hun naaste omgeving, bijvoorbeeld omdat ze hulpbehoevend zouden zijn of omdat ze weinig relaties buiten de buurt zouden hebben (Rowles 1978, Carp 1976). Over het algemeen zijn er echter grote individuele verschillen tussen ouderen in de mate waarin zij gebonden zijn aan hun fysieke omgeving. Het is van belang om na te gaan in hoeverre zulke verschillen inderdaad relevant zijn voor de mate waarin ouderen afhankelijk zijn van een buurtgemeenschap. Enerzijds biedt dit een meer realistisch beeld van de afhankelijkheden van ouderen. Anderzijds kunnen wij aldus nagaan voor welke ouderen het ontbreken van een buurtgemeenschap daadwerkelijk een verlies is.

Wij stellen dus twee soorten van verbanden aan de orde. Ten eerste onderzoeken wij het proces van ontvouwing van persoonlijke netwerken naar vorm en inhoud. Hier hebben we te maken met directe verbanden tussen de woonomgeving en persoonlijke netwerken, respectievelijk de vorm van die netwerken en de inhoud van buurtrelaties binnen die netwerken. We kijken hier naar invloeden van de woonomgeving op de lokale gerichtheid van persoonlijke netwerken en naar invloeden van die lokale gerichtheid op de inhoud van buurtrelaties, in het bijzonder de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties:

Ten tweede willen we nagaan in hoeverre die invloeden voor alle ouderen gelijk zijn. Hier hebben we te maken met interactie-effecten. We verwachten dat individuele verschillen in de beschikking over bepaalde hulpbronnen tot gevolg hebben dat de bovenstaande directe verbanden niet voor alle ouderen even sterk zijn. Hoe minder eigen hulpbronnen iemand heeft, des te sterker zullen de invloeden van de omgeving (woon-omgeving en persoonlijk netwerk) zijn:

1.3 PROBLEEMSTELLING

Met dit onderzoek willen wij inzicht krijgen in de ontvouwing van de persoonlijke netwerken van ouderen, dit tegen de achtergrond van de *community question*. Wetenschappelijk betekent dit dat wij twee tradities samenbrengen en met Nederlandse empirische gegevens verrijken, te weten onderzoek naar invloeden van de woonomgeving (buurten) op primaire relaties en onderzoek naar het functioneren van primaire relaties van ouderen. In maatschappelijk opzicht willen wij nagaan in hoeverre het verdwijnen van traditionele buurtgemeenschappen empirisch gesproken terecht gezien kan worden als een verlies voor ouderen, in termen van de hulp of steun die zij met hun buurtgenoten kunnen uitwisselen.

Deze doelstelling werken wij uit in een onderzoek waar de buurtnetwerken van ouderen centraal staan. Wij onderzoeken in hoeverre het proces van ontvouwing waarneembaar is in de buurtnetwerken van ouderen en wat daarin de rol is van urbanisatie en geografische mobiliteit. Ontvou-

wing slaat hier op vorm en inhoud van persoonlijke netwerken: de geografische en structurele verspreiding van persoonlijke netwerken, in het bijzonder het verminderde belang van buurtnetwerken, en daarmee gepaard gaande veranderingen in de uitwisseling van hulp binnen die netwerken. Die hulp zou steeds meer plaatsvinden op basis van directe wederkerigheid binnen afzonderlijke relaties en zou minder intensief zijn dan in niet, of minder ontvouwen netwerken.

De hoofdvraag voor dit onderzoek luidt daarom:

Hoe werken verschillen in de woonomgeving van ouderen onder invloed van processen van urbanisatie en geografische mobiliteit door op de lokale gerichtheid van hun persoonlijke netwerken en in welke mate is die lokale gerichtheid van invloed op de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties van ouderen?

Deze hoofdvraag leggen wij uiteen in de volgende deelvragen:

1. *In hoeverre zijn de persoonlijke netwerken van ouderen lokaal gericht?*
2. *a. In welke opzichten zijn verschillen in de lokale gerichtheid van persoonlijke netwerken van ouderen te verklaren uit verschillen in de woonomgeving die te maken hebben met processen van urbanisatie en geografische mobiliteit?*
b. Wat is hierin het belang van individuele afhankelijkheid van de omgeving?
3. *a. In hoeverre is de lokale gerichtheid van netwerken van invloed op de intensiteit en het type van uitwisseling van steun binnen de buurtrelaties van ouderen?*
b. Wat is hierin het belang van individuele afhankelijkheid van de omgeving?

Wij beantwoorden deze deelvragen aan de hand van gegevens verzameld in een grootschalig survey onder mensen tussen 55 en 89 jaar in verschillende delen van Nederland, het zogeheten LSN-onderzoek. Dit is een onderzoek naar de leefvormen en sociale netwerken (LSN) van ouderen, gefinancierd door de stichting NESTOR, die is opgericht door de Ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het LSN-onderzoek biedt de mogelijkheid van een kwantitatief, toetsend onderzoek onder een brede steekproef uit de Nederlandse ouderen. Het centrale niveau van observatie wordt in dit onderzoek gevormd door de individuele ouderen en hun netwerken (Knipscheer et al. 1995).

1.4 OPBOUW VAN DEZE STUDIE

De begrippen en verbanden uit de probleemstelling werken wij in het volgende hoofdstuk conceptueel uit, zodat ze empirisch onderzocht kunnen worden. We sluiten daartoe aan bij het concept van sociale steun dat in 1985 is uitgewerkt door House en Kahn (hoofdstuk 2). Hoofdstuk 2 geeft alleen globale theoretische verbanden. Specifieke hypothesen geven wij in de hoofdstukken waar ze ook getoetst worden.

Eerst beschrijven wij het LSN-onderzoek met de respondenten die wij voor dit onderzoek hebben geselecteerd. Dat gebeurt in hoofdstuk 3. In dit hoofdstuk geven we ook de operationalisering en beschrijving van de netwerken van ouderen. Tevens beschrijven we de buurtnetwerken van ouderen. Grote buurtnetwerken beschouwen wij daarin als een indicatie van lokale gerichtheid van netwerken. De beschrijvingen sluiten aan bij de eerste deelvraag.

In hoofdstuk 4 stellen we aan de orde hoe de structuur van buurtnetwerken samenhangt met sociaal-structurele kenmerken van de buurt waar ouderen wonen. Dit hoofdstuk heeft betrekking op de tweede deelvraag. We leggen verbanden tussen de vorm van buurtnetwerken en (gevolgen van) urbanisatie en mobiliteit. Op basis van de uitwerking van de begrippen in hoofdstuk 2 ontwikkelen we een aantal hypothesen, die vervolgens worden getoetst aan gegevens uit het LSN-onderzoek. We gaan speciaal in op individuele verschillen in de invloed die de woonomgeving heeft op de buurtnetwerken.

Hoofdstuk 5 bevat een toetsing van hypothesen met betrekking tot de derde deelvraag. Deze vraag legt verband tussen de vorm van buurtnetwerken en hun inhoud, in het bijzonder de uitwisseling van steun in de buurtnetwerken. Ook hier stellen wij de vraag naar individuele verschillen in ontvankelijkheid voor invloeden, dit keer invloeden vanuit de directe sociale omgeving. In hoofdstuk 6 plegen wij nader onderzoek in het licht van de derde deelvraag. Dit hoofdstuk biedt een detaillering van de resultaten uit hoofdstuk 5, mede gebaseerd op uitkomsten van hoofdstuk 4. We onderzoeken de verbanden uit hoofdstuk 5 bij hulpbehoevende ouderen.

In het laatste hoofdstuk bespreken wij de resultaten in het licht van de probleemstelling. Ook gaan we in op de consequenties van deze resultaten voor onderzoek en praktijk in de toekomst.

HOOFDSTUK 2

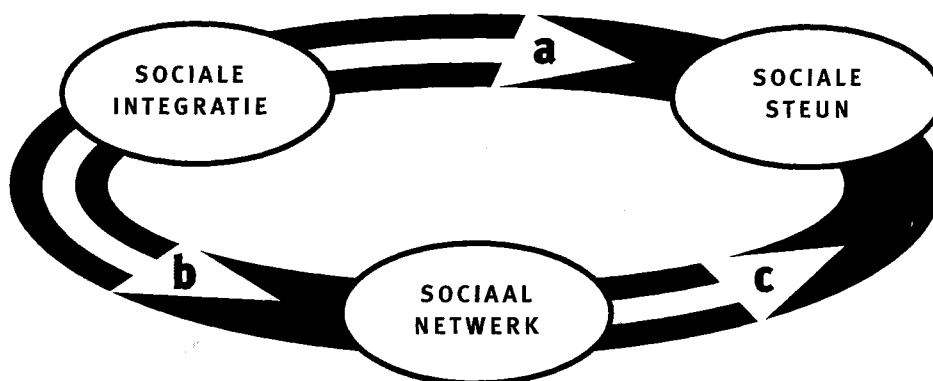
SOCIALE INTEGRATIE, SOCIAAL NETWERK, SOCIALE STEUN

In dit onderzoek leggen wij verband tussen geografische mobiliteit en urbanisatie, kenmerken van het buurtnetwerk van ouderen en uitwisseling van steun binnen dat buurtnetwerk. Wij doen dit binnen de traditie die is gericht op het onderzoeken van sociale steun. Het onderzoek naar sociale steun nam een grote vlucht nadat uit epidemiologisch onderzoek bleek dat primaire relaties een gunstige uitwerking hadden op de gezondheid en de levensduur van mensen (Berkman & Symé 1979, zie ook Antonucci 1990, Schrameijer 1990). Als verklaring van dit verband werd het begrip sociale steun naar voren gebracht (Schrameijer 1990: 34). Het begrip duidde aanvankelijk op een breed spectrum van positieve aspecten van primaire relaties die op het niveau van het individu waarneembaar waren. Ook wanneer netwerken of macro-sociale verschijnselen in onderzoek binnen dit kader werden betrokken, gebeurde dit meestal vanuit individueel vertrekpunt (Van Busschbach 1996, Schrameijer 1990). Wij vertrekken in dit onderzoek weliswaar ook vanuit individuele ouderen, maar willen daarbij uitdrukkelijk ingaan op de gevolgen van macro-sociale processen voor de netwerken en relaties van die individuen. De processen die we in het eerste hoofdstuk beschreven als geografische ontbinding en ontvouwing zijn echter nog te weinig specifiek om empirisch te onderzoeken met gegevens uit een kwantitatief survey. Wij zoeken daarom naar een conceptueel model dat de mogelijkheid biedt macro-sociale processen op zinnvolle wijze empirisch in verband te brengen met primaire netwerken en uitwisseling van steun. Het model van sociale steun dat House en Kahn (1985) ontwikkelden biedt hier goede aanknopingspunten voor.

In de volgende paragraaf (2.1) geven wij een beknopte weergave van het model, voorzover dat betrekking heeft op ons onderzoek. We gaan ook kort in op de belangrijkste empirische bevindingen. Het model passen we enigszins aan voor het onderhavige onderzoek. Een en ander werken we uit in de daarop volgende paragrafen (2.2 t/m 2.4). We komen tot een conceptueel model nadat we de individuele verschillen in omgevingsafhankelijkheid bij het model hebben betrokken (paragraaf 2.5). We besluiten het hoofdstuk met een samenvatting.

2.1 EEN MODEL VAN SOCIALE STEUN

In 1985 presenteerden House en Kahn een conceptueel model om het onderzoek naar sociale steun in kaart te brengen (zie ook Antonucci 1990, Dykstra 1990, Felling et al. 1991, Knipscheer & Antonucci 1990, Linnemann 1996). Zij baseerden zich op een driedeling die eerder door Turner (1983) was gemaakt. In dat model plaatsten zij de sociale factoren die onder de noemer 'sociale steun' door onderzoekers in verband waren gebracht met verschillende gezondheidsmaten. Voor ons onderzoek is met name van belang dat zij het begrip sociale steun uiteenlegden in drie componenten: sociale integratie, sociaal netwerk en sociale steun (figuur 2.1). Sociale integratie verwijst in het model naar de *aamwezigheid* van (verschillende soorten) relaties, of het deelnemen aan sociale verbanden op zich. Te denken valt aan het aantal relaties dat iemand heeft, of aan lidmaatschap van sociale instituties zoals huwelijk, kerk of arbeid. Sociale integratie geeft aan hoe, via welke relaties, iemand met de bredere samenleving is verbonden. Het sociaal netwerk gaat over de *beschikbaarheid* van relaties voor het individu, in termen van de relatie-structuren waarin hij of zij zich bevindt (Hall & Wellman 1985). Vormaspecten van afzonderlijke relaties bepalen in zekere mate de mogelijkheden die men heeft om inhoud te geven aan die relaties. Ook netwerkkkenmerken zoals de verdeling van verwanten en niet-verwanten (Dykstra 1990) zijn van invloed op het functioneren van een netwerk. Anders dan sociale integratie geeft het sociaal netwerk niet zozeer aan wat voor relaties er zijn, maar geeft het aan welke mogelijkheden en beperkingen het geheel van bestaande relaties in zich heeft voor wat betreft het uitwisselen van steun. De term sociale steun, ten slotte, reserveerden de auteurs in hun model voor de *inhoud* of *functies*, in het bijzonder de positieve functies van relaties binnen het netwerk. Die functies zijn in de loop der tijd toegespitst op emotionele en instrumentele aspecten in de dagelijkse omgang (Van Busschbach 1996, Schrameijer 1990, Van Sonderen 1991, Van Tilburg 1988). Het gaat bij emotionele steun om verschillende vormen van onstoffelijke hulp zoals luisteren, raad geven of aardige dingen zeggen. Instrumentele steun betreft eenvoudige praktische hulp, bijvoorbeeld invullen van een formulier, kleine reparaties, licht huishoudelijk werk of vervoer. Negatieve of ongewenste vormen van hulp worden meestal buiten beschouwing gelaten (Rook 1990).

*Figuur 2.1. Conceptueel model van sociale steun
(naar House & Kahn 1985)*

De drie deelbegrippen zijn vooral gebruikt voor het verklaren van scores op gezondheidsmaten, bijvoorbeeld als concurrerende verklaringen voor gezondheid of eenzaamheid (Tijhuis 1994, Dykstra 1990, Linneemann 1996). Voorzover onderlinge relaties tussen integratie, netwerk en steun zijn onderzocht, is de meeste aandacht gericht op het verklaren van verschillen in sociale steun. Vaak zijn effecten van sociale integratie onderzocht, zoals verschillen in steun naar burgerlijke staat, opleidingsniveau, beroepsstatus of urbanisatiegraad (pijl a in figuur 2.1). De directe invloed van sociale integratie op de steun die iemand krijgt blijkt echter vaak gering te zijn, uitgezonderd de effecten van het hebben van een partner (bijvoorbeeld Dykstra 1990, Felling et al. 1991, Tijhuis 1994, zie ook Antonucci 1990, Gottlieb 1985). Partners geven elkaar doorgaans veel steun. Ook netwerkkenmerken zijn onderzocht als verklaring van verschillen in sociale steun (pijl c in figuur 2.1). Hier zijn vrij veel verbanden gevonden. Meestal betreft het kenmerken van afzonderlijke relaties in het netwerk, zoals verschillen in steun naar reisafstand tussen netwerkliden of naar de contactfrequentie binnen relaties (Antonucci & Knipscheer 1990, Antonucci 1990, Wenger 1989). Een kenmerk van het netwerk dat van belang blijkt te zijn voor het ontvangen van steun is de variatie in relatietypen, of het aandeel niet-verwanten in het netwerk (Dykstra 1990). Soms is ook gekeken naar verbanden tussen sociale integratie en het sociaal netwerk (Knipscheer 1980, Van der Poel 1993, pijl b in figuur 2.1). Daaruit blijken vooral invloeden van burgerlijke staat op de samenstelling van het netwerk. De aanwezigheid van een partner impliceert vaak aanwezigheid van (schoon-)kinderen. Partner- en kinderlozen hebben dan ook vaak kleinere netwerken met minder verwanten.

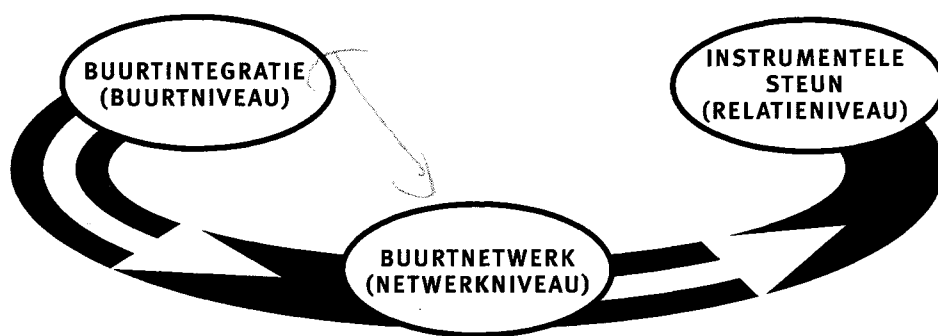

INVULLING VAN DE BEGRIPPEN IN DIT ONDERZOEK

Om dit model toe te passen in het onderhavige onderzoek maken we een belangrijke aanpassing. We hanteren namelijk een afwijkende invulling van sociale integratie. We zullen vooral kijken naar integratie van de buurt of woonomgeving. We bekijken niet hoe de oudere is verbonden met de samenleving via het bestaan van relaties. In plaats daarvan vatten we sociale integratie op buurtniveau op als de sociale samenhang binnen een buurt. De buurt bezien wij als een specifiek sociaal verband waar een oudere aan kan deelnemen. Vervolgens willen wij de samenhang binnen die buurt nader bezien, omdat wij ervan uitgaan dat die van invloed is op de feitelijke persoonlijke relaties die ouderen binnen een buurt hebben: de buurt biedt belangrijke structurele randvoorwaarden voor het aangaan en onderhouden van persoonlijke relaties. We wijken op dit punt dus sterk af van het oorspronkelijke begrip van House en Kahn. Door deze aanpassing zijn we beter in staat de gevolgen van urbanisatie en geografische mobiliteit voor de buurtnetwerken van ouderen op bovenindividueel niveau te onderzoeken vanuit de bestaande traditie op het gebied van netwerkonderzoek. We zijn in dit onderzoek immers vooral geïnteresseerd in verschillen in de woonomgeving van ouderen. Die verschillen willen wij nu betrekken op sociale integratie. De achterliggende gedachte is dat processen van urbanisatie en geografische mobiliteit vooral doorwerken op de buurtnetwerken door directe of indirecte effecten op de integratie en cohesie van buurten (Berkman 1985, Fischer 1975, Gans 1968, Gottdiener 1994, Wirth 1938). De terminologie op dit punt is overigens niet eenduidig. Naast integratie of cohesie wordt ook een term als sociale desorganisatie (Wirth 1938) gebruikt. Het gaat steeds om de sociale samenhang van buurten en/of de mate waarin buurten mogelijkheden bieden voor het onderhouden van effectieve en duurzame sociale relaties (Schrameijer 1990: 35, Hortulanus 1997). Met het oog op het model van House en Kahn hanteren wij hiervoor de term sociale integratie (op buurtniveau). Soms zullen we kortheidshalve ook spreken van buurtintegratie. In tegenstelling tot het model van House en Kahn beschouwen wij deze integratie als een kenmerk van een collectief, namelijk de buurt, en niet als een kenmerk van individuen. We komen hier op terug in paragraaf 2.2.

Naast deze bijzondere invulling van sociale integratie kiezen we voor een bepaalde invulling van sociaal netwerk en sociale steun. Bij kenmerken van het netwerk gaat onze aandacht vooral uit naar het netwerkniveau en minder naar het relatieniveau. Daarbij concentreren we ons op het deel van het netwerk dat binnen de buurt is gelocaliseerd. We zullen dit deel van het netwerk ook wel aanduiden als buurtnetwerk. We bezien de begrippen integratie, netwerk en steun dus op drie verschillende ni-

veaus: de buurt, het netwerk van ouderen binnen de buurt, respectievelijk relaties binnen dat netwerk. Daarbij richten we ons wat betreft sociale steun alleen op instrumentele steun. Figuur 2.2 geeft deze invulling van centrale begrippen en verbanden in het onderzoek weer. Wij willen met name verbanden tussen integratie en het buurtnetwerk en tussen het buurtnetwerk en de uitwisseling van instrumentele sociale steun onderzoeken. Het directe verband tussen sociale integratie en sociale steun is voor ons onderzoek minder relevant. Wij zullen niet verder op dat verband ingaan. In de volgende paragrafen werken we een en ander uit.

Figuur 2.2. Centrale begrippen en verbanden in het onderzoek

2.2 BUURTINTEGRATIE

In het conceptueel model vatten wij sociale integratie, door House en Kahn (1985) gedefinieerd als de aanwezigheid van bepaalde relaties, op als buurtintegratie. Deze aanpassing vergt uitwerking op twee punten, namelijk het analytisch niveau - de keuze voor het buurniveau - en de verschillende aspecten of kenmerken van sociale integratie.

SOCIALE INTEGRATIE OP BUURTNIVEAU

In het model van House en Kahn dient het begrip sociale integratie om kenmerken op individueel niveau, met name gezondheid, te verklaren. Het begrip integratie is zelf ook vaak op individueel niveau uitgewerkt. Deze individuele gerichtheid is een versmalling van het begrippenkader. Verschillende auteurs (Van Busschbach 1996, Knipscheer & Antonucci 1990, Schrameijer 1990) geven aan dat de opkomst van het sociale

steun-onderzoek de aandacht heeft afgeleid van onderzoek dat dieper ingaat op de sociale structuren waarbinnen individuen en relaties functioneren. De community studies (zie hoofdstuk 1) zijn op de achtergrond geraakt toen vanaf de jaren zeventig het onderzoek naar sociale steun een grote vlucht nam onder invloed van de hierboven genoemde, 'soms spectaculaire' (Schrameijer 1990: 116) verbanden die werden gevonden tussen kenmerken van primaire relaties en gezondheid. Sociale integratie in de bredere betekenis van inbedding binnen de samenleving wordt tegenwoordig weer vaker in verband gebracht met sociale netwerken en sociale steun. Daarbij wordt sociale integratie soms gerelateerd aan kenmerken van de buurt of de woonomgeving. Dit gebeurt vaak vanuit belangstelling voor het functioneren van kansarme bevolkingsgroepen in probleemwijken van grote steden (bijvoorbeeld Burgers et al. 1996, Gottdiener 1994). De veronderstelling is dat kenmerken van de buurtbevolking in die wijken bepaalde sociale paden openen of juist afsluiten door de relaties die mensen in die buurten hebben. Zo zou werkloosheid in probleemwijken in stand blijven doordat mensen inadequaat zoekgedrag van anderen in hun directe omgeving kopiëren of doordat zij in de buurt te weinig in aanraking komen met mensen die hen aan werk kunnen helpen (zie ook Boxman 1992). Hier is integratie op het buurtniveau van belang voor de netwerken die mensen hebben.

Over wat een buurt of de woonomgeving precies behelst, wordt zeer verschillend gedacht. Wij definiëren de buurt of de woonomgeving als de mensen met wie de oudere in een bepaalde omgeving woont. Een buurt wordt omsloten door ruimtelijke grenzen en heeft onder meer sociale kenmerken. We omschrijven de buurt met andere woorden als een ruimtelijk bepaalde gemeenschap. Naast het ruimtelijke aspect worden ook wel gedrags- en identiteitsaspecten onderscheiden (Davies & Herbert 1993): in buurten zijn contacten en activiteiten (zie bijvoorbeeld Naafs 1989), en buurtbewoners hebben een zeker identiteitsbesef (zie bijvoorbeeld Elias & Scotson 1985). De contacten in de buurt komen terug als wij het netwerk behandelen en nemen we daarom niet op in de definitie van een buurt. De gezamenlijke identiteit betreft een aspect van integratie dat we niet onderzoeken. We hebben in dit onderzoek onvoldoende mogelijkheden om ons een goed beeld te vormen van de culturele integratie van buurten, of de mate waarin in een buurt ook waarden en normen worden gedeeld (Naafs 1989). Die beperking belemmert het onderzoek niet wezenlijk: voorzover het er om gaat te laten zien hoe (veranderingen in) grotere sociale structuren samenhangen met (veranderingen in) de structuur van het buurtnetwerk, kunnen wij volstaan met ons te richten op structurele aspecten van integratie. Wij vatten integratie daarbij op als een sociaal kenmerk van buurten. Dat wil zeggen: we richten ons op kenmerken van de bevolking in een buurt, niet op morfologi-

sche kenmerken van de buurten. Wat de oudere met de buurt verbindt, is het gegeven dat men in dezelfde omgeving woont.

KENMERKEN VAN SOCIALE INTEGRATIE: SELECTIE EN OMSCHRIJVING

De integratie van buurten betreft in ons onderzoek nu sociaal-structurele kenmerken van de bevolking van een ruimtelijk bepaalde gemeenschap die relevant zijn voor het onderhouden van effectieve en duurzame sociale relaties. Die sociaal-structurele kenmerken verwijzen naar wat Naafs (1989) structurele integratie noemt. In navolging van Durkheim (1897) doelt hij hiermee op formele samenhangen in een buurt die het ontstaan van interacties en relaties tussen buurtbewoners bevorderen. Wij zoeken in het bijzonder naar kenmerken van buurten die samenhangen met urbanisatie en geografische mobiliteit.

Wat betreft de gevolgen van urbanisatie valt dan in eerste instantie te denken aan het aantal bewoners van buurten, of de bewoningsdichtheid (Naafs 1989, Gottdiener 1994, Fischer 1982). Bewoningsdichtheid is een belangrijke indicator van de urbanisatiegraad (Dignum et al. 1991, Van den Dulk et al. 1992). Volgens sommigen is sterkere urbanisatie een factor die mensen ertoe brengt meer afstand te houden, omdat mensen die dicht op elkaar wonen elkaar liever vermijden (Naafs 1989). Urbanisatie impliceert echter ook een stedelijke omgeving met een breed aanbod van voorzieningen op korte en middellange afstand. Het leven in een stad speelt zich af op grotere schaal dan het leven in een dorp of een kleinere gemeente. Vooral hierdoor zouden mensen zich volgens anderen eerder buiten de buurt begeven dan in een rurale omgeving, waar deze voorzieningen ontbreken (Fischer 1982, zie ook Van Doorn 1955). In het eerste geval is sprake van een push-factor, die mensen uit de buurt drijft. In het tweede geval is de ruimere omgeving in steden een pull-factor die mensen uit hun buurten trekt, ongeacht kenmerken van die buurten zelf. In beide gevallen is er een directe negatieve uitwerking van de urbanisatiegraad op contacten in de buurt.

De bewoningsdichtheid wordt echter ook naar voren gebracht als een positieve factor in het ontstaan van buurtrelaties. Grotere dichtheid zou de kans vergroten dat mensen uit de buurt in het netwerk van een oudere aanwezig zijn: hoe dichter de buurt, des te groter de 'trefkans' (Naafs 1989). Die 'trefkans' is vooral relevant voorzover het buurtgenoten betreft die een zekere mate van gelijkenis met de ouderen hebben. Grotere overeenkomst in leefomstandigheden zou het makkelijker of aantrekkelijker maken om contact te onderhouden met buurtgenoten, omdat men overeenkomstige behoeften heeft (Davies & Murdie 1991, De Vos en Knol 1994, Naafs 1989). Veel gebruikte kenmerken zijn overeenkom-

kenmerken in leefstijl (bijvoorbeeld De Vos en Knol 1994), sociaal-economische status (Campbell & Lee 1991, Nauta 1973), etnische identiteit (bijvoorbeeld Greenbaum & Greenbaum 1985) en/of gezinsfase dan wel leeftijden (bijvoorbeeld Naafs 1989, Nauta 1973). Wij richten ons op gelijkenis naar leeftijd of levensfase. Overeenkomst naar etnische achtergrond en leefstijl raakt zeer nauw aan culturele integratie en past daarom minder goed in ons onderzoek. Ook kleven er praktische bezwaren aan deze kenmerken, doordat het in Nederland ontbreekt aan eenduidigheid over deugdelijke indicatoren (zie bijvoorbeeld Ketelaar 1994). Homogeniteit naar leeftijd verwijst minder naar culturele overeenkomst en meer naar overeenkomstige behoeften bij ouderen en anderen in de buurt. Anders dan bij de urbanisatiegraad, die een kenmerk van de buurt is, gaat het bij leeftijdshomogeniteit dus om een relationeel kenmerk: de dichtheid van een bepaalde bevolkingsgroep relateren wij aan de individuele ouderen die wij onderzoeken.

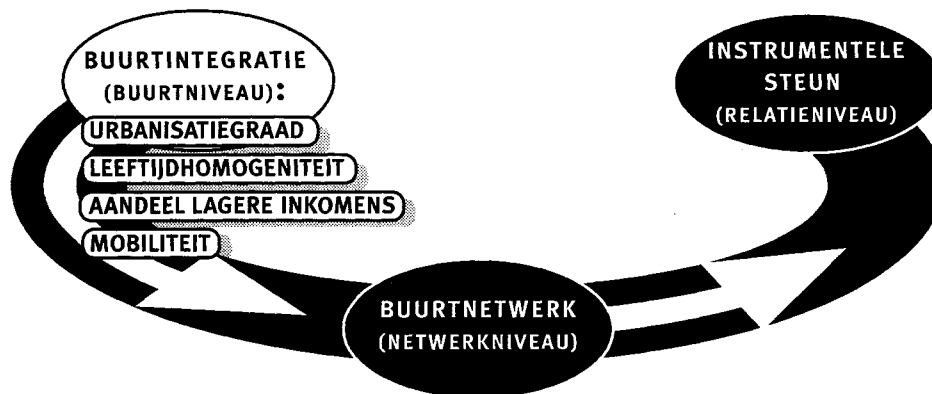
- De homogeniteit van de buurtbevolking als geheel wordt ook vaak naar voren gebracht als kenmerk van buurtintegratie, overigens zonder dat duidelijk is hoe dit samenhangt met urbanisatie. Enerzijds zou in stedelijke buurten een negatief gewaardeerde specialisatie van bevolkingsgroepen in buurten optreden, bijvoorbeeld concentratie van etnische groepen of sociaal zwakkere groepen (Burgers et al. 1996, Gottdiener 1994). Anderzijds is de veronderstelling - en de empirische bevinding - dat mensen zich juist meer aangetrokken voelen tot buurten met een zekere mate van homogeniteit (De Vos & Knol 1994), nog afgezien van hun eigen positie. Die homogeniteit omvat dan vaak inkomens- en bezitskenmerken van de buurtbewoners (bijvoorbeeld Dignum et al. 1991, Ketelaar 1994), soms ook statuskenmerken als opleidings- en beroepsniveau (bijvoorbeeld Driessen en Beerenboom 1983, Davies & Murdie 1991). Statuskenmerken worden doorgaans gebruikt om leefstijlen te onderscheiden (Ketelaar 1994). Mogelijk hebben de negatieve aspecten van homogeniteit van de bevolking vooral betrekking op de lagere sociaal-economische klassen. Een groter aandeel mensen met een lage sociaal-economische status kan wijzen op gebrekkige samenhang van buurten. In zogeheten achterstandsbuurten bestaat vaak etnische en sociale heterogeniteit. Achterstandsbuurten worden gedefinieerd zowel vanuit een groot aandeel inwoners met lagere inkomens als vanuit een groot aandeel inwoners met een uitkering (Burgers et al. 1996), zonder dat duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de mensen met een laag inkomen en mensen die een uitkering ontvangen. Eigentijdse arme buurten verschillen daarbij van buurten in een industriële samenleving (Burgers et al. 1996). Waar een arme arbeiderswijk bestaat uit veel mensen die een laag inkomen hebben vanuit een gemeenschappelijke achtergrond, hebben we nu te maken met mensen die op zeer uiteenlopende wijzen hun lage inko-

mensen krijgen, bijvoorbeeld uit een laag arbeidsloon, een sociale uitkering, een studiebeurs, een laag pensioen, of combinaties hiervan. De armere stadsbuurten zijn daardoor sociaal vaak minder samenhangend doordat relatief veel instroom heeft plaatsgehad van sociaal minder homogene groeperingen zoals werklozen en studenten, en van migranten, die vaak een afgescheiden buurtleven hebben (Campbell & Lee 1991). Campbell en Lee (1991) vonden dat een hoger gemiddeld inkomen in Amerikaanse buurten samenging met meer burenccontacten. Wij richten ons op de homogeniteit als een (negatief) gevolg van urbanisatie en beperken ons daarbij tot het aandeel van lagere inkomens in buurten.

Als laatste willen wij kijken naar kenmerken van buurten die verbonden zijn met processen van geografische mobiliteit. Hier is een vrij directe vertaling mogelijk. Met name door de veranderlijkheid van de buurtbevolking zou het belang van de buurt als sociaal kader zijn afgenomen (zie ook Bott 1971, Litwak & Szelenyi 1969, Sampson 1991, Wenger 1995). Die veranderlijkheid ontstaat doordat relatief veel mensen uit een buurt verhuizen en anderen weer instromen. Wanneer veel mensen uit een buurt verhuizen, hebben we niet alleen te maken met een groot aantal vertrekkers, maar ook met een grote instroom van 'nieuwkomers' die (nog) geen banden hebben met hun buurtgenoten en mogelijk op korte termijn ook weer vertrekken. Mensen zullen zich in zo'n situatie minder snel binden aan elkaar of aan de buurt dan wanneer vertrek en nieuwe instroom grotere uitzonderingen zijn in een buurt (Kahana 1994, Kasarda & Janowitz 1974, Warren 1978). Een sterkere (verhuis-)mobiliteit of een minder stabiele bevolking in buurten duidt dus op geringere structurele integratie van die buurten. Het kan interessant zijn na te gaan welke rol de mobiliteit van de ouderen zelf hierin speelt: ouderen die sterker in een buurt geworteld zijn, zijn waarschijnlijk ook sterker op die buurt gericht dan ouderen die zelf (vaker) verhuisd zijn in hun leven (Wenger & St.Leger 1992). De gegevens die wij ter beschikking hebben, staan echter niet toe dat wij dit onderzoeken. Het zou ook een meer individueel aspect van verbondenheid aan de buurt zijn, terwijl wij ons in dit onderzoek vooral richten op de integratie van de buurten zelf.

VIER KENMERKEN VAN BUURTINTEGRATIE

Samenvattend hebben we nu vier kenmerken van buurten die betrekking hebben op buurtintegratie: de urbanisatiegraad, leeftijdsomogeniteit, het aandeel lagere inkomens en de (verhuis-)mobiliteit. In het onderstaande schema (2.3) plaatsen wij die vier kenmerken in het model uit figuur 2.2.

Figuur 2.3 Vier kenmerken van buurtintegratie in het model

2.3 HET BUURTNETWERK

De buurtnetwerken van ouderen staan centraal in dit onderzoek als de relatiestructuur waar lokale gemeenschappen nog, of juist niet meer, te vinden zijn. Buurtnetwerken omvatten de buurtrelaties in het persoonlijk netwerk. Buurtrelaties zijn relaties met netwerkliden die binnen loopafstand van de oudere wonen of werken. Dat kunnen burens zijn, maar ook nabij wonende familieleden, kerkgenoten, (ex-)collega's, vrijwilligers of andere netwerkliden die in de buurt van de oudere leven. Buurtnetwerken zijn dus onderdeel van persoonlijke netwerken: zij zijn gerelateerd aan individuele ouderen. De omvang van een persoonlijk netwerk is in principe onbeperkt. Schattingen van het aantal mensen dat iemand bij naam kent komen uit op een gemiddelde van 1500 of meer personen (Campbell & Lee 1991). Het aantal relaties dat het meest intiem of persoonlijk is, het zogeheten kernnetwerk (Boissevain 1968), belooft gemiddeld drie tot acht personen (Milardo 1992, Broese van Groenou & Van Tilburg 1996). Wij zijn met name geïnteresseerd in relaties waarin ouderen naar verwachting steun uitwisselen met het netwerklid. Uitwisseling van steun vindt meestal plaats in de vier tot tien belangrijkste relaties, dus iets ruimer dan het kernnetwerk (Dykstra 1990, Van Tilburg 1988). Wij hebben te maken met een uitgebreid kernnetwerk. Korthedshalve zullen we echter blijven spreken van het kernnetwerk. Binnen dat kernnetwerk stellen wij de buurtrelaties centraal. De buurtrelaties binnen het kernnetwerk noemen wij het buurtnetwerk. Dit betekent dat we alleen

de meest persoonlijke buurtrelaties in ons onderzoek betrekken. De minder intieme of intensieve relaties, zoals mensen die zo nu en dan een praatje maken, blijven buiten beschouwing. Die relaties zijn minder belangrijk met het oog op de uitwisseling van steun.

KENMERKEN VAN BUURTNETWERKEN: SELECTIE EN OMSCHRIJVING

De relatieve omvang is het belangrijkste kenmerk van het buurtnetwerk dat wij onderzoeken. Met 'relatieve omvang' bedoelen wij het aandeel van buurtrelaties in het kernnetwerk. Het aandeel van buurtrelaties in het kernnetwerk geeft aan hoe sterk het netwerk lokaal gericht is. Een relatief groot buurtnetwerk wil zeggen dat de nabijheid van netwerkleiden een belangrijk gegeven is in het kernnetwerk. Zo'n netwerk noemen wij lokaal gericht. In elk geval wat betreft geografische afstand van netwerkleiden is het weinig ontvouwen. Als kernnetwerken relatief weinig buurtrelaties bevatten, veronderstellen wij daarentegen dat de nabijheid van netwerkleiden meer een eigenschap is van afzonderlijke relaties. Het kernnetwerk als geheel beschouwen wij dan als ontvouwen, omdat relatief veel netwerkleiden niet in de buurt van de oudere leven.

Ontvouwing omvat, naast geografische spreiding van netwerkleiden, ook structurele spreiding. Netwerkleiden in ontvouwen netwerken zijn minder met elkaar verbonden dan netwerkleiden in minder ontvouwen netwerken. Dit betreft de dichtheid van netwerken (vgl. Wenger 1989, Bott 1971, Wellman 1979). De dichtheid van een netwerk wordt over het algemeen gedefinieerd als de mate waarin netwerkleiden relaties of contact met elkaar hebben buiten de centrale persoon, ook wel het ankerpunt van het netwerk genoemd, om. Er zijn in een dichter netwerk meer mogelijkheden om steun indirect terug te geven via anderen dan wanneer netwerkleiden weinig of niets met elkaar te maken hebben. Wij kunnen de dichtheid van het buurtnetwerk niet goed onderzoeken. Het is echter aannemelijk dat lokaal gerichte netwerken dichter zijn dan (buurtnetwerken binnen) ontvouwen netwerken. Geografische concentratie van netwerkleiden in de buurt van de ouderen impliceert dat veel netwerkleiden zich bij elkaar in de buurt bevinden. Als ouderen hun belangrijkste persoonlijke relaties overwegend in de buurt hebben, is onderling contact tussen die netwerkleiden waarschijnlijker dan als de buurtgenoten deel uitmaken van een geografisch gespreid kernnetwerk. Wij veronderstellen dus dat relatief grote buurtnetwerken ook dichte netwerken zijn, terwijl relatief kleine buurtnetwerken minder dicht zijn.

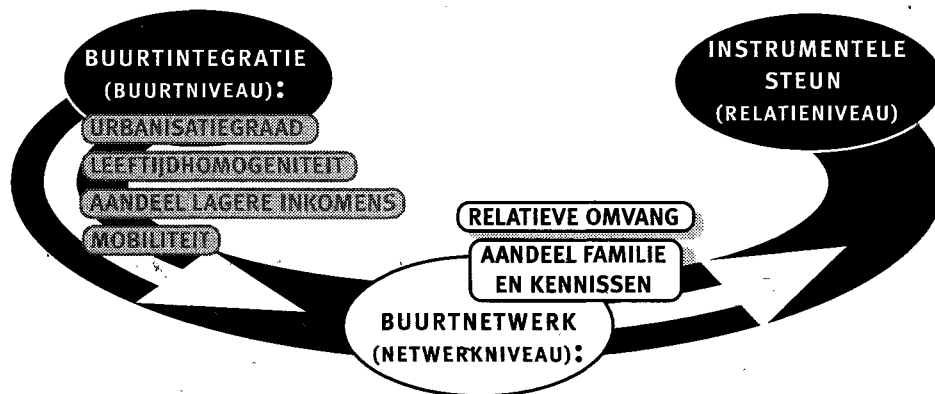
Het tweede aspect dat wij onderscheidden naast de relatieve omvang van het buurtnetwerk betreft de rol van verwanten in het buurtnetwerk. Hier zijn twee stellingen te verdedigen die allebei binnen de *community question* passen. De eerste stelling is dat een lokaal uitwisselingssysteem in sterke mate leunt op relaties met lokale verwanten (e.g. Nydegger 1986). Niet een grote rol van buurtrelaties zonder meer, maar een grote rol van verwanten in de buurt zou dan het meest relevant zijn voor onze vraagstelling. In deze redenering is het buurtnetwerk dat verloren gaat in een verstedelijkte en mobiele wereld vooral een verwantschapssysteem. Wij denken dan aan relaties met verwanten buiten het eigen gezin (partner en (schoon-)kinderen) of de eigen ouders. Als er gezinsleden of ouders in de buurt wonen, dan zijn die vrijwel altijd opgenomen in het kernnetwerk. Ook gezinsleden die wat verder weg wonen hebben meestal een belangrijke rol in het netwerk (Dykstra 1990). Wanneer een eventuele partner, kinderen en/of ouders ontbreken in het kernnetwerk liggen daar redenen aan ten grondslag die weinig relevant zijn voor dit onderzoek. Wij onderzoeken niet de gezinsdynamiek die bepaalt hoe goed of hoe slecht de relaties met partner, kinderen of ouders zijn. Het aandeel van de familieleden buiten het gezin is daarentegen uitermate relevant. Waar sprake is van een lokaal verwantschapssysteem, zijn met name relaties met familieleden in de buurt te verwachten. Hun aanwezigheid is een indicatie voor wat Litwak (1965) aanduidt als een wijder verwantschapssysteem: men woont weliswaar niet bij elkaar in, maar er is wel een hecht netwerk van dichtbij wonende verwanten die elkaar intensief helpen.

De tweede stelling luidt daarentegen dat juist de inbedding in relaties met verwanten en niet-verwanten in de buurt kenmerkend is voor een lokaal systeem van gegeneraliseerde uitwisselingen. Dit is de anglosaksische invulling van het *community*-begrip (Wellman et al. 1988). In deze invulling is vooral van belang in hoeverre de oudere deelneemt aan de plaatselijke gemeenschap, die meer omvat dan zijn of haar verwanten. Deelname aan georganiseerde buurtactiviteiten, betrokkenheid bij verenigingen of kerk en andere vormen van sociale activiteit - dus de relaties met niet-verwanten in de buurt - geven dan meer aanleiding om te denken aan een lokaal uitwisselingssysteem dan de relaties die iemand heeft met verwanten om de hoek.

Er zijn geen theoretische gronden om de ene stelling boven de andere te verkiezen. Empirisch gesproken sluiten ze elkaar ook niet uit. Wenger (1989, 1995) vond bij ouderen in Engeland en Wales vijf netwerktypen, waarvan twee verankerd waren in de directe woonomgeving. De andere drie typen waren ofwel geografisch gespreid, ofwel beperkt van omvang en bereik buiten het eigen gezin en/of huishouden. Beide lokale netwer-

ken waren vrij groot. Een type bestond voor een belangrijk deel uit relaties met naaste en verdere verwanten in de buurt (*locally self-contained*), het tweede type bevatte veel relaties met verschillende typen verwanten en niet-verwanten in de buurt (*locally integrated*). In beide typen was veel hulp beschikbaar voor de ouderen. Netwerken met relatief veel buurtrelaties kunnen dus zowel verwantschapsnetwerken zijn als netwerken met veel niet-verwanten in de buurt. Het is onduidelijk in hoeverre beide typen verschillen in hun verbanden met enerzijds buurtintegratie en anderzijds de uitwisseling van steun met buurtgenoten. Wij zullen daarom beide typen buurtnetwerken in het onderzoek betrekken.

We kunnen nu de twee kenmerken van het buurtnetwerk - de relatieve omvang en het aandeel van (niet-)verwanten - invullen in het model. Daarbij zullen we gemakshalve de familieleden aanduiden als 'familie'. Zoals gezegd bedoelen we daarmee verwanten buiten het eigen gezin (partner en (schoon-)kinderen) of de eigen ouders. De niet-verwanten zullen wij voortaan aanduiden met de verzamelnaam 'kennissen'. Dat zijn alle niet-verwanten, dus bijvoorbeeld ook burens, vrienden of contacten via organisaties in de buurt. Een en ander geven wij weer in onderstaande figuur (figuur 2.4):

Figuur 2.4. Twee kenmerken van buurtnetwerken aan het model toegevoegd

2.4

UITWISSELINGEN VAN INSTRUMENTELE STEUN BINNEN HET BUURTNETWERK

Ontvouwing betreft niet alleen de structuur van het netwerk, maar ook de uitwisseling van steun binnen dat netwerk. Een groot en hecht buurt-netwerk zou samengaan met gegeneraliseerde uitwisselingen binnen dat netwerk. Door ontvouwing van de netwerkstructuur zouden uitwisselingen meer geïndividualiseerd worden en daarom meer directe wederkerigheid vergen: ook de uitwisseling van steun 'ontvouwt'. Deze stelling onderzoeken wij voor uitwisseling van instrumentele steun tussen ouders en netwerkliden in de buurt. Daarmee maken wij twee belangrijke keuzen: een beperking tot instrumentele steun en onderzoek op het niveau van buurtrelaties. Beide keuzen lichten we toe.

INSTRUMENTELE STEUN BINNEN RELATIES

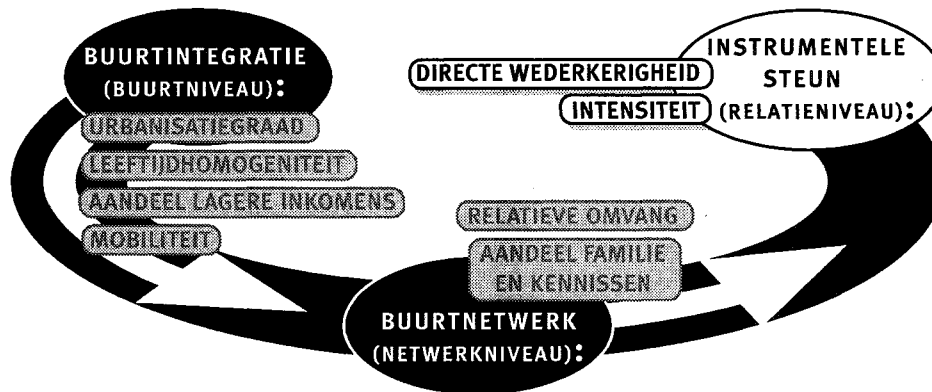
Wij beperken ons tot instrumentele steun om twee redenen. Ten eerste zijn vrijwel alle vormen van emotionele steun te geven zonder dat de ontvanger en gever fysiek in elkaars nabijheid zijn. Met behulp van telecommunicatie en post is het zeer goed mogelijk om elkaar bij te staan, ongeacht de geografische afstand. Er zijn aanwijzingen dat telefonisch contact weinig gevoelig is voor afstanden: mensen bellen ook met buurtgenoten relatief veel (Wellman 1996). Omdat we eventuele gevolgen van de geografische spreiding van het netwerk voor de uitwisseling van steun willen onderzoeken, kiezen we voor een vorm van steun waarbij die gevolgen het duidelijkst en meest zuiver zichtbaar kunnen worden. Ten tweede zijn uitwisselingen meer objectief vast te stellen bij instrumentele steun. Emotionele steun is soms moeilijk te isoleren van andere aspecten van de relatie, zoals gezamenlijke activiteiten, of praktische hulp. Hierdoor is de hoeveelheid of intensiteit van die steun lastiger af te wegen dan van instrumentele steun, zowel voor de betrokkenen in een relatie als voor de onderzoeker. Een concrete dienst is makkelijker te identificeren en isoleren, waardoor de intensiteit en wederkerigheid van uitwisselingen ook objectiever zijn te bepalen. Voorzover de mensen in een relatie meer gericht zijn op directe ruil, zal dat het sterkst zichtbaar zijn in de uitwisseling van instrumentele steun.

De tweede keuze die we maken is om de uitwisseling van steun te onderzoeken op het niveau van de relatie tussen oudere en netwerklid. Het relatieniveau is het niveau waar de feitelijke transacties plaatsvinden: twee personen geven elkaar steun. Gegeneraliseerde ruil is echter een

kenmerk van een verzameling relaties. Bij gegeneraliseerde ruil binnen een buurtnetwerk is er wederkerigheid op het niveau van het netwerk, niet op het niveau van relaties. Directe wederkerigheid speelt zich af op het niveau van relaties. Ontvouwen netwerken worden gekenmerkt door directe ruil binnen persoonlijke relaties. Niet ontvouwen netwerken worden gekenmerkt door gegeneraliseerde ruil binnen het netwerk. Idealiter zouden we de uitwisselingen op beide niveaus moeten onderzoeken. We beschikken echter niet over gegevens over uitwisselingen tussen de buurtgenoten in het netwerk onderling. Hierdoor kunnen we uitwisselingspatronen op netwerkniveau niet goed vaststellen. We kunnen wel veronderstellen dat beide typen van ruil elkaar uitsluiten: afwezigheid van directe ruil wijst op aanwezigheid van gegeneraliseerde ruil en aanwezigheid van directe ruil wijst op afwezigheid van gegeneraliseerde ruil. Vanuit die veronderstelling kunnen we onderzoeken in welke mate buurtrelaties gekenmerkt zijn door directe ruil. Als het buurtnetwerk wordt gekenmerkt door gegeneraliseerde ruil, bestaat er grote tolerantie voor ongelijkheid in afzonderlijke relaties (Ekeh 1974, Chelune et al. 1990). Bij directe ruil is die tolerantie juist bijzonder klein.

We onderzoeken dus de wederkerigheid of balans in de uitwisseling van instrumentele steun binnen buurtrelaties. Daarnaast veronderstelden we in hoofdstuk 1 dat de intensiteit van steun groter is binnen minder ontvouwen netwerken. Als reden gaven we dat, historisch gesproken, de hulpverlening binnen ontvouwen netwerken gedeeltelijk is gedelegeerd naar de verzorgingsstaat. Een meer directe reden kan ook liggen in het systeem van uitwisselingen zelf. Als diensten niet direct een wederdienst vereisen, zijn de mogelijkheden om elkaar te helpen ruimer dan wanneer hulp direct moet worden 'vergoed'. Volgens ruiltheoretische opvattingen streven mensen naar balans in uitwisselingen, op morele gronden (Gouldner 1960, Uehara 1995) en/of om sociaal-psychologische redenen (Antonucci & Jackson 1989, Cheal 1988, Clark & Mills 1979, Komter 1995). Als diensten snel en zichtbaar gecompenseerd moeten worden zal men ze minder snel vragen of aannemen dan wanneer de noodzaak tot herkenbare teruggave kleiner is (Uehara 1990).

Met deze invulling van sociale steun hebben we de drie hoofdbegrippen in het model van House en Kahn geschikt gemaakt voor het onderzoeken van de ontvouwing van buurtnetwerken (zie figuur 2.5).

Figuur 2.5. Twee kenmerken van instrumentele steun binnen relaties aan het model toegevoegd

Voordat we het conceptueel model als afgerond beschouwen, willen we nog de aandacht vestigen op individuele verschillen tussen de ouderen wiens netwerken wij gaan onderzoeken. Dat brengt ons tevens op de tweede invalshoek voor dit onderzoek, die van omgevingsafhankelijkheid.

2.5 INDIVIDUELE VERSCHILLEN EN OMGEVINGS- AFHANKELIJKHEID; CONCEPTUEEL MODEL

In de voorgaande paragrafen werkten wij theoretisch uit hoe geografische ontbinding doorwerkt in de vorm en inhoud van buurtnetwerken. De tweede theoretische veronderstelling die in dit onderzoek centraal staat, is dat niet iedereen even gevoelig is voor invloeden vanuit zijn of haar woon-omgeving. Logan en Spitze (1994) hanteren bijvoorbeeld de term 'residual neighbourhood' om aan te geven dat de buurt pas belangrijk is als mensen afhankelijk zijn en geen mogelijkheid hebben om zich op de bredere omgeving te beroepen. Het lijkt dan vanzelfsprekend om specifiek te onderzoeken hoe sterk de buurtnetwerken *van ouderen* onder invloed staan van hun omgeving - te vanzelfsprekend haast. Impliciet lijkt sprake te zijn van een veronderstelling dat ouderen extra afhankelijk zouden zijn van de bronnen die zij in hun omgeving vinden: solidaire steungroepen waarbinnen geen directe wederkerigheid is vereist, zoals wel het geval zou

zijn in netwerken van jongere volwassenen. De achterliggende redenering is dat ouderen onvoldoende beschikking hebben over persoonlijke hulpbronnen om volwaardig deel te nemen aan wederkerige uitwisselingen van steun (Gouldner 1960, Dowd 1975, 1980). Door die afhankelijkheid, in casu het gebrek aan persoonlijke hulpbronnen, zouden ouderen ook sterker onder invloed staan van hun omgeving dan anderen, die meer gebruik zouden kunnen maken van hun persoonlijke hulpbronnen. Hierin is herkenbaar de environmental docility hypothesis van Lawton (1980, 1989), dat mensen meer gebonden zijn aan hun omgeving naarmate ze zelf minder middelen en vaardigheden tot hun beschikking hebben. Als deze hypothese niet wordt gespecificeerd, lijkt het alsof het ouder worden zelf een vermindering van persoonlijke hulpbronnen is, of dat alle ouderen in gelijke mate te maken krijgen met toenemende afhankelijkheid van hun omgeving. Dat is niet het geval (Baars 1991, 1995). Wij moeten dus aangeven welke hulpbronnen van ouderen van belang zijn, als het gaat om hun gevoeligheid voor omgevingsinvloeden en om hun positie binnen uitwisselingssystemen.

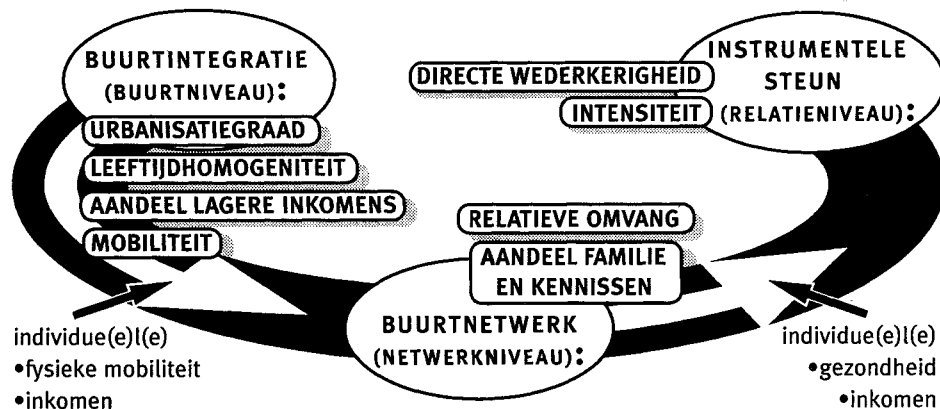
Voor een uitwerking van de environmental docility hypothesis kunnen wij aansluiten bij uitkomsten van eerder empirisch onderzoek. In het eerder aangehaalde onderzoek van Fischer (1982) naar netwerken en urbanisatie in Californië, dat nauw aansluit bij het onderhavige onderzoek, bleek dat urbanisatie-effecten op het netwerk vooral zichtbaar werden bij respondenten met lagere inkomens. Wij willen daar de fysieke mobiliteit van ouderen aan toevoegen (zie ook Gottdiener 1994, Lawton 1980). Met fysieke mobiliteit bedoelen wij de mogelijkheden die de oudere, gezien zijn of haar lichamelijke conditie, heeft om zich te kunnen verplaatsen. Fischer (1982) concludeerde dat geografische vrijheid een zekere luxe is die niet iedereen gegeven is: om zich los te maken van de buurt moeten ten minste transportmogelijkheden ter beschikking staan en moeten er ook redenen en mogelijkheden zijn om zich buiten de directe woonomgeving te begeven. Het kost geld om zich te verplaatsen. En veel verplaatsingen hebben mede als doel om geld uit te geven, bijvoorbeeld in winkels, aan lidmaatschappen of voor recreatieve doeleinden. Ook de mate waarin men min of meer letterlijk is gebonden aan de omgeving door lichamelijke beperkingen bepaalt mede hoe veel of hoe weinig iemand zich kan aantrekken van de directe omgeving: iemand die alleen met veel moeite buiten de deur komt en bijvoorbeeld niet zelf kan fietsen, autorijden of de bus nemen en alleen korte afstanden loopt, zal meer afhankelijk zijn van de mensen die in de buurt bereikbaar zijn dan iemand voor wie het overbruggen van afstanden geen sterke lichamelijke belasting vormt. We kunnen een hoger inkomen en goede fysieke mobiliteit met andere woorden als middelen beschouwen die mogelijkheden bieden om relaties en diensten - waaronder hulp die ook door buurtgenoten kan worden gegeven - van verder

weg te halen: afstanden zijn makkelijker te overbruggen, diensten kunnen ook worden betaald.

Wat betreft de grotere afhankelijkheid van ouderen van niet-wederkerige steun ontbreekt het aan gericht onderzoek. Wel is een veel gehoorde veronderstelling dat ouderen niet meer in staat zouden zijn tot het (terug)geven van steun, met name instrumentele steun (Gouldner 1960, Antonucci & Jackson 1989). Gebleken is dat een hogere leeftijd op zichzelf niet leidt tot ongelijkheid in uitwisselingen (Morgan et al. 1991). Mogelijk kan een slechte lichamelijke conditie wel tot gevolg hebben dat men moeilijker praktische taken verricht en dat anderen ook accepteren dat men die taken - bijvoorbeeld een wederdienst - nalaat. Het bestaan - of ontbreken - van een solidaire gemeenschap waarbinnen teruggave van diensten niet noodzakelijk is zal dan met name ouderen met een slechte lichamelijke conditie raken. Zulke minder gezonde ouderen zullen een relatief zwakke positie hebben binnen netwerken waar directe wederkerigheid domineert, omdat hun uitzonderingspositie daar minder vanzelfsprekend is dan binnen netwerken waar wederkerigheid minder strikt op relatieniveau wordt onderhouden. Bij ouderen die geen uitzonderingspositie innemen in uitwisselingsprocessen en in ruilrelaties zal minder verschil merkbaar zijn in uitwisselingen binnen netwerken met meer of minder geïndividualiseerde relaties.

Daarnaast kan het inkomen een modifierende rol spelen in de uitwisselingen met netwerkleiden binnen het buurtnetwerk. Instrumentele steun omvat allerlei kleine en grotere klusjes in het dagelijks leven. Een groot deel daarvan is heel goed te doen door betaalde hulp- of dienstverleners, zoals huishoudelijke hulpen, klusjeslieden of boekhouders. Hoewel de verzorgingsstaat in Nederland nog steeds voorziet in veel instrumentele behoeften van ouderen gaat het hier typisch om vormen van dienstverlening die een oudere zelf kan in- of 'bij-'huren. Met een hoger inkomen ligt dat meer in de rede dan wanneer de oudere (te) weinig geld heeft om voor dergelijke diensten te betalen. De afhankelijkheid van onbetaalde diensten wordt dan groter en daarmee de afhankelijkheid van de mogelijkheden die het buurtnetwerk biedt.

De afhankelijkheid van ouderen van niet-wederkerige steun vanuit het netwerk veronderstellen wij dus voor ouderen die een slechte gezondheid hebben en ouderen met lagere inkomens. Bij hen verwachten wij een sterke invloed van de netwerkstructuur op de intensiteit en wederkerigheid van uitwisselingen. Wij kunnen nu deze individuele verschillen plaatsen in het model (figuur 2.6). Wij plaatsen de individuele verschillen als interactie-effecten: zij modifieren de andere verbanden. Met deze laatste toevoeging aan het model van House en Kahn hebben wij tevens het conceptueel model voor ons onderzoek uitgewerkt. In de volgende hoofdstukken spitzen wij de verbanden nader toe in afzonderlijke hypothesen.

Figuur 2.6. Conceptueel model

2.6 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk hebben we het proces van ontvouwing vertaald in termen van sociale steun, aan de hand van het sociale-steunmodel van House en Kahn. In dat model worden met betrekking tot sociale steun drie kernbegrippen onderscheiden: sociale integratie, sociaal netwerk en sociale steun. Deze drie begrippen werkten wij uit als achtereenvolgens buurtintegratie, buurtnetwerken en uitwisseling van instrumentele steun binnen buurtrelaties. Door buurtintegratie te introduceren pleegden wij een belangrijke ingreep in het model van House en Kahn. Buurtintegratie omvat structurele integratie op buurniveau, terwijl House en Kahn zich richtten op het individuele niveau. Aan de hand van vier kenmerken analyseerden wij de uitwerking van geografische mobiliteit en urbanisatie op de sociale integratie op buurniveau: urbanisatiegraad, leeftijdshomogeniteit, aandeel van lagere inkomens en mobiliteit in de buurt. Het buurtnetwerk definieerden wij als de relaties op loopafstand binnen het kernnetwerk (het netwerk van potentieel steunende relaties). Om de lokale gerichtheid van netwerken te kunnen vaststellen kijken wij naar de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Daarnaast onderscheiden we buurtnetwerken met relatief veel kennissen, respectievelijk veel familie. Sociale steun, ten derde, onderzoeken we op het niveau van buurtrelaties. De ontvouwing in onderlinge hulp vatten wij op als een sterke aanwezigheid van directe ruil binnen relaties. Tevens verwachten wij dat de uitwisse-

ling van steun in meer ontvouwen netwerken minder intensief is. Dit onderzoeken wij voor instrumentele steun.

In aanvulling op het model van House en Kahn onderzoeken wij individuele verschillen in de omgevingsafhankelijkheid. Ouderen die fysiek minder mobiel zijn en lagere inkomens hebben zullen meer invloed ondervinden van de kenmerken van hun woonomgeving voor de relaties die zij in de buurt of daarbuiten kunnen onderhouden. Zo ook zullen ouderen die vanwege hun gezondheid minder mogelijkheden hebben tot het onderhouden van directe wederkerigheid, sterker afhankelijk zijn van de mogelijkheden voor steun die het buurtnetwerk biedt.

HOOFDSTUK 3

DE BUURTNETWERKEN IN HET LSN-ONDERZOEK

De buurtnetwerken van ouderen staan centraal in dit onderzoek. Theoretisch vormen zij een schakel tussen processen op macro-niveau en uitwisselingen van steun op het micro-niveau van relaties. Praktisch betekent dit dat kenmerken van het buurtnetwerk in alle volgende hoofdstukken aan de orde zullen komen, als afhankelijke variabele of als verklarende variabele. In dit hoofdstuk beschrijven we de buurtnetwerken van ouderen naar de twee kenmerken die we hebben onderscheiden: de relatieve omvang en het aandeel van (niet-)verwanten. We betrekken hier ook andere kenmerken bij, zodat duidelijk wordt wat het bereik en de betekenis zijn van de beperkte selectie die we hebben gemaakt uit de veelheid aan netwerk-kenmerken. Gegevens ontleen we aan het NESTOR-onderzoek naar de leefvormen en sociale netwerken van ouderen (LSN), waarvan de hoofdwaarneming plaatsvond in 1992. We beschrijven eerst de onderzoeksopzet en respondenten van LSN en geven aan met welke respondenten wij verder gaan. Vervolgens geven we aan hoe de netwerken van de oudere respondenten in kaart zijn gebracht en hoe wij daarbinnen het buurtnetwerk identificeren. Daarna gaan we in op de operationalisering van de relatieve omvang en het aandeel van buurtgenoten.

3.1 HET LSN-ONDERZOEK

In 1991 startte het LSN-onderzoek, met als doel de leefvormen en netwerken van ouderen in Nederland in kaart te brengen. Een eerste doel was inzicht te krijgen in determinanten van de leefvormen en de netwerken van ouderen. Ten tweede beoogde het programma om de uitkomsten van de leefvormen en netwerken inzichtelijk te maken in termen van sociale steun, omgaan met belangrijke levensgebeurtenissen en behoud van welzijn. Ten derde was het project gericht op het bepalen van relevante uitgangspunten voor modelvorming met betrekking tot leefvormen

en netwerken van toekomstige ouderen (Knipscheer et al. 1995). Het onderzoek werd uitgevoerd met steun van het Nederlands Stimuleringsprogramma Ouderenonderzoek (NESTOR), dat was ingesteld door de Ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. De uitvoering was in handen van de vakgroep Sociologie en Sociale Gerontologie en de vakgroep Methoden en Technieken van de Vrije Universiteit te Amsterdam en van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut te Den Haag.

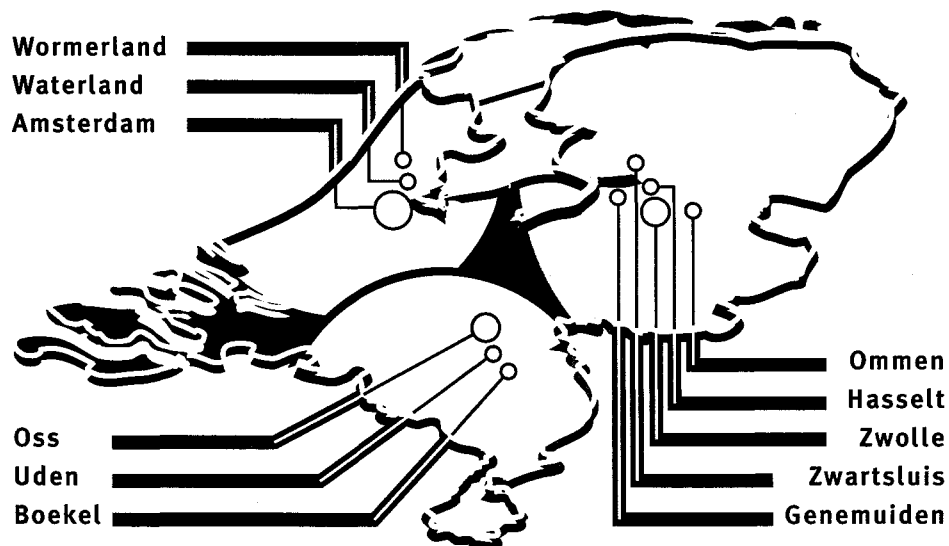
In de zogenoemde hoofdstudie werden in de eerste helft van 1992 gegevens verzameld over onder meer de leefvormen en netwerken van ouderen. Omdat de onderzoekers meer informatie wilden dan redelijkerwijs van respondenten gevraagd kon worden, is in de hoofdstudie gekozen voor een tweevoudige benadering: naast informatie die bij alle respondenten is verzameld, werden sommige vragen alleen gesteld bij een willekeurige selectie uit de respondenten. Naast en na de hoofdstudie zijn ook twee deelstudies opgezet. De eerste volgt een aantal respondenten na verweduwing. Deze studie is niet relevant voor het onderhavige onderzoek. De tweede deelstudie gaat nader in op de netwerken van een selectie van respondenten. Een aantal netwerkleden van respondenten en de respondenten zelf zijn na de hoofdstudie nog drie maal schriftelijk ondervraagd, met tussenpozen van ongeveer een jaar. Hierin stonden het verloop van relaties en de uitwisselingen van steun centraal.

Wij gebruiken gegevens uit de hoofdstudie. Dat wil zeggen: wij gaan uit van de totale steekproef van respondenten en alle netwerkleden die tijdens de netwerkidenticatie in de hoofdstudie zijn genoemd. Binnen deze groep plegen wij enkele selecties die we verderop in dit hoofdstuk toelichten. Het voordeel van deze keuze is dat we zowel onze onderzoekspopulatie als de buurtnetwerken van de geselecteerde respondenten op zinvolle wijze kunnen afbakenen zonder grote verliezen van informatie ten opzichte van de oorspronkelijke steekproef, die bedoeld is om alle Nederlandse ouderen te vertegenwoordigen. Ook kunnen we met deze steekproef een groot aantal uiteenlopende verbanden statistisch toetsen. De netwerkstudie is voor ons onderzoek minder geschikt, omdat deze studie slechts een deel van de respondenten betreft (ongeveer 13%) en niet alle netwerkleden erin betrokken zijn. Hierdoor verliezen we informatie van een groot deel van de respondenten en een deel van het netwerk. Dat laatste is problematisch als wij een goed beeld willen krijgen van de omvang en het functioneren van de buurtnetwerken in hun geheel. Het grotere detail van de netwerk-informatie uit de netwerkstudie weegt niet op tegen het verlies aan representativiteit en validiteit, aangezien we verbanden willen leggen die verder gaan dan de thematiek van de netwerkstudie en we slechts beperkt gebruik zouden maken van de specifieke voordelen van die deelstudie.

DE RESPONDENTEN

Een uitgebreid verslag van de steekproeftrekking en het veldwerk is te vinden in Knipscheer et al. (1995). Op deze plaats vermelden wij de belangrijkste zaken met betrekking tot de hoofdstudie. Deze hoofdstudie bestond uit 4494 gestandaardiseerde interviews met ouderen, die gedurende het eerste half jaar van 1992 zijn afgenomen door 88 getrainde interviewers.

Er werd een steekproef getrokken uit de bevolkingsregisters van elf gemeenten, verspreid over drie regio's: Zuid-, Oost- en West-Nederland. Er is gestreefd naar een brede vertegenwoordiging naar urbanisatiegraad van de deelnemende gemeenten. Amsterdam werd gekozen als grote stad. Daarnaast werden twee middelgrote gemeenten opgenomen, evenals enkele verstedelijkte dorpen en dunner bevolkte gemeenten. Die gemeenten moesten een lage bevolkingsdichtheid hebben en georiënteerd zijn op de deelnemende grotere stad in de betreffende regio. Door de spreiding van regio's werd bewerkstelligd dat katholieke, protestantse en seculiere tradities evenwichtig vertegenwoordigd waren. De geselecteerde gemeenten zijn weergegeven in figuur 3.1.

Figuur 3.1 Locatie van de elf gemeenten

Per gemeente is berekend hoeveel respondenten nodig waren om een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking van 55 jaar en ouder te bereiken. Het doel was om 4000 interviews te realiseren. De

steekproef werd gestratificeerd naar leeftijd en sekse. Dit gebeurde onder meer om nauwkeurige statistische schattingen in de oudste leeftijdscategorieën mogelijk te maken. Respondenten werden geselecteerd uit de geboortejaren 1903-1937 en waren op 1 januari 1992 tussen 54 en 89 jaar oud.

Uiteindelijk zijn interviews uitgevoerd met 4494 respondenten. De gemiddelde leeftijd van respondenten was 72.8 jaar. Tabel 3.1 geeft de beoogde en de gerealiseerde spreiding van respondenten over de deelnemende gemeenten. De correspondentie tussen beide is vrij goed.

**Beoogde en gerealiseerde spreiding van
respondenten over deelnemende gemeenten** **tabel
3.1**

GEMEENTE	REGIO	POPULATIE (x1000)	OPPERVLAKTE (K.M ²)	URBANISATIE- GRAAD	DICHTHEID (x100)	% 65+/65+ POPULATIE	INTERVIEWS			
							BEOOGD		GEREALISEERD	
							ABS	%	ABS	%
Amsterdam	WEST	714	161.9	>2,500	44	17	1080	27.0	1296	28.8
Waterland	WEST	18	52.5	500-1,000	3	11	360	9.0	380	8.5
Wormerland	WEST	14	38.4	500-1,000	4	12	360	9.0	365	8.1
Zwolle	NOORDOOST	97	95.8	1,500-2,500	10	16	540	13.5	549	12.2
Genemuiden	NOORDOOST	8	28.0	500-1,000	3	13	100	2.5	158	3.5
Ommen	NOORDOOST	18	186.6	<500	1	17	300	7.5	363	8.1
Zwartsluis	NOORDOOST	4	11.6	<500	4	16	200	5.0	211	4.7
Hasselt	NOORDOOST	7	41.2	500-1,000	2	12	100	2.5	132	2.9
Oss	ZUIDOOST	52	31.3	1,000-1,500	17	13	540	13.5	533	11.9
Uden	ZUIDOOST	36	62.9	1,000-1,500	6	10	240	6.0	311	6.9
Boekel	ZUIDOOST	9	34.5	<500	3	12	180	4.5	196	4.4
							4000	100.0	4494	100.0

Bevolking per 1 januari 1992 (CBS 1992). Overige gegevens uit het Wijk- en buurtregister 1993, samengesteld door het Centraal Bureau voor de Statistiek. Urbanisatiegraad is het gemiddeld aantal adressen per vierkante kilometer (zie hoofdstuk 4). Dichtheid is het aantal inwoners per vierkante kilometer.

De algemene respons, dat is het percentage van de steekproef waar een interview bij is afgenomen, bedraagt 61.7%. Dit is een goed resultaat voor oudere respondenten in Nederland. De respons was in Amsterdam wat lager (54.2%) dan in de overige gemeenten. Dit strookt eveneens met de algemene praktijk. Er was geen lineair verband tussen leeftijd en weigering tot deelname aan het onderzoek. Wel waren de oudste respondenten vaker verhinderd wegens ziekte. Sekse-verschillen in deelname aan het onderzoek werden niet gevonden.

De gerealiseerde steekproef is na weging representatief voor de Nederlandse bevolking boven 55 jaar naar urbanisatiegraad van de woonomgeving. Omdat wij geen weging toepassen, moeten wij er bij generalisaties rekening mee houden dat mannen, evenals de oudste leeftijdsgroepen, door de stratificatie zijn oververtegenwoordigd.

SELECTIE VAN RESPONDENTEN VOOR HET ONDERZOEK

In dit onderzoek gebruiken we niet alle 4494 interviews. We plegen een selectie om inhoudelijke redenen. We zijn alleen geïnteresseerd in ouderen die niet in een tehuis verblijven. De leefomgeving van een intramurale instelling verschilt aanzienlijk van het leven in een zelfstandige of semi-zelfstandige woning wat betreft de relatie met de omringende buurt. De instelling vormt als het ware een extra laag tussen de eigen woning en de buurt, door de fysieke omgeving van het tehuis en door het gedeelde leven met andere bewoners en personeel. Het is aannemelijk dat hierdoor de relatie tussen buurtkenmerken en het buurtnetwerk van tehuusbewoners essentieel verschilt van die van zelfstandig wonenden. In eerste instantie zijn wij er op uit om inzicht te krijgen in de manier waarop kenmerken van buurten samenhangen met de buurtnetwerken van zelfstandig wonende ouderen. Daarom sluiten we respondenten uit die in een verzorgings- of verpleeghuis wonen, evenals ouderen in aanleunwoningen. Om dezelfde reden vallen ook kloosterlingen, psychiatrische patiënten en thuislozen buiten dit onderzoek. In totaal gaat het om 405 respondenten (9%).

We gebruiken niet alle 4089 interviews met zelfstandig wonende respondenten. Er zijn twee redenen van uitval die voor ons belangrijk zijn. We zijn ten eerste gebonden aan respondenten waarvan we de netwerken kennen. Sommige respondenten waren niet in staat of bereid om het hele interview af te maken. Daardoor vallen 316 respondenten af. Vervolgens vielen 269 respondenten af in verband met de samenstelling van hun netwerken. Zij hadden alleen huisgenoten, partner of (schoon-)kinderen in het netwerk genoemd. Dit maakte hen ongeschikt voor ons onderzoek. In de volgende paragraaf beschrijven wij de netwerkidenticatie, waaronder de rol van huisgenoten, partner of (schoon-)kinderen. Er zijn in totaal 3504 respondenten van wie wij de buurtnetwerken kunnen analyseren.

Wij zijn nagegaan in hoeverre de selecties en uitval hebben geleid tot een afwijkende samenstelling van de resterende onderzoeksgroep. Met behulp van een logistische regressie-analyse vergeleken we leeftijd, sekse en burgerlijke staat van de twee groepen respondenten. We keken ook of er door de selecties een verschil was ontstaan met betrekking tot het wonen in de stad. De resultaten staan in tabel 3.2.

Logistische regressie van de kans op selectie op de leeftijd, sekse, partnerstatus en woonplaats van respondenten uit LSN

tabel 3.2

	VARIABELE	e ^B
	leeftijd	.94 **
	sekse	1.35 **
	partnerstatus	1.06
	woonachtig in stad (nee/ja)	1.07

** p < .001

(l = geselecteerd, N = 4494)

zie voor een uitleg paragraaf 5.2

De geselecteerde respondenten zijn relatief jong en relatief vaak vrouw, vergeleken met de totale steekproef van LSN. De oververtegenwoordiging van jongere respondenten heeft waarschijnlijk te maken met onze selectie van zelfstandig wonende ouderen. Voor de oververtegenwoordiging van vrouwen moeten wij een andere verklaring zoeken, want vrouwen wonen juist minder vaak zelfstandig dan mannen. Mogelijk speelt hier de selectie van respondenten met relaties buiten het eigen gezin, de ouders of het huishouden een rol. Van de respondenten die afvielen omdat zij alleen relaties met partner, huisgenoten, (schoon-)kinderen of ouders hadden genoemd, was 56% man. Bij de geselecteerde respondenten is 49% man. Dit verschil is significant² ($\chi^2_{(1)} = 6.46$, $p < .01$).

De selectie van zelfstandig wonende ouderen compenseert enigszins de stratificatie naar leeftijd en sekse, doordat wij relatief weinig respondenten in de oudste groepen hebben geselecteerd. Niettemin controleren wij in de analyses voor beide variabelen, om eventuele afwijkingen in de verdelingen te neutraliseren. Wat betreft sekse is bovendien van belang dat mannen in de steekproef relatief vaak zijn uitgevallen op grond van hun netwerksamenstelling. Dit kan de uitkomsten van analyses beïnvloeden.

3.2

AFBAKENING EN IDENTIFICATIE VAN HET BUURTNETWERK

In de vorige hoofdstukken hebben wij het netwerk voor dit onderzoek bepaald tot het (uitgebreide) kernnetwerk van ouderen, dat zijn de persoonlijke relaties van ouderen waarbinnen potentieel steun wordt uitgewisseld. Daarbinnen bakenen wij het buurtnetwerk, dat zijn de relaties op loopafstand, af. Eerst gaan wij echter in op het vraagstuk van de net-

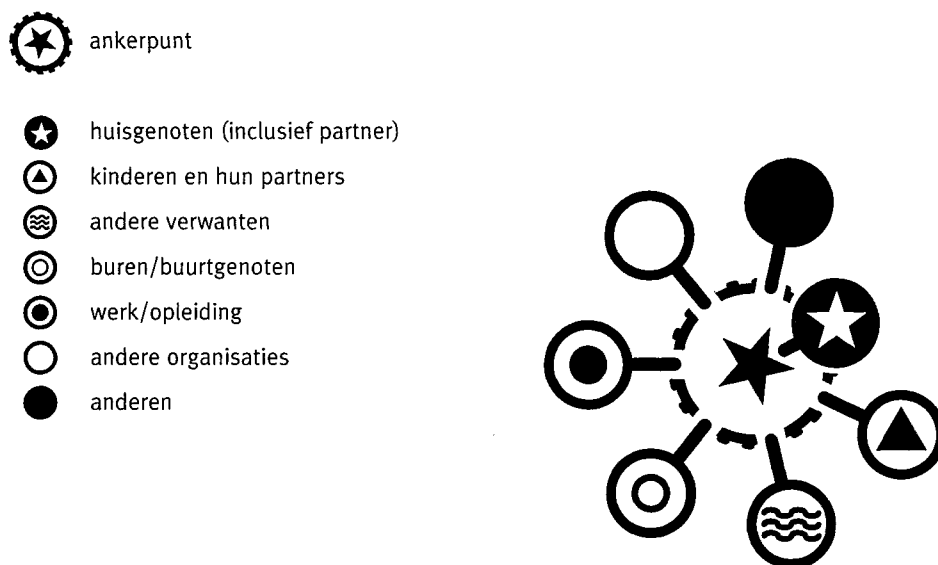
² Wij hanteren voor het bepalen van statistische significantie als grens een p-waarde van .01

werkidenticatie. Verschillen in het aantal personen dat iemand noemt als netwerkliden hebben in grote mate te maken met de manier waarop naar die netwerkliden wordt gevraagd (Campbell & Lee 1991, Broese van Groenou & Van Tilburg 1996, Milardo 1992, Van der Poel 1993, Van Sonderen 1991). Het antwoord op een vraag naar 'de mensen die u kent' levert bijvoorbeeld een ander, en groter, netwerk op dan het antwoord op de vraag wie behoren tot iemands 'belangrijkste' contacten. Wij moeten dus bepalen *welke* relaties in het netwerk relevant zijn en *hoe* wij die relaties identificeren.

Eerder gaven wij al aan dat we met name geïnteresseerd zijn in relaties waarin de oudere steun uitwisselt met het netwerklid. Omdat we verschillen in de intensiteit van steun en de wederkerigheid van de uitwisseling willen onderzoeken is echter niet aan te bevelen de relaties in het kernnetwerk te identificeren aan de hand van hun ondersteunende kwaliteit. Er zijn verschillende andere manieren waarop het netwerk zodanig valt af te bakenen dat de potentieel ondersteunende relaties er in zijn opgenomen. Identificatie vindt plaats op basis van affectieve criteria, bijvoorbeeld door een vraag naar iemands vertrouwenspersonen, op basis van een of meer inhoudsaspecten of activiteiten, zoals de mensen die iemand uitnodigt op zijn of haar verjaardag, of op basis van vormaspecten van relaties. Die vormaspecten kunnen het relatietype betreffen, in welk geval gesproken wordt van een rolbenadering (Van Sonderen et al. 1990), maar bijvoorbeeld ook de contactfrequentie (zoals in het netwerk met de meest frequente contacten) of de reisafstand (zoals in een buurt-netwerk). Elke identificatievorm resulteert in een ander netwerk. Affectieve criteria geven kleine netwerken te zien, waarin minder frequent onderhouden relaties vaak worden vergeten (Van Sonderen et al. 1990). Netwerken die zijn geïdentificeerd op basis van inhoudsaspecten vormen een momentopname, die sterk kan verschillen over de tijd, terwijl netwerken op basis van vormaspecten vrij volledig en betrouwbaar zijn maar ook relatief veel relaties bevatten die vanuit het perspectief van steunuitwisseling minder belangrijk zijn voor de persoon in kwestie. De zogeheten 'domein-contact benadering' combineert een rolbenadering, contactfrequentie en een affectieve benadering. Dit beoogt bij te dragen aan een volledig en betrouwbaar beeld van de mensen in het persoonlijk netwerk met wie de oudere de - voor ons onderzoek - belangrijkste contacten onderhoudt. Met deze benadering identificeren wij persoonlijke netwerken die bestaan uit belangrijke en regelmatige contacten in een aantal domeinen. Figuur 3.2 laat zo'n netwerk zien. Relaties tussen de netwerkliden onderzoeken wij niet.³

³ Wel betrekken wij de dichtheid van het netwerk bij de validering van de variabele 'relatieve omvang van het buurtnetwerk', waarmee we de lokale gerichtheid van het netwerk willen meten. Zie paragraaf 3.3

figuur 3.2

De hoofdstudie is gebaseerd op de domein-contact benadering van Cochran et al. (1990). Er worden zeven domeinen in het netwerk onderscheiden: verschillende typen huisgenoten (inclusief de partner), kinderen en hun partners, andere verwanten (naar acht relatietypen onderscheiden), burens en buurtgenoten, mensen van het werk of opleiding, leden van (andere) organisaties en anderen (onder meer vrienden en kennissen, LAT-partner). Er is gevraagd naar personen met wie men regelmatig contact had en die belangrijk waren voor de respondent. Iedereen van 18 jaar en ouder die in aanmerking kwam, kon worden genoemd. Het aantal mensen dat door respondenten werd genoemd varieerde tussen 0 en 77 relaties. Van alle contacten die respondenten noemden werd gevraagd hoe frequent die waren, op een ordinale schaal van acht punten, variërend van dagelijks tot minder dan jaarlijks contact. Op basis van de contactfrequentie is vervolgens een selectie van relaties gemaakt. Alleen de (maximaal) twaalf meest frequente contacten zijn geselecteerd voor het vervolg van de hoofdstudie. Over relaties binnen dit 'frequent-contact netwerk' zijn vragen gesteld, onder andere met betrekking tot reisafstanden en de uitwisseling van steun.

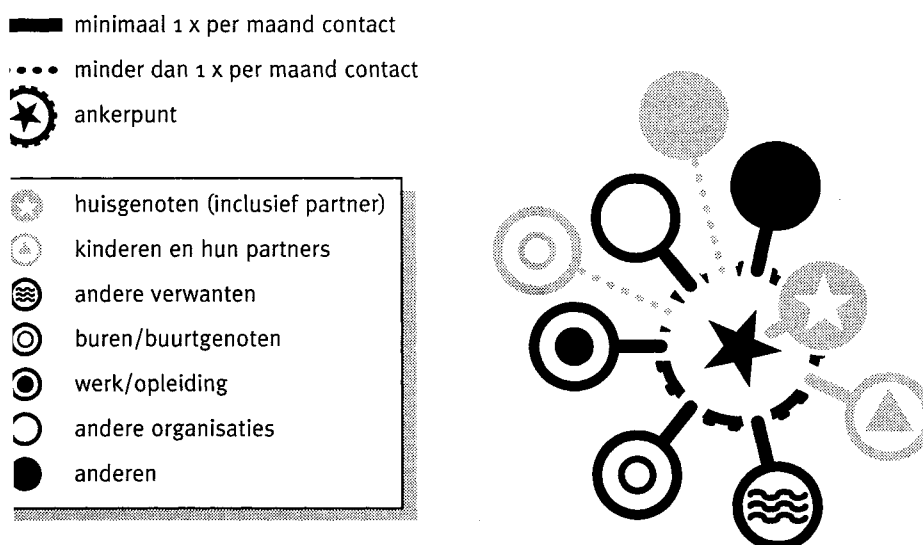
Voor informatie over reisafstanden en, later, uitwisseling van steun zijn wij aangewezen op het frequent-contact netwerk. Het is echter niet zinvol om het onderzoek naar de uitwisseling van steun te vervolgen met de

twalf meest frequente relaties. Wij hebben dan immers te maken met sterke variatie in de feitelijke contactfrequenties: aan het ene uiterste staat dan bijvoorbeeld een oudere die tien netwerkliden heeft genoemd die hij of zij enkele malen per jaar ziet, terwijl aan de andere kant een oudere kan staan die zestig netwerkliden noemde en die de eerste twalf ten minste een paar keer per week spreekt. Om de vergelijkbaarheid van netwerken en relaties te vergroten beperken wij ons daarom tot relaties binnen het frequent-contact netwerk waarin ten minste maandelijks contact is. Daarmee selecteren we tevens de relaties waarin de contactfrequentie hoog genoeg is voor een uitwisselingsproces. Als men elkaar minder vaak ziet is het moeilijk om het geven en krijgen van steun met elkaar in verband te brengen als onderdelen van een uitwisselingsproces.

Een tweede selectie die wij plegen binnen het frequent-contact netwerk betreft de relatietypen die zijn genoemd. We willen huisgenoten, alsmede de (uitwonende) partner, de (schoon-)kinderen en ouders buiten beschouwing laten. We zijn alleen geïnteresseerd in relaties met mensen die buiten het huishouden van de oudere leven. Hoewel (uitwonende) partners, kinderen, ouders en huisgenoten wel aan ons criterium voor buurtrelaties kunnen voldoen willen wij deze relatietypen zo veel mogelijk buiten de berekeningen laten. Deze relaties kunnen het zicht op de verbanden die we hier willen onderzoeken te veel belemmeren. Als er een partner en/of kinderen zijn, zijn zij meestal zeer dominant in het netwerk.

Relaties met ouders van ouderen worden meestal niet uitdrukkelijk betrokken in onderzoek op het terrein waar wij ons begeven. Waarschijnlijk is de veronderstelling dat ouderen geen ouders meer hebben. In ons onderzoek hebben 225 respondenten (6%) ouders genoemd bij de netwerkidentificatie. Te veronderstellen valt dat ouders van ouderen een vergelijkbare dominante positie hebben als volwassen kinderen. Als er nog ouders zijn, dan behoren ze waarschijnlijk tot de belangrijkste relaties in het netwerk. De bloedband verplicht tot veel. Dit maakt de (verticale) gezinsrelaties minder interessant voor ons onderzoek. Wij zijn primair geïnteresseerd in de buurtrelaties die het duidelijkst onderhevig zijn aan ontvouwing van het netwerk. Dat zijn de meer 'vrijwillige' relatietypen van niet-verwanten en verwanten buiten de partner, kinderen of ouders (vgl. Bolt 1988, Finch 1987, Finch & Mason 1990, Johnson 1988). Dat laat onverlet dat juist de relaties met partner en kinderen zeer bepalend kunnen zijn, niet alleen in de samenstelling van het netwerk, maar ook in de uitwisseling van steun. Over het algemeen zijn partner en kinderen, indien aanwezig, centrale personen in het netwerk en de uitwisselingen die binnen dat netwerk plaatsvinden. Voor ouders geldt waarschijnlijk hetzelfde. Als er geen partner, kinderen of ouders zijn kan daardoor het netwerk heel anders zijn opgebouwd en anders functioneren. Wij zullen daar rekening mee houden in de analyses.

We hebben nu een kernnetwerk van twaalf of minder relaties uit zeven domeinen, die belangrijk zijn voor de respondent en waarin ten minste maandelijks contact is. Dit zijn 3631 kernnetwerken, waarvan 78 (2%) minder dan 12 relaties bevatten. Bijna 69% van de maandelijkse of frequentere contacten van de ouderen is opgenomen in deze netwerken. De maandelijkse of frequentere contacten die zijn afgevallen betreffen vaak broers of zusters (33%), vriend(inn)en (17%), buren of contacten via organisaties (beide 10%). In 89% van de kernnetwerken zijn relaties opgenomen waar niet of nauwelijks steun wordt gegeven of ontvangen.⁴ Dat betekent dat de meeste (intensieve) uitwisselingsrelaties in het kernnetwerk vertegenwoordigd zijn (figuur 3.3).

figuur 3.3

Binnen deze kernnetwerken bakenen wij het buurtnetwerk af, dat wil zeggen: alle buurtrelaties die belangrijk zijn voor het ankerpunt en waarin minimaal maandelijks contact is. Buurtrelaties zijn relaties met mensen die op loopafstand van de oudere wonen of werken. De literatuur biedt geen eenduidigheid over een operationalisering. Wij stellen de grens van relaties in de buurt daarom - met enige willekeur - op 10 minuten reisafstand. Huisgenoten sluiten wij hiervan uit. We zijn dus alleen geïnteresseerd in relaties met netwerkliden die buiten het huishouden van de oudere leven. Alle buurtrelaties waar minimaal maandelijks contact is zijn opgenomen in het buurtnetwerk.

⁴ In hoofdstuk 5 bespreken wij de operationalisering van steun.

Tabel 3.3 geeft aan hoe de reistijden zijn verdeeld over relaties binnen het kernnetwerk. Ruim de helft van de relaties (59.9%) bevindt zich binnen 10 minuten reizen. Het grootste deel betreft relaties die binnen 5 minuten bereikbaar zijn. Ongeveer de helft van de relaties binnen 10 minuten is direct bereikbaar (0 minuten). Van de verder verwijderde relaties is een kwart binnen een kwartier bereikbaar en driekwart binnen een uur. In totaal bevindt 91.6% van de relaties zich binnen een uur reisafstand.

Bijna een derde van de respondenten (30%) heeft geen frequente contacten op meer dan 10 minuten reisafstand. Bijna tweederde van de respondenten (60%) heeft geen frequente contacten die meer dan een half uur reizen ver zijn, terwijl driekwart van de respondenten alleen frequente relaties heeft die binnen een uur bereikbaar zijn. Wat betreft het kernnetwerk valt dus te stellen dat de netwerken van ouderen doorgaans binnen een kleine afstand zijn geconcentreerd. De meeste ouderen hebben de meeste, soms zelfs al hun belangrijke contacten op korte of middellange afstand. Anderzijds is er slechts een minderheid van de ouderen die *al* hun belangrijke contacten in de buurt hebben. Ter informatie valt daar wat betreft kinderen aan toe te voegen dat ongeveer de helft van de kinderen

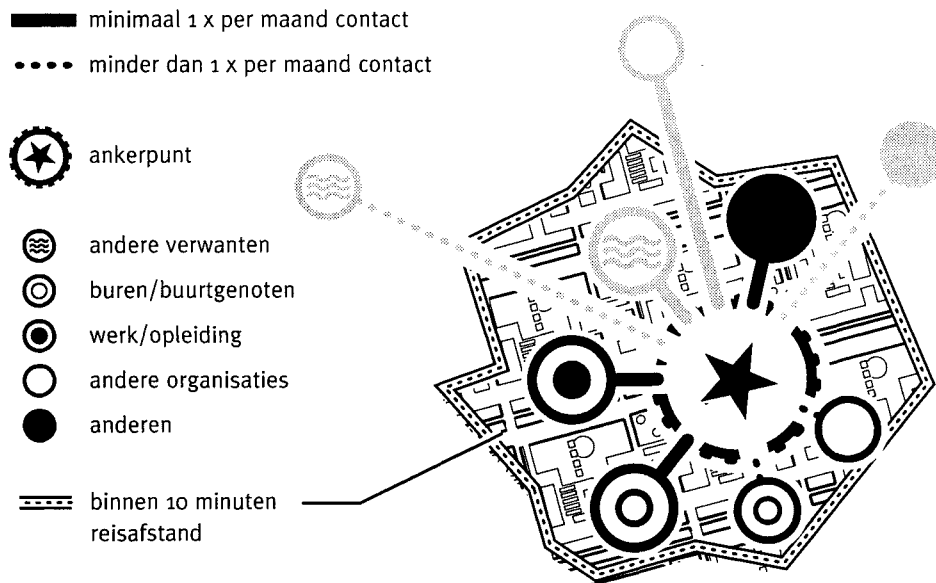
tabel 3.3 Reistijden in relaties binnen het kernnetwerk: frequenties en cumulatieve percentages

MINUTEN	FREQUENTIE	CUM. %
0	5923	31.0
1	354	32.9
2	231	34.1
3	54	34.3
5	2375	46.8
6	20	46.9
7	76	47.3
8	26	47.4
9	4	47.4
10	2380	59.9
11-15	1708	68.8
16-20	1024	74.2
21-30	1643	82.2
31-60	1682	91.6
61-90	713	95.3
91-120	375	97.3
120-	521	100.0
TOTAAL	19107	100.0

(49%) binnen een kwartier reizen woont. Ongeveer een kwart van de respondenten (27%) heeft alleen kinderen die binnen een kwartier bereikbaar zijn, terwijl ruim tweederde (68%) alle kinderen binnen een uur reizen heeft.

Kinderen zijn dus geografisch iets meer gespreid dan de relaties binnen het kernnetwerk.

In figuur 3.4 geven we weer welk deel van het netwerk wij onderzoeken binnen het geheel van regelmatige en belangrijke contacten van de ouderen.

figuur 3.4

3.3 BESCHRIJVING VAN BUURTNETWERKEN

Nu wij hebben bepaald welke relaties deel uitmaken van het buurtnetwerk kunnen we beschrijven hoe dat netwerk er uitziet wat betreft relatieve omvang en aandeel van niet-verwanten. We zullen steeds nagaan in hoeverre de buurtnetwerken van ouderen met en zonder partner of kinderen verschillen. We gebruiken Pearson correlaties, t-toetsen en, waar nodig, chi-kwadraat toetsen en variantie-analyses. Als correlatie-coëfficiënten worden genoemd is een lineariteitstoets uitgevoerd en significant gebleken ($p < .01$). Wanneer belangrijke samenhangen of verschillen blijken te bestaan, zullen we daar bij de verdere analyses in de volgende hoofdstukken rekening mee houden. We beschrijven de buurtnetwerken in drie onderdelen. We gaan in twee subparagrafen in op de operationalisering van de twee kenmerken van het buurtnetwerken die in het verde-

re onderzoek centraal zullen staan, namelijk de relatieve omvang van het buurtnetwerk en het aandeel (niet-)verwanten in het buurtnetwerk. Daarna verdiepen we ons in de samenstelling van het buurtnetwerk.

RELATIEVE OMVANG VAN HET BUURTNETWERK

De relatieve omvang van het buurtnetwerk hebben wij berekend als het aandeel van buurtrelaties in het kernnetwerk, dat is het percentage netwerkleden buitenshuis die de ouderen binnen tien minuten konden bereiken. Partners, (schoon-)kinderen en ouders zijn geheel buiten deze berekeningen gehouden. We kiezen een relatieve maat omdat we primair geïnteresseerd zijn in hoe belangrijk buurtrelaties binnen het kernnetwerk zijn. De absolute omvang van het kernnetwerk of het buurtnetwerk is dan minder belangrijk. Soms zullen we kortheidshalve wel ook over de 'omvang' van het buurtnetwerk spreken. Tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven wordt dan steeds de relatieve omvang bedoeld. Gemiddeld maken buurtrelaties 60% uit van het kernnetwerk ($sd=35$). Het kernnetwerk omvat gemiddeld ruim 5 personen buitenshuis ($sd=2.90$), exclusief partner en kinderen, het buurtnetwerk is gemiddeld ruim 3 personen groot ($sd=2.50$). Zouden we de grens leggen bij 5 minuten reistijd, dan is het buurtnetwerk gemiddeld 46% van het kernnetwerk ($sd=35$); bij 15 minuten is het gemiddelde 68% ($sd=33$) (vgl. tabel 3.3). Respondenten met kinderen hebben grotere buurtnetwerken dan respondenten zonder kinderen (gemiddeld 61% en 53%, $t=-4.72$, $p<.001$). De aan- of afwezigheid van een partner maak geen verschil ($t=.86$, $p>.01$).

Op twee punten willen wij de betekenis van het aandeel buurtgenoten in het kernnetwerk nader bezien: ten eerste in verhouding tot het absolute aantal netwerkleden en ten tweede in verhouding tot de dichtheid van het netwerk.

Percentages zijn verhoudingsgetallen. Daardoor brengen zij het risico met zich mee dat de cijfers twee zaken tegelijk uitdrukken. Zo kan een relatief grote omvang van het buurtnetwerk betekenen dat het buurtnetwerk groot is binnen het kernnetwerk, maar het kan ook betekenen dat het gedeelte van het kernnetwerk buiten de buurt klein is omdat het kernnetwerk klein is. In het laatste geval, als het buurtnetwerk bijvoorbeeld slechts een persoon omvat, is minder aannemelijk dat een relatief groot buurtnetwerk ook een gemeenschapskarakter heeft. Het is daarom van belang om na te gaan hoe de relatieve omvang van het buurtnetwerk zich verhoudt tot de absolute omvang van het buurtnetwerk en het kernnetwerk. Er is in onze steekproef geen correlatie tussen het aantal mensen in het kernnetwerk en de relatieve omvang van het buurtnetwerk ($r=.00$, $p>.01$). Bij een toenemende omvang van het kernnetwerk

blijft het aandeel van buurtgenoten gelijk. De relatieve omvang van het buurtnetwerk is dus onafhankelijk van de absolute omvang van het kernnetwerk. Er is wel een correlatie van de relatieve omvang met de absolute omvang van het *buurt*netwerk: als de relatieve omvang van het buurtnetwerk toeneemt is het absolute aantal netwerkliden dat in de buurt woont ook groter ($r=.61$, $p<.001$). Dit betekent dat de percentages daadwerkelijk iets zeggen over de omvang van het buurtnetwerk en het belang van buurtrelaties in het kernnetwerk.

Het tweede punt waarop wij de relatieve omvang van het buurtnetwerk willen valideren betreft de dichtheid van het netwerk. Wij veronderstelden in hoofdstuk 2 dat relatief grote buurtnetwerken ook vaker dichte netwerken zijn. Het is niet mogelijk om de netwerkdichtheid te berekenen voor alle respondenten. Wij kunnen deze veronderstelling wel exploratief onderzoeken voor een selectie van de respondenten. Er zijn 690 respondenten die deelnamen aan de LSN-deelstudie naar netwerken. Daarvan zijn er 648 in het onderhavige onderzoek opgenomen. Bij hen is over een selectie van maximaal 8 netwerkliden gevraagd naar onderlinge contacten tussen netwerkliden. Op basis hiervan kan de dichtheid van dat deel van het netwerk worden berekend. De dichtheid is de proportie feitelijk bestaande contacten ten opzichte van de logisch mogelijke contacten. In een netwerk met een dichtheid van 1 gaan alle netwerkliden met elkaar om. Een dichtheid van 0 betekent dat er alleen relaties met het ankerpunt zijn. Relaties tussen directe verwanten (ouders, kinderen, broers, zusters) en huisgenoten zijn van tevoren als bestaand verondersteld. De dichtheidsmaat die aldus is verkregen heeft niet alleen betrekking op relaties in het kernnetwerk of het buurtnetwerk. Niettemin kunnen we met behulp van deze variabele een indicatie krijgen van de mate waarin kernnetwerken die sterker lokaal gericht zijn ook dichtere netwerken zijn.

Gemiddeld bedroeg de netwerkdichtheid in onze steekproef .49 ($sd=.25$). In grotere kernnetwerken is de dichtheid meestal lager (Pearsons $r=-.35$, $p<.001$). Als we een verband willen leggen tussen de netwerkdichtheid en de relatieve omvang van het buurtnetwerk moeten we daarom controleren voor de absolute omvang van het kernnetwerk. Uit een multiple regressie-analyse komt naar voren dat het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk positief bijdraagt aan de dichtheid van het netwerk ($B\grave{e}ta=.22$), terwijl het absolute aantal buurtgenoten in het kernnetwerk negatief bijdraagt aan de dichtheid van het netwerk ($B\grave{e}ta=-.32$) ($F_{(2,620)}=20.69$, $p<.001$, $R^2=.06$). Die negatieve samenhang verwijst naar een positieve samenhang tussen de (absolute) omvang van het buurtnetwerk en de omvang van het kernnetwerk ($r = .69$, $p<.001$): naarmate er een groter aantal buurtgenoten in het netwerk is, zijn er ook meer netwerkliden in het overige kernnetwerk. We hebben dan vaak te maken met een groot kernnetwerk. Daarbinnen is de dichtheid relatief klein.

Door te kijken naar het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk, richten we ons op de geografische concentratie van netwerkliden. Dan blijkt dat *relatief* grote buurtnetwerken vaak deel uitmaken van dichtere netwerken. Dit ondersteunt onze veronderstelling, dat relatief grote buurtnetwerken ook relatief dichte netwerken zijn.

AANDEEL VAN FAMILIE EN KENNISSEN IN HET BUURTNETWERK

Naast de relatieve omvang van het buurtnetwerk willen we ook kijken naar het aandeel van familie en kennissen in het buurtnetwerk. Daartoe bakenen we eerst de familie binnen het buurtnetwerk af.

Als verwanten gelden binnen het LSN-onderzoek de netwerkliden die de respondenten als zodanig genoemd hebben in de netwerkidenticatie. Er was keuze tussen de categorieën: kinderen, schoonkinderen, ouders, broers en zussen, zwagers en schoonzusters, kleinkinderen, neven en nichten, ooms en tantes, overige familie. De respondent bepaalde of en hoe verwanten een plaats in het netwerk kregen. Wij volgen voor het definiëren van de verwantschapsrelaties het oordeel van de respondent. Wanneer wij over verwanten spreken, bedoelen wij dus iedereen die in deze categorieën is genoemd, inclusief de eigen partner en schoonfamilie. Familie zijn alle netwerkliden die in de genoemde categorieën vallen, behalve partner, kinderen, schoonkinderen en ouders. We hebben de partner, de (schoon-)kinderen en de ouders buiten de berekeningen voor het buurtnetwerk gehouden. Daardoor zijn de eventuele verwanten in het buurtnetwerk altijd familieleden. Het percentage kennissen is dus complementair aan het percentage familieleden in het buurtnetwerk.

Gemiddeld bevatten de buurtnetwerken 68% kennissen ($sd=41$). In 61% van de buurtnetwerken zijn helemaal geen familieleden genoemd. Wanneer we alleen kijken naar de buurtnetwerken waar ook familieleden in zijn opgenomen, bedraagt het percentage kennissen gemiddeld 44 ($sd=30$). Waarschijnlijk heeft deze geringe aanwezigheid van familie te maken met de geografische beperking die we hebben opgelegd. Veel familieleden wonen wat verder weg. De helft van de ouderen die wel familieleden in het buurtnetwerk hebben noemde één familielid, meestal een broer of zuster (65%). We hebben het aandeel van niet-verwanten vergeleken bij respondenten met en zonder partner of kinderen. Partnerlozen hebben gemiddeld wat meer familie in het buurtnetwerk dan ouderen met een partner (gemiddeld 77% en 66%, $t=3.06$, $p<.01$). Wij vonden geen systematische verschillen tussen ouderen met en zonder kinderen ($t=.01$, $p>.01$). Wanneer alleen ouderen met familie in het buurtnetwerk werden vergeleken, zagen wij geen significante verschillen ($t=1.51$, resp. $.64$, $p>.01$).

SAMENSTELLING VAN HET BUURTNETWERK

Tot besluit van deze paragraaf willen wij nader ingaan op de samenstelling van het buurtnetwerk. Wij willen hiermee uitsluitend krijgen over de samenhangen tussen de omvang van het buurtnetwerk, het aandeel familie en kennissen en de aanwezigheid van verschillende relatietypen in het buurtnetwerk. Er zijn enerzijds aanwijzingen dat er een vaste 'basis' is in het kernnetwerk. Die basis bestaat uit de nabije verwanten en een aantal burens (bijvoorbeeld Dykstra 1990, Antonucci 1990): voorzover men een partner en kinderen heeft zijn die meestal opgenomen in het kernnetwerk, terwijl er daarnaast vrijwel altijd een aantal burens in dat netwerk zit. De verdere samenstelling van het kernnetwerk hangt dan samen met het aantal netwerkleden: het netwerk bouwt als het ware op 'rond burens en nabije verwanten. Broers en zusters, vrienden, (goede) kennissen en familieleden en niet-verwanten worden in deze redenering achtereenvolgens 'toegevoegd' (vgl. Cantor & Little 1985). Mogelijk bestaat een dergelijke 'standaard-opbouw' ook binnen het buurtnetwerk. In dat geval zou het aandeel van verschillende relatietypen variëren met de omvang van het buurtnetwerk. De aanwezigheid van familie zou dan bijvoorbeeld duiden op een relatief groot buurtnetwerk. Er zijn anderzijds ook aanwijzingen voor het bestaan van specifieke netwerktypen (Wenger 1989). In plaats van een algemeen patroon, waarbij er andere relatietypen bijkomen omdat het netwerk groeit, zou dan onafhankelijk van de omvang systematische variatie in de samenstelling van het netwerk bestaan. Met name de aanwezigheid van niet-verwanten in de buurt en van (biologisch) verre verwanten onderscheidt volgens deze gedachtengang verschillende typen netwerken van elkaar, onafhankelijk van de netwerkgrootte. Een buurtnetwerk met familie is dan niet per se groter dan een buurtnetwerk zonder familie, maar het is wel een ander type netwerk. Sommige netwerken zijn gericht op verwanten, andere meer op niet-verwanten. In dat geval zou er dus geen algemene, lineaire, variatie zijn in het aandeel van relatietypen bij verschillende groottes van het buurtnetwerk.

We hebben voor een aantal relatietypen in het buurtnetwerk de samenhang met de omvang van het buurtnetwerk onderzocht. Een verband tussen het aantal netwerkleden wijst op de eerste mogelijkheid, namelijk een systematische opbouw van het netwerk met verschillende relatietypen. Afwezigheid van zo'n verband wijst op variatie in relatietypen die niet samenhangt met de omvang van het buurtnetwerk. Dat is de tweede mogelijkheid die we hierboven hebben aangeduid.

Bij de familie in het buurtnetwerk onderscheiden wij broers en zusters van de verdere verwanten, omdat broers en zusters vaak een belangrijke rol spelen wanneer partner en/of kinderen ontbreken (Bedford 1995). Bij de kennissen zijn we met name geïnteresseerd in relatietypen die meer of

minder buurtgebonden zijn. De aanwezigheid van buurtgebonden relaties hangt waarschijnlijk eerder samen met de omvang van het buurtnetwerk dan niet buurtgebonden relaties. Buurtgebonden relaties zijn, afgezien van burens, relaties die te maken hebben met activiteiten in de buurt, zoals de kerk en sommige vrijwilligersactiviteiten. We hebben gegevens over contacten via organisaties en contacten met vrijwilligers. Hierin is geen onderscheid naar typen organisaties en vrijwilligerswerk. Er treedt dus enige ruis op, doordat het 'buurt-karakter' van die contacten niet volledig kan worden vastgesteld. Behalve rolrelaties in de buurt zijn ook de minder affectieve relaties vaker in de buurt, omdat men in die relaties de 'kosten' van het reizen niet graag opbrengt (Van der Poel 1993). Volgens deze redenering moeten we vrienden onderscheiden van de overige relatietypen. In vriendschappen is afstand minder belangrijk voor het (voort-)bestaan van de relatie dan bij minder affectieve relaties met niet-verwanten. Die overige niet-verwanten zijn, behalve kennissen, bijvoorbeeld oud-collega's of betaalde hulpen. Omdat het hier zeer kleine categorieën betreft waar geen dwingende reden voor bestaat om ze apart te nemen, vatten wij ze onder dezelfde noemer.

Naarmate het buurtnetwerk groter is, neemt het aantal van alle relatietypen toe. Het verband is het sterkst voor burens ($r=.22$, $p<.001$) en voor broers en zusters ($r=.20$, $p<.001$). Dat duidt er op dat vooral deze relatietypen bijdragen aan de grotere buurtnetwerken. Het verband is het zwakst voor vriendschappen ($r=.09$, $p<.001$). Bij de overige verwanten, mensen uit organisaties en de overige niet-verwanten bedraagt de Pearson correlatie .12 ($p<.001$). Deze uitkomsten sluiten aan bij de eerste redenering, dat er een 'standaard-opbouw' is van het netwerk: bij de verwanten zijn contacten met naaste verwanten het meest voor de hand liggend. Bij de niet-verwanten bestaan grotere buurtnetwerken vooral uit de meest 'typische' buurtrelatie, de burens. De sterkst affectieve niet-verwantschapsband, die met vrienden, is het minst gerelateerd aan de geografische spreiding van het netwerk. Ook dit past bij de verwachting vanuit de eerste redenering, omdat vrienden het minst behoren tot de 'typische' buurtrelaties en daarom minder duidelijk bijdragen aan een standaard-opbouw van het buurtnetwerk. Bij de relatieve omvang van het buurtnetwerk zullen we daarom geen specifieke relatietypen onderscheiden.

tabel 3.4 Pearson correlaties tussen het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk en het aantal broers en zusters, familieleden, burens, vrienden, contacten via organisaties en overige niet-verwanten in het buurtnetwerk

%	AANTAL BROERS/ ZUSTERS	AANTAL OVERIGE VERWANTEN	AANTAL BUREN	AANTAL VRIENDEN	AANTAL VIA ORGA- NISATIES	AANTAL OVERIGE NIET- VERWANTEN
BUURTGENOTEN	.20**	.11**	.22**	.09**	.12**	.12**

** $p < .001$

De bovenstaande correlaties betreffen afzonderlijke relatietypen in het buurtnetwerk. We hebben tevens onderzocht in hoeverre familie en kennissen elkaar uitsluiten. Een negatieve correlatie wijst er op dat buurtnetwerken met veel verwanten en buurtnetwerken met veel kennissen kwalitatief van elkaar verschillen. Een positieve correlatie of afwezigheid van een verband wijst er op dat er geen lineair verschil is tussen buurtnetwerken met verwanten en buurtnetwerken met niet-verwanten. De Pearson correlatie tussen het aantal familieleden en het aantal niet-verwanten is $-.21$. Er is dus sprake van complementariteit tussen beide relatietypen in het buurtnetwerk. Dit ondersteunt onze opvatting dat netwerken met (relatief veel) familieleden onderscheiden moeten worden van netwerken met relatief veel niet-verwanten.

3.4 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In dit hoofdstuk hebben wij een beschrijving gegeven van het LSN-onderzoek en van de buurtnetwerken die we op basis van dat onderzoek hebben geoperationaliseerd. We zijn ingegaan op enkele aspecten van het onderzoek die van belang zijn voor de betrouwbaarheid van de verkregen informatie en de validiteit van de variabelen die we hebben geconstrueerd. De selectie van zelfstandig wonenden uit de LSN-steekproef heeft geleid tot vertekening van de leeftijds- en sekse-verdelingen. Hiervoor zal in de analyses worden gecontroleerd. De netwerken in dit onderzoek zijn geïdentificeerd op basis van de domein-contactbenadering, waarbij informatie is gebruikt die respondenten hebben gegeven over hun maximaal twaalf belangrijkste relaties. Buurtnetwerken bestaan uit de relaties binnen dat zogeheten kernnetwerk waar de reistijd tien minuten of minder bedraagt. Daarbij laten we relaties met eventuele partner, (schoon-)kinderen of ouders buiten beschouwing. In de analyses zullen we wel controleren voor de aanwezigheid van deze relaties. Het buurtnetwerk omvat een selectie van subjectief belangrijke relaties waarbinnen minimaal maandelijks contact is. Andere typen buurtrelaties blijven buiten beschouwing.

De relatieve omvang van en het percentage kennissen in de buurtnetwerken zijn de twee hoofdkenmerken die we verder in dit onderzoek zullen gebruiken. Deze twee variabelen bieden het meest zuinig de informatie die wij over de buurtnetwerken willen hebben. Het gebruik van proporties in plaats van absolute aantallen heeft, voorzover wij in dit hoofdstuk konden nagaan, geen nadelige gevolgen voor de verdere ana-

lyses. Daarentegen biedt het wel meer informatie over de samenstelling van het buurtnetwerk dan absolute aantallen. De omvang van het totale kernnetwerk hing niet samen met omvang of samenstelling van het buurtnetwerk. Niettemin nemen we deze variabele wel mee ter controle in causale analyses. Deze maatregel wordt gerechtvaardigd door het gegeven dat gemiddeld ruim twee derde van het kernnetwerk ook buurtnetwerk is. Het is van belang om aannemelijk te maken dat eventuele effecten in de analyses voortkomen uit kenmerken van het buurtnetwerk en niet het kernnetwerk.

Partner en kinderen hebben wij niet meegeteld in de buurtnetwerken. Hierdoor zijn de netwerken van ouderen met en zonder partner of kinderen beter vergelijkbaar. Wel zijn we nagegaan of de omvang en samenstelling van de buurtnetwerken a priori verschilden naar de aanwezigheid van partner of kinderen. Alleen de aanwezigheid van kinderen was relevant voor de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Ouderen met kinderen hebben relatief grotere buurtnetwerken dan ouderen zonder kinderen. De aanwezigheid van kinderen wordt meegenomen als controlevariabele in de analyses.

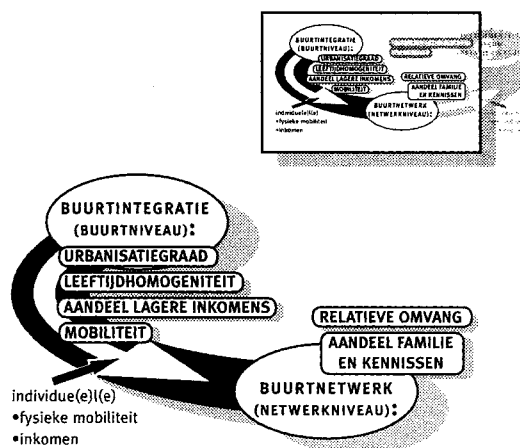
HOOFDSTUK 4

BUURTINTEGRATIE EN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

Dit hoofdstuk gaat in op de vraag, in hoeverre verschillen tussen buurt-netwerken zijn te verklaren uit processen met betrekking tot urbanisatie en geografische mobiliteit. In hoofdstuk 2 werkten wij die processen uit naar vier aspecten van structurele buurtintegratie: urbanisatiegraad, leeftijds-homogeniteit, aandeel van lagere inkomens en verhuismobiliteit in de buurt. In dit hoofdstuk gaan wij na in hoeverre die vier aspecten een verklaring bieden voor verschillen in de relatieve omvang en de samenstelling van het buurtnetwerk, zoals wij dat in het vorige hoofdstuk hebben geoperationaliseerd en beschreven. We maken hoofdzakelijk gebruik van de gegevens uit het LSN-onderzoek.

In de volgende paragraaf werken wij eerst enkele hypothesen uit. Die hypothesen baseren wij op de conceptualisering uit hoofdstuk 2. Vervolgens beschrijven wij de operationalisering en de methode van onderzoek, voorzover die niet in het vorige hoofdstuk zijn behandeld. Aan de hand van de resultaten beantwoorden wij tot slot de vraag of en in hoeverre onze hypothesen worden bevestigd.

4.1 HYPOTHESEN

We willen in dit hoofdstuk een deel van het conceptueel model toetsen, namelijk de verbanden tussen buurtintegratie en kenmerken van het buurtnetwerk. Het betreft het deel van het conceptueel model uit paragraaf 2.6 dat wij hiernaast hebben gemarkeerd:

De keuze van de kenmerken met betrekking tot buurtintegratie hebben we in hoofdstuk 2 besproken. We brengen ze nu meer gedetailleerd in verband met de relatieve omvang en de samenstelling van het buurtnetwerk. We gaan ook nader in op de effecten van individuele gezondheid en het individuele inkomen op de sterkte van die verbanden.

URBANISATIEGRAAD EN BUURTNETWERKEN

Als eerste kenmerk van buurten onderscheidde we de urbanisatiegraad. Sterkere urbanisatie heeft tot gevolg dat ouderen meer relaties buiten de buurt onderhouden. We gaven in hoofdstuk 2 aan dat sprake kan zijn van zowel een *push*-effect als een *pull*-effect. Fischer (1982) vond in een grootschalig onderzoek naar urbanisatie en netwerken in Californië sterke aanwijzingen voor een *pull*-effect. Bij mensen met lagere inkomens was er een negatieve samenhang tussen urbanisatiegraad van de omgeving en het aantal contacten in de buurt. Naarmate de buurt sterker verstedelijkt was, hadden mensen minder contacten in de nabije omgeving. Hij verklaarde dit uit de trek die uitgaat van de grote stad: er is veel te beleven en te ondernemen op relatief geringe afstand, bijvoorbeeld wat betreft verenigingsleven, recreatie of werk. Daardoor doen mensen in grotere steden meer buiten de directe buurt en vinden zij buiten hun eigen buurt ook eerder relaties dan wanneer de ruimere omgeving van de stad of het dorp geen speciale attracties heeft. In kleinere plaatsen en dorpen moet men grotere afstanden afleggen om vergelijkbare voorzieningen te vinden. Anders dan in grotere steden bevindt zich daar weinig op middellange afstand dat mensen uit hun directe buurt vandaan trekt. Hierdoor zouden mensen in minder verstedelijkte gebieden meer terugvallen op contacten in de naaste omgeving dan in urbane gebieden. Dit verschijnsel deed zich minder sterk voor bij hogere inkomens. Mensen met hogere inkomens zijn minder gebonden aan het aanbod in de omgeving, doordat zij makkelijker en/of sneller grotere afstanden kunnen afleggen of zaken en mensen naar zich toe kunnen halen. Op dit punt komen wij later terug. Hier concluderen wij voorlopig dat een stedelijke omgeving maakt dat mensen meer contacten buiten de buurt onderhouden. Fischer vond geen steun voor een *push*-effect van urbanisatie, waarbij de hogere bewoningsdichtheid in de stadsbuurten mensen als het ware bij elkaar wegjaagt omdat zij liever rust zoeken temidden van zo veel anderen, terwijl de relatieve schaarste van buurtgenoten in meer rurale gebieden juist zorgt dat men elkaar opzoekt (Davies & Herbert 1993).

Verder bleek in het onderzoek van Fischer (1982) dat mensen in de grote stad meer contacten op middellange afstand, d.w.z. binnen een uur reizen, hadden dan mensen in meer rurale gebieden. Dit ondersteunt de

hypothese van een *pull*-effect in grotere steden. Mensen in de stad hebben niet minder contacten, maar hebben hun contacten in een groter gebied dan mensen in minder verstedelijkte buurten. De plaatsen en mogelijkheden voor interactie zijn in urbane gebieden meer gespreid. Iemand die lid is van een vereniging in een middelgrote of kleine plaats zal bijvoorbeeld bijeenkomsten eerder in de buurt hebben en ook meer mede-leden kennen die vlak bij wonen dan een verenigingslid in een grote stad, dat al gauw een flinke afstand moet afleggen voor een bijeenkomst en eerder mede-leden uit verder verwijderde delen van de stad zal kennen. Langs dezelfde lijn kan een familielid dat in dezelfde stad blijft wonen verder weg komen te wonen naarmate de stad groter is. Onderzoekers van het Amerikaanse 'Middletown', een doorsnee Amerikaanse stad waar de inwoners verschillende malen zijn bezocht door sociologen, constateren bijvoorbeeld dat verwanten weliswaar niet (meer) pal naast elkaar wonen, maar nog steeds wel 'in de buurt', dat wil hier zeggen ook in Middletown (Caplow 1982). Uit het onderzoek van Fischer (1982) bleek dat ook verwanten in Californië wat verder uit elkaar wonen naarmate zij in meer verstedelijkte gebieden woonden.

De schaalvergroting in de stad heeft dus gevolgen voor de reisafstand binnen relaties met kennissen én familieleden. Er is geen reden om te veronderstellen dat het effect sterker zal zijn voor kennissen dan voor familie. Daarom formuleren wij de eerste hypothese voor alle relaties in het buurtnetwerk.

HYPOTHESE 1

Naarmate de buurt een hogere urbanisatiegraad heeft, neemt de relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen af en neemt het aandeel van relaties op middellange afstand toe.

LEEFTIJDHOMOGENITEIT EN BUURTNETWERKEN

Als tweede kenmerk van buurten onderscheiden wij de leeftijdshomogeniteit, of het aandeel van leeftijdgenoten in de buurt. Grotere homogeniteit is in principe aantrekkelijker. Dit geldt het sterkst voor relaties met een vrijwillig karakter, omdat men daarin het meest te kiezen heeft. Voor de relaties in het buurtnetwerk zou dat betekenen dat leeftijdshomogeniteit vooral effect heeft op het aantal relaties met kennissen. Ook tussen familieleden kan vrijwilligheid echter een belangrijke rol spelen. Wij gaven in het tweede hoofdstuk al aan dat verwantschapsplichten, voorzover die nog bepalend zijn voor relaties met verwanten, vooral gelden voor de partner, kinderen en ouders. Bij familieleden, zoals broers en zusters of neven en nichten, is de bloedband meestal niet meer verplicht.

tend (Bolt 1988, Johnson 1988). Relaties met familieleden zijn in belangrijke mate gebaseerd op individuele keuze van de betrokkenen. In dat geval kan leeftijdshomogeniteit in de buurt ook van invloed zijn op relaties met familieleden in de buurt. Wel is aannemelijk dat het effect minder sterk is bij familie dan bij kennissen. De bloedband zal nog wel enige invloed hebben op de keuzeprocessen, waardoor de leeftijd van de familieleden een minder belangrijke rol speelt dan het geval is bij kennissen. Wij verwachten dus meer buurtrelaties met kennissen én met familie naarmate de oudere meer buurtgenoten heeft die in dezelfde levensfase verkeren. Daarbij verwachten we het sterkste effect bij kennissen. Dit is onze tweede hypothese.

HYPOTHESE 2

De relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen neemt toe naarmate de leeftijdshomogeniteit in de buurt groter is. De toename betreft relaties met kennissen en in mindere mate relaties met familieleden.

LAGERE INKOMENS IN DE BUURT EN BUURTNETWERKEN

Als derde kenmerk onderscheiden we het aandeel van lagere inkomens in de buurt. Een groter aandeel van lagere inkomens wijst op sociale heterogeniteit in de buurt. Mensen met lagere inkomens hebben zeer diverse inkomstenbronnen, variërend van studiebeurs tot een laag loon, AOW of sociale uitkeringen. Deze diversiteit wijst ook op zeer diverse levensfasen en leefstijlen. Heterogeniteit is onaantrekkelijk voor het aangaan van relaties. Daarom zal het buurtnetwerk relatief in omvang toenemen naarmate de buurt homogener is. Wij verwachten dat dit vooral kennissen betreft. Vooral de meer vrijwillige relatietypen zijn onderhevig aan keuzeprocessen waar de samenhang van de buurt een rol in speelt. Wij rekenen zowel kennissen als familie tot de vrijwillige relatietypen. Net als bij leeftijdshomogeniteit zal de bloedband tussen familieleden de effecten van andere factoren verzwakken. Wij verwachten dus meer relaties met buurtgenoten naarmate er minder mensen met lagere inkomens in de buurt wonen, maar bij kennissen is dat effect het sterkst. Wij formuleren hiermee onze derde hypothese.

HYPOTHESE 3

De relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen neemt toe naarmate het aandeel van mensen met lagere inkomens in de buurt kleiner is. De toename betreft relaties met kennissen en in mindere mate relaties met familieleden.

VERHUISMOBILITEIT EN BUURTNETWERKEN

De mobiliteit van de buurt is het laatste kenmerk dat wij onderscheiden met betrekking tot structurele integratie van buurten. Als relatief veel bewoners van buurten verhuizen, is die buurt minder stabiel. In stabiele buurten zullen mensen meer relaties onderhouden, omdat de buurtgenoten dan herkenbaarder en 'betrouwbaarder' zijn dan wanneer mensen in de buurt vrij vaak snel vertrekken naar een andere buurt. Net als bij het aandeel van lagere inkomens verwachten we ook hier dat relaties met kennissen sterkere invloed van verhuismobiliteit ondervinden dan relaties met familieleden. Bij familie kan de bloedband een compensatie bieden voor de relatieve onbetrouwbaarheid van buurtgenoten in een buurt waar veel verhuisd wordt. Men kan wellicht niet zeker zijn dat een aardige buur lang buur zal blijven, maar van een broer of een nicht doet dat er minder toe, omdat de relatie niet alleen bestaat op grond van nabijheid. De vierde hypothese luidt daarom:

HYPOTHESE 4

De relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen neemt toe naarmate de verhuismobiliteit in de buurt kleiner is. De toename betreft relaties met kennissen en in mindere mate relaties met familieleden.

OMGEVINGSAFHANKELIJKHEID EN BUURTNETWERKEN

Tot zover gaat onze uitwerking van de hoofdeffecten die we verwachten van buurtintegratie en urbanisatie op het buurtnetwerk van ouderen. Als laatste willen wij nog ingaan op interactie-effecten. Wij veronderstellen dat de invloed van de omgeving op het buurtnetwerk van ouderen verschilt naar de mate waarin de ouderen zelf kunnen beschikken over de persoonlijke hulpbronnen inkomen en lichamelijke mobiliteit (hoofdstuk 2). Deze benadering sluit aan bij de hierboven aangehaalde bevinding van Fischer (1982), dat de urbanisatiegraad vooral doorwerkte in de omvang van het buurtnetwerk van mensen met lagere inkomens. Een eenvoudiger verklaring is dat inkomen en fysieke mobiliteit van de ouderen *direct* inwerken op de relatieve omvang van het buurtnetwerk: grotere afhankelijkheid van de directe omgeving kan er ook toe leiden dat mensen met lagere inkomens en verminderde fysieke mobiliteit hoe dan ook meer relaties in de buurt hebben. Juist de mensen die meer keus hebben tussen relaties binnen of buiten de buurt zouden dan invloed onderkennen van specifieke kenmerken van die buurt. Voor deze alternatieve verklaring vinden wij geen ondersteuning in de literatuur. Een dergelijk 'omgekeerd' effect is daarmee uiteraard niet uitgesloten. We nemen als uitgangspunt echter de bevindingen uit eerder onderzoek.

Een lager inkomen betekent dat men sterker afhankelijk is van wat de buurt te bieden heeft dan wanneer men financieel in staat is allerlei activiteiten op grotere afstand te ondernemen. Daarnaast verwachten wij dat de fysieke mobiliteit van ouderen van belang is voor de mate waarin afstand een rol speelt in hun netwerken (Lawton 1980). Wie zich makkelijker beweegt, is minder gevoelig voor de sociaal-structurele kenmerken van de buurt dan degene die sterker op die buurt is aangewezen.

We gaan dus uit van een interactie, waarbij de invloeden van integratie en urbanisatie op de relatieve omvang van het buurtnetwerk van ouderen sterker zijn voor ouderen die lagere inkomens hebben en lichamelijk minder mobiel zijn. De hypothese luidt daarom als volgt.

HYPOTHESE 5

De effecten op het buurtnetwerk van de urbanisatiegraad, leeftijdshomogeniteit, het aandeel lagere inkomens en de verhuismobiliteit in de buurt, zoals geformuleerd in hypothesen 1, 2, 3 en 4, gaan het sterkst op bij ouderen met lagere inkomens en ouderen met geringere fysieke mobiliteit.

Deze vijf hypothesen toetsen wij bij de buurtnetwerken van ouderen die hebben deelgenomen aan de hoofdstudie van het LSN-onderzoek. Voor het meten van de buurtkenmerken hebben we enige additionele gegevens verzameld. Een en ander beschrijven we in de volgende paragraaf.

4.2 OPERATIONALISERING

Om de hypothesen te kunnen toetsen, brengen we variabelen op het niveau van de buurt in verband met variabelen op het niveau van de individuele ouderen en hun netwerken. Allereerst moeten we dan nader aangeven wat een buurt precies is. Nadat we onze keuzen op dit punt hebben toegelicht vervolgen we met de operationalisering van integratie en de persoonlijke hulpbronnen.

WAT IS EEN BUURT?

Het op zichzelf probleemloze begrip van de buurt (of: woonomgeving) draagt enkele vraagstukken in zich voor wie het, zoals wij, wil gebruiken in een survey-onderzoek. Het schaalniveau en met de grenzen van een buurt moeten duidelijk zijn. Daarnaast heeft de opzet van LSN gevolgen voor de analyse-eenheid.

Schaalniveau. Termen als 'buurt', 'wijk' of 'woonomgeving' beslaan zeer uiteenlopende gebieden. Soms wordt er een huizenblok mee bedoeld (bijvoorbeeld Greenbaum & Greenbaum 1985, Keane 1991) of een aantal van zulke blokken (Fischer 1982, Naafs 1989), soms een stadsdeel, wijk of dorp (Davies & Murdie 1991, Wenger & StLeger 1992). Onder de noemer van 'woonmilieu' kunnen zelfs hele steden vallen (Dignum et al. 1991, Ketelaar 1994, VROM 1994). Daarnaast zijn er auteurs die de veronderstelde rol van ruimtelijke nabijheid bij sociale contacten en relaties ook plaatsen op het niveau van directe burens of galerij-, portiek- en trapgenoten (Keane 1991, Nauta 1973). Sommige auteurs merken op dat in veel gevallen niet is aangegeven waarom men voor een bepaald schaalniveau heeft gekozen (Dignum 1997, Ketelaar 1994).

Wij zijn geïnteresseerd in de invloed die de integratie in de buurt heeft op het netwerk van ouderen. Dan hebben we het over een gebied dat enerzijds klein genoeg is om door ouderen en hun buurtgenoten in verband te worden gebracht met hun eigen stoep of trapportaal, maar dat

anderzijds voldoende groot is om te fungeren als een terrein waar ook daadwerkelijk een (deel-)netwerk kan ontstaan. Onderzoek wijst uit dat het niveau van enkele huizenblokken of straten het best beantwoordt aan die eisen (Greenbaum & Greenbaum 1985, Davies & Herbert 1993, zie ook Ketelaar 1994). De directe woonomgeving, dat is de straat of het portiek en dergelijke, kan in dit opzicht ook relevant zijn (Naafs 1989). Uit het onderzoek van Greenbaum & Greenbaum (1985) naar sociale contacten in vier verschillende stadsbuurten blijkt echter dat gevolgen van sociale heterogeniteit op een wat groter schaalniveau sterker naar voren komen. De contacten met directe burens verschilden in dit onderzoek niet naar etnische homogeniteit in de buurt noch naar betrokkenheid van respondenten bij organisaties in de woonomgeving. Dit was wel het geval voor contacten verderop in de buurt, die toenamen met de etnische homogeniteit en de betrokkenheid bij organisaties in de woonomgeving. Het is plausibel dat mensen vrijwel altijd enig contact onderhouden met directe burens, bijvoorbeeld om praktische redenen, en dat de samenstelling van de buurt pas relevant wordt als het gaat om contacten die bovenop deze 'kern' komen. Wij richten ons bij het onderzoeken van de rol van integratie in de buurt dus op het niveau van enkele huizenblokken (straten) of een gelijkwaardig gebied.

Begrenzing. Naast het schaalniveau is van belang om vast te stellen op welke wijze wij een buurt willen afgrenzen: op grond van welke criteria zien wij een gebied als een eenheid die zich onderscheidt van het terrein ernaast? In praktijk wordt meestal gebruik gemaakt van indelingen in postcode-gebieden en van de CBS wijk- en buurtindeling, waar de postcode-indeling mede op is gebaseerd. De postcodegebieden zijn bedoeld als gebiedsindeling voor de postverspreiding en zijn gedeeltelijk gebaseerd op het aantal adressen per vierkante kilometer. De wijk- en buurtindeling is gebaseerd op morfologische en sociaal-economische kenmerken. Als definitie van een buurt wordt gegeven: een ruimtelijke eenheid die vanuit morfologisch of sociaal-economisch oogpunt als één geheel is te beschouwen, waardoor dit gebied zich van andere ruimtelijke eenheden onderscheidt (CBS 1989, p.7). Bij de indeling is zo veel mogelijk aangesloten bij plaatselijke gebruiken en, waar dat niet kon, administratieve indelingen. Het betreft gebieden met gemiddeld circa. 1500 inwoners (sd=2174), meestal begrensd door wegen of parken. Wij zullen in het vervolg deze indeling van buurten hanteren. De CBS-indeling sluit het meest nauw aan bij ons gebruik van de buurt, omdat getracht is zo veel mogelijk zinvolle gebieden te omschrijven, die beperkt van omvang zijn. De gebieden worden jaarlijks vastgesteld. Wij maken gebruik van het Wijk- en Buurtregister uit 1993.

Analyse-eenheid. De ouderen die deelnamen aan het LSN-onderzoek zijn geselecteerd uit de bevolkingsregisters van gemeenten en niet uit de bevolking van buurten. Systematische vergelijking van buurten is met deze steekproef daarom niet goed mogelijk. Op individueel niveau hebben wij echter het voordeel van een grote en voor onze doeleinden voldoende representatieve steekproef uit de oudere bevolking. De gemeenten zijn daarbij systematisch gevarieerd naar urbanisatiegraad, zodat er voldoende variatie is tussen de uitersten van een grote stad (Amsterdam) en kleine dorpen en gehuchten. We kiezen daarom voor de ouderen als analyse-eenheid. Met deze benadering begeven wij ons in gezelschap van Fischer (1982), die in Californië een invloedrijk onderzoek uitvoerde naar de gevolgen van urbanisatie en sociaal-economische status voor omvang en structuur van sociale netwerken. Na selectie van relevante gebieden heeft hij de analyses voor zijn onderzoek uitgevoerd op het niveau van de individuele respondenten.

Een gevolg van deze benadering is wel dat de gekozen buurten andere grenzen hebben dan de buurtnetwerken van respondenten. Het buurtnetwerk bevindt zich in een straal van tien minuten reistijd rond iedere respondent. De buurten omvatten vaststaande gebieden, terwijl het gebied van de buurtnetwerken van respondenten dus per individu verschilt. Zo zal het buurtnetwerk van een respondent die aan de rand van een buurt woont voor een deel gelegen zijn in (een) andere buurten. Om twee redenen achten wij dit bezwaar overkomelijk. Ten eerste zullen nabijgelegen buurten doorgaans niet al te sterk verschillen. Grote verschillen tussen buurten zullen vooral voorkomen als buurten gescheiden worden door belangrijke fysieke markerings, zoals een grote weg of een water. In die gevallen zal het buurtnetwerk van de oudere aan de rand van een buurt waarschijnlijk ook niet sterk gelocaliseerd zijn in de buurt aan de overkant van de weg of het water, maar zich vooral bevinden in de buurt waar de respondent zelf woont. Ten tweede is er geen reden om aan te nemen dat er systematische verschillen zijn in de locatie van respondenten binnen buurten. Wij zien daarom af van nadere analyse op dit punt.

De respondenten uit ons onderzoek zijn afkomstig uit 225 buurten in Nederland, waarvan 84 buurten (37%) in Amsterdam. Gemiddeld zijn er 16 respondenten uit dezelfde buurt ($sd=30$). In Amsterdam wonen gemiddeld 12 respondenten in dezelfde buurt ($sd=10$).

BUURTINTEGRATIE EN PERSOONLIJKE HULPBRONNEN: OPERATIONALISERING

De vijf hypothesen die in dit hoofdstuk centraal staan zijn geformuleerd rond zes verklarende begrippen. Vier ervan drukken tezamen de buurtintegratie uit, twee andere betreffen de persoonlijke hulpbronnen inkomen en mobiliteit. Buurtintegratie bestaat uit de urbanisatiegraad, leeftijdshomogeniteit, aandeel van lagere inkomens en verhuismobiliteit in de buurt. Inkomen en fysieke mobiliteit van de oudere zijn twee hulpbronnen die belangrijk zijn voor de bewegingsvrijheid van de oudere en dus diens afhankelijkheid van kenmerken van de buurt.

De afhankelijke variabelen zijn de relatieve omvang van het buurtnetwerk en het aandeel van kennissen in het buurtnetwerk. Deze zijn behandeld in hoofdstuk 3. Bij hypothese 1 zullen we ook kijken naar het aandeel van netwerkleden op middellange afstand. Net als bij de relatieve omvang van het buurtnetwerk, zullen wij hier gebruik maken van het percentage leden van het kernnetwerk op middellange afstand. Dit percentage stellen wij in navolging van Fischer (1982) vast aan de hand van de netwerkleden die binnen 10 minuten en een uur reizen wonen. Gemiddeld is dat 28% van het kernnetwerk ($sd=22\%$). De andere afhankelijke variabelen zijn uitgebreid besproken in hoofdstuk 3.

Urbanisatie - letterlijk: verstedelijking - duidt in dit onderzoek ten minste op twee kenmerken van de omgeving: een zekere massaliteit en dichtheid van bewoning en de aanwezigheid van een groot aantal verschillende voorzieningen op een relatief klein grondoppervlak (Herbert & Davies 1993). Het voorzieningenniveau heeft betrekking op gemeentelijk niveau. Wij willen echter differentiëren tussen meer en minder verstedelijkte gebieden binnen gemeenten. Juist binnen de grotere steden kunnen grote verschillen optreden in de stedelijkheidsgraad van buurten, zowel wat betreft bewoningsdichtheid als wat betreft aanwezigheid van verschillende voorzieningen in de buurt. Het risico ontstaat dan dat een indicator voor urbanisatie op gemeentelijk niveau te a-specifiek is. Het CBS gaat voor urbanisatie uit van het aantal adressen per vierkante kilometer in een straal van 1 kilometer rond een woning. Deze gegevens worden geaggregeerd naar buurt- of gemeentelijk niveau (Den Dulk et al. 1992). De urbanisatiegraad van buurten is ordinaal gemeten en kan variëren tussen 1 (<500 adressen per km^2) en 5 (>2500 adressen per km^2). Deze maat blijkt zeer sterk samen te hangen met stedelijk bodemgebruik, onder meer gemeten naar aantal en soorten voorzieningen en bebouwingstypen per vierkante kilometer binnen de betreffende gemeente (correlatie is .82) (Den Dulk et al. 1992: 20). Door de CBS-maat op buurtniveau te hanteren, hebben wij dus een indicator die zowel het voorzieningenniveau als de bewoningsdichtheid meet.

De plaatsen waar respondenten wonen hebben gemiddeld een urbanisatiegraad van 2.8 (sd=1.7, N=3400). De urbanisatiegraad van alle Nederlandse buurten ligt wat lager: gemiddeld 2.0 (sd=1.3). Onze respondenten wonen dus wat vaker in verstedelijkte gebieden. Dit komt gedeeltelijk doordat ongeveer een derde van de respondenten uit Amsterdam afkomstig is. Wanneer we alleen de urbanisatiegraad van gebieden buiten Amsterdam berekenen komt het gemiddelde op 2.1 (sd=1.4), hetgeen overeenkomt met het Nederlandse gemiddelde. We dienen er dus rekening mee te houden dat kenmerken van Amsterdamse buurten de resultaten met betrekking tot de urbanisatiegraad sterk kunnen kleuren.

Voor de *leeftijdshomogeniteit* gebruiken we de leeftijd van buurtbewoners als criterium. De leeftijdshomogeniteit is het percentage leeftijdgenoten van de respondent in de buurt. Aansluitend bij de CBS-indeling in het Wijk- en Buurtregister (CBS 1993) construeren we een groep van 45-64-jarigen en een groep van 65-plussers. Wij gaan voor de homogeniteit dus uit van het percentage 45-64-jarigen voor de jongere respondenten, die tussen 55 en 64 jaar oud zijn, en het percentage 65-plussers voor de overige respondenten. Het aandeel van 45-64-jarigen en 65-plussers in Nederlandse buurten varieert tussen 3 en 44%. Het aandeel van leeftijdgenoten in de buurt van de respondenten is gemiddeld 21% van de buurt (sd=8, N=3317). De respondenten onder 65 hebben wat meer leeftijdgenoten in de buurt dan de 65-plussers in onze steekproef: gemiddeld 26% in voor de respondenten onder 65 jaar (sd=5, N=1074) en gemiddeld 18% voor de respondenten boven 65 jaar (sd=7, N=2464). De leeftijd van de respondent hangt dus samen met de leeftijdshomogeniteit in de buurt.

Een alternatieve benadering zou zijn het percentage 65-plussers in de buurt als maat te nemen voor leeftijdshomogeniteit, ook bij respondenten die zelf jonger zijn dan 65 jaar. Dit zou betekenen dat wij mensen die meer dan 25 jaar in leeftijd verschillen, rekenen tot dezelfde leeftijdscategorie. Dat die mensen in dezelfde levensfase verkeren, wordt dan erg onwaarschijnlijk. Het verschil in leeftijdshomogeniteit tussen respondenten boven en onder 65 jaar is daarentegen wel realistisch: dat jongere mensen meer leeftijdgenoten in de buurt hebben dan oudere mensen sluit aan bij de leeftijdsopbouw van de bevolking. Door in analyses te controleren voor leeftijd kunnen wij eventuele schijneffecten van leeftijdshomogeniteit, die zouden ontstaan door deze splitsing, vermijden.

Het *aandeel lagere inkomens* onder buurtbewoners willen wij vaststellen aan de hand van CBS-gegevens over inkomens in buurten. Er worden drie categorieën onderscheiden: lage inkomens (jaarlijks minder dan f19.000 netto inkomen), middeninkomens (jaarlijks tussen f19.000 en f32.500 netto inkomen) en hogere inkomens (jaarlijks meer dan f32.500 netto

inkomen). Gemiddeld heeft in Nederland 38% van een buurt een lager inkomen (standaardafwijking 7%) en 22% een hoger inkomen (standaardafwijking 8%). In buurten waar onze respondenten wonen, heeft gemiddeld 39% een lager inkomen ($sd=7$, $N=3302$). Dit percentage wijkt niet af van de Nederlandse gegevens. In Amsterdam wonen respondenten wat vaker in armere buurten: gemiddeld heeft daar 43% van de buurtbewoners een lager inkomen ($sd=7$, $N=935$). Dit wijkt niet bijzonder af van alle Amsterdamse buurten (gemiddeld 44%, $sd=7$).

De mobiliteit in de buurt baseren wij op gegevens van de deelnemende gemeenten in het onderzoek. Gevraagd is naar het percentage vertrekkers per buurt of wijk. Korthedshalve zullen we daarom spreken van het vertrekcijfer. Gegevens waren beschikbaar voor vier van de elf gemeenten (Amsterdam, Zwolle, Oss en Uden). De overige, kleinere, gemeenten bestonden vaak maar uit enkele buurten, meestal dicht bij elkaar gelegen. Waterland en Wormerland zijn opgebouwd uit verspreide dorpskernen, met elk hun eigen identiteit en traditie. Het was niet mogelijk om van deze en de andere kleine gemeenten gegevens over vertrek op benedengemeentelijk niveau te krijgen. In die gevallen zijn we afgegaan op de gemeentelijke verhuisgegevens die het CBS jaarlijks publiceert. Een gevolg hiervan was wel dat we binnengemeentelijke verhuizingen niet konden betrekken in de berekeningen voor de kleinere gemeenten. We hanteren daarom in navolging van de gemeentelijke cijfers het promillage bewoners van een buurt (respectievelijk gemeente) dat in het jaar van onderzoek uit die buurt (respectievelijk gemeente) is verhuisd. Gemeentelijke gegevens hebben we beschikbaar over 1992 (CBS 1993), het jaar waarin de interviews zijn gehouden. De gegevens uit Amsterdam zijn ook over 1992. Door veranderingen in gegevensopslag binnen de gemeenten konden we van Uden, Oss en Zwolle alleen informatie over 1991 krijgen.

Door deze benadering konden wij alle buurten uit het onderzoek benutten. Omdat veel van de benodigde informatie apart is verzameld bij de deelnemende gemeenten uit het onderzoek, kunnen wij geen vergelijking maken met Nederlandse gegevens. Die gegevens hebben alleen betrekking op gemeentelijk niveau. Daar varieert het vertrekcijfer meestal tussen 20‰ en 60‰. Het vertrek uit buurten of dorpen in ons onderzoek was gemiddeld 39‰ ($sd=19$, $N=225$). De laagste cijfers werden gevonden in Amsterdam: uit de Eendrachtswijk (stadsdeel Geuzenveld/ Sloterveer) was in 1992 niemand verhuisd naar een andere gemeente. Dit stadsdeel kwam in ander onderzoek reeds als stabiel naar voren (Dignum 1997). Het hoogste cijfer, 223‰, kwam uit een buurt in Zwolle (Kantorenterrein Oostereijk). Deze en drie andere buurten in Zwolle behoorden, samen met vier Amsterdamse buurten, tot de buurten met een vertrekcijfer boven 100‰. Tabel 4.1 geeft de gemiddelden weer.

Verhuismobiliteit in steden en dorpen in de drie onderzochte regio's **tabel 4.1**

	WEST		ZUIDOOST		NOORDOOST		
	AMSTERDAM (N=935)	OVERIG WEST (N=583)	OSS (N=422)	OVERIG ZUID (N=350)	ZWOLLE (N=422)	OVERIG OOST (N=673)	TOTAAL (N=3385)
gemiddeld	52	28	25	33	49	38	39
sd	18	–	14	14 U	28	–	19

U standaardafwijking van Uden

Amsterdam en Zwolle hebben gemiddeld de hoogste vertrekcijfers, namelijk 52‰ en 49‰ (sd=18, respectievelijk 28). Oss had het laagste gemiddelde vertrekcijfer, 25‰ (sd=14). De standaardafwijkingen laten zien dat de variatie binnen de grotere gemeenten aanzienlijk is.

De hulpbronnen *inkomen* en *fysieke mobiliteit* ontleen wij aan de informatie van de respondenten. We weten van de respondenten het netto-inkomen per maand in het huishouden, verdeeld over 12 klassen. De waarden geven de gemiddelden van elke klasse aan. De laagste inkomensklassen zijn gemiddeld 1125 gulden, de hoogste inkomensklasse heeft als gemiddelde 5750 gulden. Van gehuwde respondenten benaderen we het individuele inkomen door het gezamenlijke inkomen met 0.7 te vermenigvuldigen. Het gemiddelde inkomen van respondenten is f1744 per maand (standaardafwijking 1069, N=3388).

De fysieke mobiliteit nemen wij op om na te gaan in hoeverre mensen fysiek in staat zijn om contacten buiten de buurt te onderhouden. Dit bepalen we aan de hand van vier vragen over algemene dagelijkse levensverrichtingen (ADL-capaciteit): traplopen, 5 minuten buitenshuis lopen, opstaan uit en gaan zitten in een stoel en aan- en uitkleden. De eerste drie activiteiten zijn ontleend aan het Doorlopend Leefsituatie Onderzoek van het CBS, de vierde aan het Aanvullend Voorzieningen Onderzoek van het SCP. Steeds kon de respondent aangeven of een activiteit zonder moeite, met enige moeite, met veel moeite, alleen met hulp of helemaal niet mogelijk was. De vier items vormen een ordinale schaal (Loevingers H=.68, rho=.87) met een minimale score van 4 (ernstige belemmeringen: kan niets zonder hulp) en een maximale score van 20 (geen enkele belemmering). Gemiddeld is de score 19 (standaardafwijking 3). Tweederde van de respondenten meldt geen enkele belemmering. Een dergelijke scheve verdeling nodigt uit tot categoriseren van de variabele. Het meest voor de hand ligt dan om het wel of niet hebben van belemmeringen te onderscheiden. Het is echter zeer de vraag of iemand die 'enige moeite' heeft

met bijvoorbeeld traplopen zo veel minder vrij is in het onderhouden van contacten dan iemand die alles zonder moeite kan. Wanneer wij de grens niet voor, maar tussen de verschillende gradaties van belemmering willen trekken missen wij echter een theoretisch of statistisch zinvol criterium. Daarom blijven we bij de oorspronkelijke schaal, die beoogt een continuüm weer te geven.

Achtergrondvariabelen. In de analyses nemen we ook zeven achtergrondvariabelen op. Drie daarvan hebben te maken met de steekproef, de overige vier hebben betrekking op het netwerk. De twee eerste controlevariabelen zijn leeftijd en sekse van de respondent. Wij nemen deze onder meer op omdat de LSN-steekproef is gestratificeerd naar leeftijd en sekse. Door de selectie van respondenten en buurtnetwerken is de leeftijds- en sekseopbouw mogelijk nog sterker veranderd ten opzichte van de Nederlandse bevolking tussen 55 en 89 jaar. Door beide variabelen in de analyse op te nemen kunnen we eventuele vertekeningen door die verschillen neutraliseren. Daarnaast willen we ook de arbeidsstatus van de respondenten meenemen in de analyses. De hypothesen zijn grotendeels gebaseerd op de gedachte dat ouderen geen arbeidsrelaties hebben en mede daardoor sterker zijn aangewezen op de buurt als kader voor hun sociale leven. Het hebben van werk kan een factor zijn waardoor de buurt een andere rol speelt in het netwerk, omdat men regelmatig bezigheden en contacten heeft op de werkplek (Logan & Spitze 1994). Wij willen een dergelijk effect neutraliseren door te controleren voor de arbeidsstatus. Ongeveer 12% van de respondenten (401) verricht betaald werk, terwijl 88% van de respondenten (3001) niet (meer) werkt. Van de respondenten onder 65 jaar werkt driekwart niet of niet meer (N=1295). In de analyses zullen we onderscheiden tussen ouderen die wel werken (12%) en ouderen die niet werken (88%).

We onderscheiden ook vijf achtergrondvariabelen die betrekking hebben op het netwerk. We willen effecten van de omvang van het kernnetwerk neutraliseren bij de analyses met betrekking tot het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk. We nemen het totale aantal leden van het kernnetwerk (1-12) daarom mee als controlevariabele in deze analyses. Bij de analyses van het percentage kennissen in het buurtnetwerk willen wij effecten van de absolute omvang van het buurtnetwerk neutraliseren. We hebben hier immers te maken met een percentage van het buurtnetwerk, niet van het kernnetwerk. Het totale aantal leden van het buurtnetwerk varieert tussen 0 en 12. Verder willen we controleren voor de aanwezigheid van relaties met partner, (schoon-)kinderen en ouders. Dit doen wij met drie variabelen, die de aanwezigheid van respectievelijk een partner, (schoon-)kinderen en ouders indiceren (0-1).

BIVARIATE VERBANDEN TUSSEN ONAFHANKELIJKE VARIABLEN

In tabel 4.2 staan de Pearson correlaties tussen alle verklarende en achtergrondvariabelen vermeld. Wanneer wij kijken naar de samenhangen tussen de kenmerken van de buurt, dan valt op dat de urbanisatiegraad vrij sterk samenhangt met het aandeel van mensen met lagere inkomens in de buurt (.49). In meer verstedelijkte buurten is het aandeel van lagere inkomens hoger dan in minder verstedelijkte buurten. Ook is het vertrekcijfer hoger in meer verstedelijkte buurten (.29) en in armere buurten (.18). De leeftijdshomogeniteit hangt zwak samen met de overige buurtkenmerken.

Zoals te verwachten hangt de leeftijdshomogeniteit in de buurt wel vrij sterk samen met de leeftijd van de respondent (-.38). De leeftijd van de respondent is ook gecorreleerd met het verrichten van betaald werk (-.44) en de aanwezigheid van ouders in het netwerk (-.30). Behalve genoemde samenhangen zijn de correlaties overal lager dan .30.

Pearson correlaties tussen verklarende en achtergrondvariabelen **tabel 4.2**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1 Sekse (man-vrouw)	1.00												
2 Leeftijd (54-89)	-.04	1.00											
3 Werk (0-1)	-.09	-.44	1.00										
4 Partner (0-1)	-.31	-.34	-.12	1.00									
5 Kinderen(0-1)	-.04	-.07	.02	.21	1.00								
6 Ouders (0-1)	-.00	-.30	.16	.10	.02	1.00							
7 Omvang kernnetwerk (1-12)	.05	-.15	.09	-.02	-.19	-.01	1.00						
8 ADL-capaciteit (4-20)	-.10	-.29	.13	.14	.03	.09	.07	1.00					
9 Inkomen (1125-5750)	-.18	-.11	.15	.07	-.13	.05	.14	.13	1.00				
10 Urbanisatiegraad (1-5)	.00	.07	-.04	-.07	-.04	-.00	.02	-.03	.09	1.00			
11 Leeftijdshomogeniteit (4-44)	.03	-.38	.20	.15	.02	.16	.05	.09	.11	.09	1.00		
12 % Lagere inkomens (20-62)	.01	.03	-.02	-.04	-.02	.02	.03	-.01	-.03	.49	-.02	1.00	
13 Verhuismobiliteit (0-223)	.01	.02	.05	-.05	-.04	.01	.05	.02	.12	.29	-.12	.18	1.00

4.3 METHODE

De vijf hypothesen hebben wij grotendeels in twee analyses getoetst. Daartoe maakten wij gebruik van multiniveau-analyse (Hox 1994, Woodhouse 1995), met als afhankelijke variabele de relatieve omvang van het buurtnetwerk. De multiniveau-analyse staat ook bekend als het random-coëfficiënt model. Het is een multiple-regressietechniek die rekening houdt met niveauverschillen in de gegevens. In ons geval betekent dit dat de onderlinge afhankelijkheid van respondenten wat betreft buurt-kenmerken kan worden verdisconteerd. De afhankelijke variabelen en de kenmerken van respondenten en hun netwerken plaatsen wij op het laagste niveau, niveau 1. De buurtkenmerken plaatsen wij op niveau 2. Doordat de variantie wordt uitgesplitst naar de verschillende analyseniveaus is een zuiverder schatting van het model mogelijk. In bijlage I is een meer uitgebreide beschrijving van dit type multiple-regressiemodel opgenomen. Hier vermelden wij drie punten van belang voor de interpretatie van uitkomsten. In het model zijn ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten opgenomen die zijn te lezen als de B-coëfficiënten in een normale multiple regressie-analyse. De waarde van de B-coëfficiënt hangt af van de schaalverdeling van de betreffende onafhankelijke variabele. Om inzicht te krijgen in de sterkte van een effect kan men de coëfficiënt vermenigvuldigen met enkele schaalwaarden. Zo kan men bijvoorbeeld vergelijken tussen de uitkomsten voor ouderen van 60 jaar oud en ouderen van 80 jaar oud. Interpretatie van het model wijkt voorts op twee punten belangrijk af van gewone lineaire regressiemodellen: de specificatie van het random gedeelte en de wijze waarop de significantie van het model en afzonderlijke effecten wordt bepaald. We bespreken deze laatste twee punten hier kort.

Multiniveau-analyse. Het multiniveau-model kent, naast de algemene errorterm, zogeheten random-coëfficiënten. Deze coëfficiënten geven aan op welk niveau een bepaald deel van de onverklaarde variantie in de afhankelijke variabele moet worden gezocht. Het is tevens mogelijk om na te gaan in hoeverre bepaalde variantie samenhangt met algemene verschillen op een bepaald niveau (*'intercept'-variantie*), dan wel met verschillen in de regressielijn voor verschillende groepen (*'slope'-variantie*). Het is bijvoorbeeld denkbaar dat er in het model dat wij schatten voor het percentage buurtgenoten nog variantie overblijft op het niveau van buurten, nadat de parameters voor de verklarende variabelen zijn bepaald. Variantie die is verbonden met de constante (de intercept) op het buurniveau valt te interpreteren als een effect van niet-gemeten verschillen tussen buurten. Zo is mogelijk dat bepaalde relevante culturele kenmerken van

buurten zijn verbonden met de structurele kenmerken die wij onderzoeken, waardoor een dergelijke algemene ‘ruis’ ontstaat op buurniveau. In het geval van slope-variantie varieert de richting van de regressielijnen: de regressiecoëfficiënt geeft een ‘gemiddelde’ regressielijn aan, maar die lijn loopt verschillend voor verschillende waarden van een onafhankelijke variabele. In ons voorbeeld zou een deel van de variantie op buurniveau verbonden kunnen zijn met de urbanisatiegraad. Een positieve random-coëfficiënt betekent dan dat er meer verschillen zijn in het percentage buurtgenoten in het netwerk naarmate de respondenten in meer verstedelijkte buurten wonen. Anders gezegd: stedelijke buurten lijken dan minder op elkaar in hun effect op het percentage buurtgenoten dan minder stedelijke buurten. In principe is ook deze onverklaarde variantie te verminderen door het model nader te specificeren, bijvoorbeeld door de relevante verschillen tussen (stedelijke) buurten in het model op te nemen.

Het meten van de reductie in onverklaarde variantie, c.q. de toename in verklaarde variantie, is een van de drie gangbare manieren om de statistische betekenis van een model te bepalen. Bij multiniveau-analyse is het meest inzichtelijk om de variantie per niveau weer te geven. In navolging van Snijders & Bosker (1994) vermelden wij de totale variantie per niveau. In de bijlage staat aangegeven hoe wij die hebben berekend. De varianties worden vermeld na iedere stap, zodat het mogelijk is om de proportionele verandering in variantie door modelwijzigingen te berekenen⁵.

Naast de reductie in onverklaarde variantie wordt de significantie van modelveranderingen bij multiniveau-analyse vaak aangegeven aan de hand van de reductie in de deviantie ($-2 \cdot \log$ likelihood). De vermindering in deviantie heeft een χ^2 -verdeling met een aantal vrijheidsgraden dat gelijk is aan het aantal toegevoegde verklarende variabelen. Een significante uitkomst betekent dat de verbetering van de *modelfit* significant is. Ten derde kunnen Z-scores voor de regressiecoëfficiënten worden berekend, waardoor een t-toets mogelijk wordt. Bij een significantieniveau van .01 moet de regressiecoëfficiënt gedeeld door de standaardfout (se) groter dan 2.6 of kleiner dan -2.6 zijn. Bij een significantieniveau van .001 zijn de grenswaarden 3.3 en -3.3.

Behandeling van de gegevens. De meeste programma’s voor het schatten van multiniveau-modellen vereisen dat er geen missende waarden zijn. Voor de persoonskenmerken en de netwerkgegevens is dit doorgaans geen probleem. Bij de constructie van de netwerkvariabelen hebben wij alleen respondenten met voldoende netwerkgegevens in de steekproef gehouden (hoofdstuk 3). Vaak zijn dit ook respondenten die de gegevens over hun persoonlijke situatie volledig hebben ingevuld. De meeste waarden ontbreken bij de gegevens over het individuele inkomen, inkomens in de buurt en leeftijdhomogeniteit. Daarnaast ontbraken soms gegevens over verhuis-

⁵ Het is ook mogelijk om per niveau een R^2 te berekenen. Onze aandacht gaat echter niet uit naar het maximaliseren van verklaarde variantie, maar naar het aantonen van verbanden. Wij hebben deze bewerking van de varianties daarom achterwege gelaten.

mobiliteit en urbanisatiegraad. Wij zijn in drie stappen te werk gegaan om missende waarden te vervangen of verwijderen. Eerst hebben wij bij ontbrekende buurtgegevens substitutie toegepast: waar mogelijk vervangen wij de missende waarde door de gemiddelde waarde voor andere buurten binnen hetzelfde postcodegebied. Vervolgens kozen we voor verwijdering van een record als de respondent meer dan één missende waarde had op de onafhankelijke en afhankelijke variabelen. Bij de enkele respondenten die daarna nog een missende waarde op een variabele hadden, vervangen wij die missende waarde door het steekproefgemiddelde. Uiteindelijk hadden wij 3310 respondenten binnen 214 buurten in de analyse.

De onafhankelijke variabelen hebben wij gecentreerd als het ordinale variabelen of variabelen met hogere meetniveaus waren. Dichotome variabelen kregen de waarden 0 en 1. Hierdoor zijn de gegevens interpreteerbaar als afwijkingen van het gemiddelde, respectievelijk afwijkingen van de referentiegroep. Dit wordt vooral aangeraden voor de interpretatie van interactie-effecten (Hox 1994)⁶. Centrereren voorkomt tevens multicollineariteit, die kan optreden doordat wij een groot aantal interactie-effecten opnemen. Door deze handelwijze bleef de tolerantie⁷ in alle gevallen zeer ruim boven de ondergrens van .40 (Nooij 1995).

De afhankelijke variabelen zijn niet normaal verdeeld. We hebben te maken met percentages, waarvan de extreme waarden (0 en 100) in beide gevallen relatief druk bezet zijn: 13% van de respondenten noemt geen buurtgenoten in het kernnetwerk, terwijl 27% alleen maar buurtgenoten in het kernnetwerk heeft. Ruim de helft van de respondenten (53%) heeft alleen maar kennissen in het buurtnetwerk, terwijl 22% alleen familie heeft genoemd. Door deze verdeling komen twee assumpties van regressie-analyse in gevaar. Ten eerste is de assumptie van homoscedasticiteit in het geding (Nooij 1995, Van der Poel 1993): de grootte van de residuscores mag niet samenhangen met de waarde van de afhankelijke variabele. Omdat we bij percentages gebonden zijn aan een minimum en een maximum, is mogelijk sprake van heteroscedasticiteit. Dit is te onderzoeken aan de hand van een scatterplot van de residuen. Een plot van de voorspelde waarden en de (gestandaardiseerde) residuen mag geen patroon te zien geven (Nooij 1995). Zowel bij het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk als bij het percentage (niet-)verwanten zijn de residuen op het oog tamelijk gelijkmatig verdeeld over de voorspelde waarden. Dit is een aanwijzing dat er sprake is van homoscedasticiteit.

Een tweede assumptie die mogelijk geschonden wordt bij een binomiaal-

⁶ Een gangbaar alternatief is om ook de dichotome variabelen te centreren. In de gerapporteerde analyses was de tolerantie (zie volgende noot en vervolgttekst) van de betreffende variabelen steeds ruim voldoende, waardoor het risico van multicollineariteit erg klein is.

⁷ De tolerantie is de mate waarin de onafhankelijke variabelen in een regressievergelijking met elkaar samenhangen. De tolerantie van een variabele is te berekenen als $1-R^2$, waarbij R de multiple correlatie is als die variabele wordt voorspeld door de overige onafhankelijke variabelen.

verdeling is dat de residuen normaal verdeeld moeten zijn (Nooij 1995, Van der Poel 1993). Dit is eenvoudig na te gaan door de cumulatieve frequentieverdeling van de (gestandaardiseerde) residuen te vergelijken met een cumulatieve normaalverdeling: beide moeten ongeveer dezelfde, gelijkmatig stijgende lijn vormen. Bij beide afhankelijke variabelen bleek de verdeling van residuen vrijwel parallel te lopen aan de cumulatieve normaalverdeling. We kunnen daarom veronderstellen dat de residuen van onze afhankelijke variabelen normaal verdeeld zijn.

Ter controle van deze twee assumpties hebben we de scores op de afhankelijke variabele genormaliseerd. Bij normaliseren krijgt de variabele intervallen die zijn gebaseerd op de frequentieverdeling (percentielscores). Hierdoor wordt de variabele normaal verdeeld, maar hebben de intervallen hun inhoudelijke betekenis verloren. We hebben de regressie-analyses uitgevoerd met de genormaliseerde variabelen. Op het oog leverde vergelijking van de uitkomsten vrijwel geen verschillen op met de oorspronkelijke afhankelijke variabelen. Dit versterkt de indruk dat het werken met percentages als afhankelijke variabelen in dit geval een lineaire regressie-analyse niet in de weg staat. We handhaven de oorspronkelijke variabelen, omdat die een inhoudelijke interpretatie het meest eenvoudig maken.

Analysestappen. We volgen bij de regressie-analyse een stapsgewijze procedure. We nemen dezelfde stappen bij het verklaren van het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk en het verklaren van het percentage familie in het buurtnetwerk. Eerst wordt een zogeheten nulmodel geschat: alleen de intercept wordt bepaald en de variantie wordt verdeeld over de twee niveaus. Vervolgens worden de achtergrondvariabelen ingebracht, alsmede het inkomen en de ADL-capaciteit. De laatste twee variabelen behandelen wij als achtergrondvariabelen: we zijn primair geïnteresseerd in interacties met buurtkenmerken. De directe effecten van inkomen en ADL-capaciteit nemen wij om technische redenen op. In de tweede stap brengen wij de verklarende variabelen op het niveau van de buurt in: urbanisatiegraad, leeftijdsomogeniteit, het aandeel van lagere inkomens en verhuismobiliteit. Vervolgens voeren wij de interacties tussen de twee niveaus in. In totaal hebben we acht interactie-effecten tussen respondenten en buurniveau aangegeven: vier interacties van ADL-capaciteit met de vier kenmerken van de buurt en vier interacties van inkomen met de kenmerken van de buurt. Na iedere stap berekenden wij de vermindering in deviantie en varianties.

Alvorens de analyses te rapporteren zijn we nagegaan of de oververtegenwoordiging van Amsterdamse respondenten veel gewicht in de schaal legde. Met name de hoge urbanisatiegraad van Amsterdam zou vertekeningen kunnen geven. Ook vormt Amsterdam mogelijk een ander type stedelijk milieu dan Zwolle en Oss (Dignum 1997). Uit variantie-analyses

bleek dat de gevonden effecten met betrekking tot de urbanisatiegraad lineair waren en dat interactie-effecten niet werden veroorzaakt door Amsterdamse respondenten. Op grond hiervan besloten wij om geen verdere maatregelen te nemen. De resultaten die wij vermelden, zijn daarom gebaseerd op alle respondenten binnen onze steekproef.

We zijn ook nagegaan of een scherpere afbakening van het buurtnetwerk andere resultaten geeft, door de analyses uit te voeren met als grens 5 minuten reistijd in plaats van 10 minuten. De uitkomsten weken op de hoofdpunten niet af van de gepresenteerde resultaten.

De uitkomsten van de stapsgewijze multiniveau-analyse gebruiken wij als belangrijkste verklaring van de relatieve omvang van het buurtnetwerk en het aandeel van (niet-)verwanten in het buurtnetwerk. Dit is dus de toets van hypothesen 1 t/m 5. Bij hypothese 1 hebben wij een extra ondersteuning gezocht. Daar vermelden wij dat een hogere urbanisatiegraad leidt tot minder mensen in het buurtnetwerk, ten gunste van relaties op middellange afstand. Wij hebben de Pearson correlatie berekend tussen de urbanisatiegraad en het aandeel van relaties in het kernnetwerk op middellange afstand (tussen 10 en 60 minuten reisafstand), aangevuld met een variantie-analyse. Omdat het een veronderstelling betreft die alleen ondersteunend is voor de algemene hypothese, hebben wij met deze analyses volstaan.

4.4 RESULTATEN

Wij geven eerst de resultaten van de stapsgewijze analyse van het aandeel van buurtgenoten in de netwerken van alle respondenten. Vervolgens vermelden wij resultaten met betrekking tot het aandeel van kennissen in het buurtnetwerk en met betrekking tot de relaties op middellange afstand.

DE EFFECTEN VAN BUURTKENMERKEN OP HET PERCENTAGE BUURTGENOTEN IN HET KERNNETWERK

De hypothesen die wij toetsen veronderstellen dat het percentage buurtgenoten in de kernnetwerken van ouderen afneemt naarmate de urbanisatiegraad lager is, de leeftijdsomogeniteit minder is en naarmate het aandeel van mensen met lagere inkomens en de verhuismobiliteit in de buurt toeneemt. Bij ouderen met lagere inkomens en ouderen met ADL-beperkingen zouden deze effecten versterkt naar voren komen.

In tabel 4.3 (zie blz. 74) staan de resultaten van de multiniveau-analyse van het aandeel van buurtgenoten in het kernnetwerk. Van boven naar beneden staan de constante, de effecten van achtergrondkenmerken, respectievelijk de buurtkenmerken, en de interactie-effecten aangegeven. Bij elke stap geeft de tabel ook de deviantie en de totale reductie in variantie per niveau. In de eerste stap brachten wij de achtergrondkenmerken in. Vrouwen hebben minder buurtgenoten in het kernnetwerk dan mannen, evenals kinderlozen ten opzichte van ouderen met kinderen. Een groter kernnetwerk en verminderde ADL-capaciteit dragen bij aan een groter buurtnetwerk. Het inkomen heeft geen direct effect op het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk. In de tweede stap voegden wij de buurtkenmerken toe. De urbanisatiegraad en de verhuismobiliteit hebben een significant effect in de verwachte richting ($B = -2.76$ en $-.32$, se $B = .45$ en 0.4). Het verschil in het percentage buurtgenoten tussen respondenten in sterk verstedelijkte buurten (score 5) en sterk landelijke buurten (score 1) bedraagt gemiddeld 11% (4×2.76). Ook de verhuismobiliteit in buurten heeft een effect in de verwachte richting: Respondenten in stabiele buurten, waar 10 promille of minder van de bevolking is vertrokken, hebben gemiddeld 10% tot 13% meer buurtgenoten in het kernnetwerk dan respondenten in buurten met een gemiddeld vertrekcijfer (39). Voor ouderen in buurten met een vertrekcijfer boven 90 promille geldt dat zij gemiddeld 16% tot 65% minder buurtgenoten in het kernnetwerk hebben. Leeftijdshomogeniteit en het aandeel lagere inkomens in de buurt hebben geen significant effect op het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk. In de derde stap zijn de acht interactie-termen toegevoegd. Alleen het interactie-effect van urbanisatiegraad en inkomen is significant ($B = .10$, se $B = .04$). De coëfficiënt is positief, dus naarmate het inkomen lager is, wordt het negatieve effect van een stedelijke omgeving op het percentage buurtgenoten in het netwerk sterker. Bij nadere beschouwing van de gegevens blijkt vooral dat het effect van urbanisatie afwezig is in de buurtnetwerken van ouderen met hogere inkomens. Als wij de regressie-analyse uitvoeren met alleen respondenten die meer dan 2500 gulden per maand te besteden hebben, is het effect van urbanisatiegraad niet significant ($B = -1.08$, se $B = .89$, $N=658$)⁸. Dit sluit direct aan bij hypothese 5.

⁸ De overige resultaten van deze en de volgende regressie-analyse weken vrijwel niet af van de resultaten uit tabel 4.3 en worden daarom niet gepresenteerd.

tabel 4.3 Regressie van het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk op kenmerken van de buurt (N=214) en kenmerken van respondenten (N=3310) B-COEFFICIËNTEN (se)

	B (se)	DEVIANTIE	TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2
CONSTANTE	53 (3)**	32785	1198.9	186.2
STAP 1: ACHTERGRONDKENMERKEN		32695**	1165	174.9
Sekse (man-vrouw)	-4.31 (1.20)**			
Leeftijd (54-89)	.12 (.08)			
Betaalde arbeid (nee-ja)	.54 (.70)			
Partner (nee-ja)	-2.94 (1.42)			
Kinderen (nee-ja)	7.22 (1.68)**			
Ouders (nee-ja)	-4.33 (2.45)			
Omvang kernnetwerk (1-12)	.79 (.21)**			
ADL-capaciteit (4-20)	-.96 (.27)**			
Inkomen (1125-5750)	-.001 (.001)			
STAP 2: BUURTKENMERKEN		32531**	1099.1	118.2
Urbanisatiegraad (1-5)	-2.76 (.45)**			
Leeftijdshomogeniteit (4-44)	-.10 (.09)			
% Lagere inkomens (20-62)	-.16 (.10)			
Verhuismobiliteit (0-223)	-.32 (.04)**			
STAP 3: INTERACTIES		32510*	1085.9	110.9
ADL x urbanisatie	-.11 (.19)			
ADL x leeftijdshomogeniteit	-.03 (.03)			
ADL x lagere inkomens	.01 (.03)			
ADL x verhuismobiliteit	-.01 (.02)			
inkomen x urbanisatie/100	.10 (.04)*			
inkomen x leeftijdshomogeniteit/100	-.00005 (.00007)			
inkomen x lagere inkomens/100	-.00006 (.00008)			
inkomen x verhuismobiliteit/100	.00001 (.00003)			

* p < .01

** p < .001

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

Een andere interpretatie van het interactie-effect is, dat effecten van inkomen sterker worden wanneer de urbanisatiegraad van de buurt lager is. Dit sluit aan bij de eerder vermelde bevinding van Fischer (1982). Een regressie-analyse met alleen respondenten in zwak verstedelijkte gebieden (urbanisatiegraad = 1 of 2) resulteert in een significant effect van inkomen ($B = -.006$, $se\ B = -.001$, $N = 1212$). Ouderen op het platteland hebben minder buurtgenoten in het kernnetwerk naarmate hun inkomen hoger is. Met name de rijkste ouderen (netto inkomen boven 2500 gulden per maand) in minder verstedelijkte buurten hebben kleinere buurtnetwerken, gemiddeld ruim 10% minder dan de andere ouderen in landelijke buurten. Hier kan sprake zijn van zogeheten 'drentenieren' (Thissen 1995): welgestelde ouderen die zich na hun pensionering terugtrekken in een comfortabele woning op het platteland. Dorpen in Drenthe zijn voor deze ouderen een populaire bestemming, maar ook elders in Nederland is het goed toeven. De 292 ouderen in onze steekproef die in rurale buurten wonen en een netto-inkomen boven 2500 gulden per maand hebben, wonen vaak in Ommen (21%), Waterland (19%) of Zwolle (20%); bijna 10% woont in Oss. De eerste twee plaatsen kunnen gelden als migratiebestemmingen. Ommen is een uitgestrekte, zeer groene en rijke gemeente in Overijssel. Waterland, met zijn pittoreske bebouwing en waterrijke natuur, is een geliefd toevluchtsoord voor beter gesitueerde Amsterdammers. Gemiddeld zijn de rijkere ouderen in minder verstedelijkte buurten twee jaar jonger dan de overige respondenten ($t = 3.87$, $p < .001$). Binnen deze subgroep zijn de ouderen in Zwolle en Oss echter weer relatief oud: ongeveer 75, tegenover een gemiddelde van 68 jaar. Waarschijnlijk is hier sprake van ouderen die in de betere buurten van Zwolle en Oss wonen, al dan niet sinds langere tijd.

Hoewel de interactie-effecten leiden tot een significante modelverbetering, blijft de onverklaarde variantie op beide niveaus vrijwel gelijk.

Wij hebben ook gekeken in hoeverre stedelijke ouderen relatief meer leden van het kernnetwerk op middellange afstand hebben in vergelijking met ouderen in minder stedelijke buurten. De Pearson correlatie tussen urbanisatiegraad en het percentage netwerkleden tussen 10 minuten en een uur reizen bedraagt .18 ($p < .001$). De correlatie van het percentage netwerkleden op middellange afstand met het percentage netwerkleden in de buurt is .84 ($p < .001$). In hoofdstuk 3 bleek al dat de meeste leden van het kernnetwerk binnen een uur reizen bereikbaar zijn. In een variantie-analyse valt het effect van urbanisatie op het percentage netwerkleden op middellange afstand weg wanneer wij controleren voor het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk. Ouderen in de stad hebben weliswaar minder leden van het kernnetwerk in de buurt, maar dat wordt gecompenseerd door een groter aandeel van netwerkleden op middellange afstand.

Levens- & midcom
W. 1920
nr 6

**HET PERCENTAGE KENNISSEN IN HET BUURTNETWERK EN DE
RELATIES OP MIDDELLANGE AFSTAND**

Een veronderstelling bij de meeste hypothesen is, dat de bedoelde effecten sterker zouden opgaan voor relaties met kennissen dan voor relaties met familieleden in de buurt. Alleen bij effecten van urbanisatie verwachten wij geen verschil tussen relaties met familieleden en kennissen. Dit impliceert dat leeftijdsomogeniteit, het aandeel lagere inkomens in de buurt en verhuismobiliteit een positief effect hebben op het percentage kennissen in het buurtnetwerk, terwijl de urbanisatiegraad hier geen effect zou hebben. Voor de interactie-effecten geldt, mutatis mutandis, hetzelfde. Wij verwachten significante interactie-effecten die wijzen op een versterkte uitwerking van buurtkenmerken op het percentage kennissen in het buurtnetwerk bij ouderen met lagere inkomens en verminderde ADL-capaciteit. Een uitzondering vormen interacties met de urbanisatiegraad. Die zijn naar verwachting niet significant. In tabel 4.4 is te zien in hoeverre deze hypothesen opgaan.

Wij bespreken eerst de eerste stap, het invoeren van achtergrondkenmerken. Hier valt te constateren dat buurtnetwerken van mannen gemiddeld ruim 3% meer kennissen bevatten dan netwerken van vrouwen. De afwezigheid van kinderen vergroot het aandeel van familie in het buurtnetwerk met gemiddeld ruim 5% ($B = 5.37$, se $B = 1.88$). Dit betreft vooral neven, nichten en verdere verwanten. Ouderen zonder partner hebben gemiddeld ruim 5% meer familie in het buurtnetwerk dan ouderen met een partner. Buurtnetwerken die groter zijn in absolute zin bevatten eveneens relatief meer kennissen. Verder zijn er geen effecten van achtergrondkenmerken. Wel valt in het random gedeelte op dat een groot deel van de onverklaarde variantie op het niveau van het netwerk (en de individuele respondent) is geplaatst. Dit wijst er op dat relevante individuele kenmerken voor het verklaren van het percentage kennissen in het buurtnetwerk ontbreken in het model.

De tweede analysestap was het invoeren van de vier buurtkenmerken, de verklarende variabelen. Geen van de kenmerken draagt significant bij aan het verklaren van het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Dit was de verwachting wat betreft urbanisatiegraad.

In de derde stap brachten wij acht interactietermen in. Er is geen significante verbetering van het model opgetreden door het inbrengen van buurtkenmerken en interactietermen. Er zijn geen significante interactie-effecten. Een en ander versterkt de indruk dat sociaal-structurele buurtkenmerken weinig relevant zijn voor het percentage kennissen in het buurtnetwerk.

Regressie van het percentage kennissen in het kernnetwerk op kenmerken van de buurt (N=212) en kenmerken van respondenten (N=3310) B-COËFFICIËNTEN (se) **tabel 4.4**

	B (se)	DEVIANTIE	TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2
CONSTANTE	59 (3)**	33924	1715.3	64.7
STAP 1: ACHTERGRONDKENMERKEN		33384**	1496.1	91.9
Sekse (man-vrouw)	3.44 (1.36)*			
Leeftijd (54-89)	.16 (.09)			
Betaalde arbeid (nee-ja)	-.35 (2.27)			
Partner (nee-ja)	-6.13 (3.05)			
Kinderen (nee-ja)	5.37 (1.88)*			
Ouders (nee-ja)	-2.69 (2.79)			
Omvang kernnetwerk (1-12)	6.19 (.26)**			
ADL-capaciteit (4-20)	-.85 (.58)			
Inkomen (1125-5750)	.001 (.002)			
STAP 2: BUURTKENMERKEN		33380	1463	62.3
Urbanisatiegraad (1-5)	-.14 (.94)			
Leeftijdhomogeniteit (4-44)	-.05 (.17)			
% Lagere inkomens (20-62)	-.04 (.12)			
Verhuismobiliteit (0-223)	.10 (.07)			
STAP 3: INTERACTIES		33371	1440.2	47.4
ADL x urbanisatie	.313 (.183)			
ADL x leeftijdsomogeniteit	-.035 (.040)			
ADL x lagere inkomens	-.00022 (.00035)			
ADL x verhuismobiliteit	-.0035 (.018)			
inkomen x urbanisatie/100	.00020 (.00040)			
inkomen x leeftijdsomogeniteit/100	.000061 (.000079)			
inkomen x lagere inkomens/100	.00000043 (.00000038)			
inkomen x verhuismobiliteit/100	.000051 (.000032)			

* p < .01

* * p < .001

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

4.5

DISCUSSIE & CONCLUSIES

Dit hoofdstuk gaat in op de veronderstelling dat urbanisatie en daarmee gerelateerde processen van desintegratie van buurten ertoe zouden hebben geleid dat netwerken van ouderen geografisch meer verspreid zijn geraakt. We hebben dit onderzocht aan de hand van vijf hypothesen. Daarin werkten we uit wat de gevolgen van structurele integratie in de buurt zijn voor de relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen. Sterkere urbanisatie, zwakkere leeftijdsomogeniteit, een groter aandeel van buurtbewoners met een laag inkomen en sterkere verhuismobiliteit in de buurt droegen naar verwachting bij aan relatief kleine buurtnetwerken. We veronderstelden verder dat ouderen met ruimere beschikking over persoonlijke hulpbronnen minder invloed van omgevingskenmerken ondervinden dan ouderen die beperkter beschikken over hulpbronnen. Relevante hulpbronnen in dezen zijn het individuele inkomen en fysieke mobiliteit (ADL-capaciteit). Gegevens ontleenden we grotendeels aan het LSN-onderzoek.

Het meest opvallend in de resultaten van de multiniveau-analyses zijn de effecten van de urbanisatiegraad en verhuismobiliteit. De kernnetwerken van ouderen zijn beduidend sterker gespreid bij ouderen in meer stedelijke buurten dan bij ouderen die in minder dicht bevolkte buurten leven. Daarnaast blijkt de stabiliteit van buurten een zelfstandig effect te hebben op de relatieve omvang van de buurtnetwerken van ouderen. Beide effecten sluiten aan bij de hypothesen en bij de achterliggende veronderstellingen over de gevolgen van verstedelijking en toegenomen mobiliteit. Dit is opvallend, omdat de verschillen tussen stad en platteland in Nederland in dit opzicht niet bijzonder groot heten te zijn (Van der Poel 1993). Dignum (1997) vond recentelijk vergelijkbare verschillen tussen meer en minder stedelijke buurten in de omvang van buurtnetwerken van ouderen. Deze uitkomsten waren echter gebaseerd op een vergelijking van zes buurten in twee steden. Wij vergeleken elf gemeenten, waarbij de variatie in (on-)stedelijkheid vrij groot was. Daaruit komt naar voren dat de bewoningsdichtheid op zichzelf een belangrijk effect lijkt te hebben op de spreiding van de buurtnetwerken.

Anders dan Dignum (1997) vonden wij geen aanwijzing dat de meer stedelijk levende ouderen kleinere kernnetwerken zouden hebben. Hun kernnetwerken bleken wel gespreid over een groter gebied dan de kernnetwerken van ouderen in dunner bevolkte buurten. Als meest kwetsbare groep kwamen uit ons onderzoek de 'drenteniers' naar voren: welgestelde ouderen die op latere leeftijd landelijk zijn gaan wonen. Zij hadden opvallend kleine buurtnetwerken. Zij bevinden zich waarschijnlijk ook

in gemeenschappen die relatief gesloten zijn voor buitenstaanders of nieuwkomers.

We bespreken hieronder de resultaten meer gedetailleerd voor elk van de hypothesen, gevolgd door enkele algemene conclusies.

DE EFFECTEN VAN DE URBANISATIEGRAAD OP DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

Urbanisatie betreft een veelvormig proces, waarvan wij enkele invloeden op buurnetwerken hebben uitgewerkt in aparte hypothesen over de relatieve omvang van buurnetwerken en het percentage kennissen in die buurnetwerken. De *urbanisatiegraad* (de adressendichtheid) van een buurt kan van belang zijn voor de relatieve omvang van buurnetwerken van ouderen door het niveau van voorzieningen buiten de buurt dat er mee is gemoeid. Volgens onze eerste hypothese hadden ouderen in meer verstedelijkte buurten dan ook minder buurtgenoten in het kernnetwerk dan ouderen in minder verstedelijkte buurten. Dit werd gecompenseerd door een groter percentage netwerkleiden die binnen een uur bereikbaar waren. Deze verwachtingen werden bevestigd door de resultaten.

Verder hebben ouderen in meer verstedelijkte gebieden gemiddeld evenveel kennissen in het buurnetwerk als ouderen in minder verstedelijkte gebieden. Dit sluit aan bij onze hypothese dat het effect van de urbanisatiegraad gelijk opgaat voor relaties met kennissen en met familieleden in de buurt. Zowel familie als kennissen wonen in de stad meer gespreid.

De onverklaarde variantie van de relatieve omvang van buurnetwerken neemt door dit effect niet veel af. Daarbij dient te worden aangemerkt, dat urbanisatiegraad en relatieve omvang van buurnetwerken twee concepten zijn die theoretisch ver uit elkaar liggen: we leggen verband tussen een kenmerk van een buurt en het gedrag van verschillende mensen binnen en buiten die buurt. Bovendien kent de verstedelijking in Nederland weinig spreiding in vergelijking tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten. Overigens vond ook Fischer (1982) een effect van urbanisatiegraad op spreiding van netwerken bij een relatief geringe spreiding in urbanisatie. In zijn onderzoek bleven de zeer dun bevolkte delen van Californië buiten beschouwing. Het feit dat er significante verschillen optreden in buurnetwerken naar de urbanisatiegraad (adressendichtheid van de nabije omgeving) is vanuit dat oogpunt zeker opmerkelijk te noemen.

DE ROL VAN LEEFTIJDHOMOGENITEIT IN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

Een tweede onderscheiden aspect van het urbanisatieproces was de overeenkomst van de ouderen met buurtgenoten. Dit is toegespitst op overeenkomst naar leeftijd. Wij veronderstelden dat een grotere beschikbaarheid van leeftijdgenoten in de buurt de kans vergroot dat ouderen relaties in hun directe buurt hebben. Dit geldt in het bijzonder voor relaties met kennissen in de buurt.

De hypothese wordt niet bevestigd door de multiniveau-analyse. Wij vonden geen significant effect van leeftijdshomogeniteit op het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk, noch op het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Mogelijk speelt hierin mee dat we een tamelijk grove maat hebben toegepast voor het bepalen van leeftijdshomogeniteit: alle ouderen boven 65 jaar golden bijvoorbeeld als leeftijdgenoten. Dit was eerder echter niet bezwaarlijk gebleken voor het vinden van een positief effect op contacten in de buurt (Naafs 1989, Dignum 1997). Anders dan Naafs en Dignum hebben wij ook respondenten tussen 55 en 65 jaar in het onderzoek betrokken. We hebben dus niet alleen een tamelijk grove maat, maar ook een maat met een grote spreiding. Dit kan tot gevolg hebben gehad dat de diversiteit in leefomstandigheden groter is geworden dan met deze variabele valt aan te geven.

Overigens is de vraag hoe overeenkomst met buurtgenoten nu gezien moet worden in het licht van geografische ontbinding en ontvouwing van netwerken. Grotere overeenkomst met buurtgenoten impliceert immers ook een zekere specialisatie in een buurt. Homogeen samengestelde buurten zijn eerder te vinden in grotere steden, waar schaalvergroting zulke specialisatie mogelijk maakt. Het is denkbaar dat twee tegengestelde processen in leeftijdshomogeniteit zijn vervat: enerzijds het delen van behoeften en ervaringen door een gemeenschappelijke situatie, waardoor mensen tot elkaar worden aangetrokken, anderzijds het leven in een grootschalige stedelijke omgeving die uitnodigt tot het zoeken van contacten verderop. Om alleen het eerste proces zichtbaar te maken moeten wij relevante overeenkomsten meer specifiek aangeven. Wellicht moet ook gezocht worden naar overeenkomsten die minder sterk uitgaan van specialisatie van buurten. Wij zochten overeenkomst in structurele kenmerken. In dit geval was dat het verkeren in de zogeheten 'lege-nest-fase', waarin ouderen samen of alleen achterblijven na het vertrek van kinderen. Waarschijnlijk is dit een te algemene noemer voor het genereren van gemeenschappelijke ervaringen met buurtgenoten. Anders dan het leven met opgroeiende kinderen, dat dwingt tot een zekere eenheid in veel aspecten van het dagelijks bestaan, is het niet hebben van verplichtingen aan huis of werk een situatie die juist uitnodigt tot grotere ver-

scheidenheid. Sommige ouderen zullen elkaar weten te vinden in de buurt, anderen richten zich op relaties verder weg, weer anderen trekken zich terug uit hun netwerken. Ook valt te overwegen dat vooral culturele overeenkomsten tussen buurtgenoten de onderlinge contacten bevorderen. De *Community Lost*, de verloren buurtgemeenschap uit vervlogen tijden (Wellman 1979), bestaat in zijn romantische vormen uit mensen die in structureel opzicht sterk kunnen verschillen, maar die verbonden worden door een geloof, een gezamenlijk doel of een bepaalde leefstijl.

Overeenkomst tussen ouderen en hun buurtgenoten kan dus wel relevant zijn voor de omvang en samenstelling van het buurtnetwerk, maar dan moet de overeenkomst specifiekier zijn ingevuld en wellicht ook meer op culturele overeenkomst worden gericht dan wij hebben gedaan. Leef-tijd is hier geen doorslaggevend criterium. De tweede hypothese wordt verworpen.

DE ROL VAN LAGERE INKOMENS IN DE BUURT IN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

Voor het derde structurele kenmerk van buurten keken wij naar het aandeel van mensen met lagere inkomens in de buurt. Met deze variabele indiceerden wij de sociaal-economische integratie van buurten. Een laag inkomen kenmerkt zeer uiteenlopende bevolkingscategorieën, die sterk van elkaar verschillen en daardoor de integratie van een buurt als geheel kunnen verlagen. Hierdoor zullen, volgens onze derde hypothese, ouderen minder geneigd zijn contacten in de buurt te onderhouden, in het bijzonder contacten met kennissen.

Het aandeel van lagere inkomens in een buurt bleek in de analyses geen significante effecten te hebben. Het is mogelijk dat de diversiteit onder lagere inkomens niet zozeer geringe integratie aangeeft, als wel het bestaan van verschillende subculturen. In de Verenigde Staten bleken blanken en zwarten in sommige gemengde buurten bijvoorbeeld elk een bloeiend, maar gescheiden, buurtleven te kennen (Campbell & Lee 1991). Op dezelfde wijze kunnen bijvoorbeeld werklozen, mensen met lage lonen, ouderen, studenten en/of migranten met lage inkomens in een buurt onderling, maar zonder de anderen, sterk geïntegreerd zijn. Een dergelijke benadering betekent dat ook culturele integratie, of ten minste culturele overeenkomst, in buurten of groeperingen binnen buurten in ogenschouw moet worden genomen. Als aspect van structurele integratie is het aandeel van buurtbewoners met lagere inkomens niet relevant voor de relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen of het aandeel van kennissen in die buurtnetwerken. Wij verwerpen de derde hypothese.

DE ROL VAN VERHUISMOBILITEIT IN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

Het laatste buurtkenmerk dat we in de analyses betrokken was de verhuismobiliteit in de buurt. We hebben geteld hoeveel promille van de buurtbewoners in of rond het onderzoeksjaar is verhuisd naar een andere stad. Ondanks dat we binnengemeentelijke verhuizingen niet hebben meegenomen, bleek de maat voor verhuismobiliteit in de verwachte richting bij te dragen aan een verklaring van het percentage buurtgenoten in de kernnetwerken van ouderen. In buurten waar meer wordt verhuisd, hebben ouderen relatief minder buurtgenoten in hun kernnetwerken. In deze uitkomst is de sterke correlatie tussen verhuismobiliteit en urbanisatiegraad verdisconteerd. De stabiliteit van buurten is dus van belang voor de mate waarin ouderen contacten binnen die buurten onderhouden. Het percentage kennissen in de buurt varieert niet met de verhuismobiliteit.

De resultaten sluiten gedeeltelijk aan bij de algemene gedachtengang die wij in hoofdstukken 1 en 2 hebben ontwikkeld: geografische spreiding zou een van de belangrijkste factoren zijn waardoor buurtgemeenschappen uiteen vielen. Uiteraard is er een direct gevolg: netwerkliden komen verder van elkaar te wonen als zij zelf verhuizen. Aangezien het dan hooguit enkele verhuizingen per jaar betreft, kan dit het gevonden effect niet verklaren. We hebben eerder een indirect gevolg van geografische mobiliteit gevonden. Als een buurt minder stabiel is, doordat er relatief veel verhuisd wordt, zijn ouderen blijkbaar ook minder geneigd belangrijke persoonlijke relaties in die buurt te onderhouden. De zekerheid van zulke relaties ontlenen zij dan niet aan fysieke nabijheid maar aan andere aspecten van een relatie, die niet gebonden zijn aan afstand, zoals emotionele nabijheid. De stabiliteit van de buurt is echter niet relevant voor het onderscheid tussen familie en kennissen. Op dat punt moeten wij de vierde hypothese verwerpen.

DE TUSSENKOMST VAN PERSOONLIJKE HULPBRONNEN IN DE EFFECTEN VAN BUURTKENMERKEN OP DE RELATIEVE OMVANG VAN HET BUURTNETWERK

Behalve op directe invloeden van de buurt zijn we ook ingegaan op individuele factoren die een rol kunnen spelen bij de relatieve omvang van buurtnetwerken van ouderen. We sloten aan bij bevindingen van Fischer (1982) en de hypothese van Lawton (1980) over omgevingsafhankelijkheid. Fischer vond vooral invloed van urbanisatie bij mensen met lagere inkomens. Volgens de hypothese van Lawton komt dit doordat de invloed van omgevingsfactoren groter is naarmate iemand minder eigen

hulpbronnen tot zijn of haar beschikking heeft. Wij werkten dit uit in een hypothese over twee soorten van interactie-effecten: ten eerste verwachtten wij dat de effecten die we beschreven in de eerste vier hypothesen het sterkst zijn als ouderen lagere inkomens hebben. Daarnaast verwachtten we een vergelijkbaar effect van verminderde fysieke mobiliteit (ADL-capaciteit): naarmate de oudere minder bewegingsvrijheid heeft zal hij of zij meer onderhevig zijn aan de mogelijkheden en beperkingen die de omgeving oplegt.

De resultaten geven geen ondersteuning voor de hypothese als een algemeen mechanisme. Wij vonden alleen een significant interactie-effect van inkomen en urbanisatiegraad. Dit sluit direct aan bij de resultaten van Fischer (1982). Bij ouderen met hogere inkomens was het effect van urbanisatie niet significant. Bij nadere analyse vonden we wel twee groepen welgestelde ouderen in minder verstedelijkte buurten die relatief weinig buurtgenoten in het netwerk hadden. Ten eerste waren dit naar alle waarschijnlijkheid de zogeheten 'drenteniers'. Dit zijn welgestelde ouderen die hun oude dag in aantrekkelijke dorpen doorbrengen. Hoogstwaarschijnlijk zijn hun bestaande netwerken door de verhuizing op grotere afstand geraakt, terwijl zij geen belangrijke nieuwe relaties hebben aangeknoopt met mensen uit de plaatselijke bevolking. Afgaande op de literatuur (Thissen 1995, Wenger 1989) is het ook zeer onwaarschijnlijk dat een nieuwkomer in een hechte dorpsgemeenschappen intensieve relaties krijgt met mensen uit die gemeenschap. Wat dat betreft vormen zij mogelijk een 'risico-groep' als het gaat om snelle mobilisatie van steun. Hier komen wij op terug in de volgende hoofdstukken. De tweede groep wordt gevormd door rijkere ouderen die vooral in de minder verstedelijkte buurten van Oss en Zwolle wonen⁹. Zij zijn wat ouder dan de 'drenteniers'. Waarschijnlijk wonen zij van oudsher in de betere buurten van de stad. Wellicht is voor de rijkere ouderen de stedelijke omgeving belangrijker dan de exacte adressendichtheid in de buurt, zodat de buurt-netwerken van deze ouderen lijken op die van andere ouderen in stedelijke buurten met een hogere urbanisatiegraad. Het is ook mogelijk dat deze welgestelde ouderen hun contacten meer gespreid hebben. In de typologie van Wenger komt het netwerktype met veel gespreide contacten vooral voor bij de beter opgeleide, rijkere ouderen (Wenger 1989, 1993). Wij vonden echter geen direct effect van inkomen.

Interactie-effecten waarbij de ADL-capaciteit was betrokken, bleken niet van belang. Wat betreft de ADL-capaciteit kunnen andere processen een belangrijker rol spelen in de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Als iemand minder mobiel is, heeft hij of zij ook vaak een grotere behoefte aan hulp. Het meest aannemelijk is dat het buurtnetwerk dan meer het karakter van een zorgnetwerk krijgt, dat is een netwerk dat voornamelijk bestaat omdat de oudere zorg nodig heeft en krijgt van de

⁹ In Amsterdam zijn vrijwel geen laag geurbaniseerde buurten.

netwerkliden. In dat geval zullen vooral kenmerken van de zorgvraag en de mogelijkheden van netwerkliden een belangrijker rol spelen in de uiteindelijke omvang van het (buurt)netwerk. Dit wordt ondersteund door het feit dat er wel een direct effect was van ADL-capaciteit op de relatieve omvang van het buurtnetwerk (tabel 4.3): ouderen hebben meer buurtgenoten in het kernnetwerk naarmate zij minder ADL-capaciteit hebben. De omgevingsafhankelijkheid uit zich hier dus direct, in het gegeven dat de nabijheid van netwerkliden belangrijker wordt naarmate de oudere zich moeilijker beweegt.

ALGEMENE CONCLUSIES

Samengevat kunnen we concluderen dat de invloed van de onderzochte aspecten van structurele integratie op het buurtnetwerk beperkter is dan we in de hypothesen hebben verondersteld. De urbanisatiegraad van de buurt speelt een rol in de buurtnetwerken van ouderen, evenals de verhuismobiliteit. In beide gevallen zijn de hypothesen (grotendeels) bevestigd. Bij leeftijdsomogeniteit en sociaal-economische integratie bleef een bevestiging uit. Hiervoor zijn twee verklaringen te geven.

Ten eerste gaat het bij de urbanisatiegraad en verhuismobiliteit om een vrij directe vertaling van de processen van verstedelijking en mobiliteit die we in hoofdstukken 1 en 2 hebben aangehaald. De leeftijdsomogeniteit en het aandeel van lagere inkomens hebben wij daarvan afgeleid. Wanneer wij echter gaan kijken naar indirecte gevolgen van verstedelijking en mobiliteit voor de vorm van buurtnetwerken, dringt de conclusie zich op dat die gevolgen zich wellicht sterker manifesteren in effecten van culturele integratie van buurten dan in de onderzochte effecten van structurele integratie. De aard of de identiteit van buurten is veranderd door processen van toegenomen mobiliteit en schaalvergroting. Het is van belang om ook effecten van culturele kenmerken van buurten op het buurtnetwerk in ogenschouw te nemen.

Ten tweede zijn de variabelen urbanisatiegraad en verhuismobiliteit minder problematisch als operationalisering van de achterliggende processen dan het geval is bij leeftijdsomogeniteit en het aandeel van lagere inkomens in de buurt. Deze laatste twee maten zijn mogelijk te grof of te weinig eenduidig om de bedoelde structurele effecten zichtbaar te maken.

We zijn tevens op zoek gegaan naar ouderen die meer of minder onderhevig zijn aan de effecten van buurtkenmerken op hun netwerken. Een mogelijk kwetsbare groep blijkt dan niet zozeer te worden gevormd door armlastige ouderen die achterblijven in grootstedelijke buurten, als wel door rijkere ouderen die op latere leeftijd naar het platteland zijn getrokken. Zij komen terecht in dorpen die relatief gesloten zijn voor nieuwko-

mers. Omdat bestaande relaties geografisch op afstand zijn geraakt door de verhuizing hebben deze 'drenteniers' bijzonder kleine buurtnetwerken.

De meeste gevonden effecten hebben betrekking op de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Wij vonden geen effecten van de buurtkenmerken op het aandeel van kennissen in het buurtnetwerk, noch vonden wij interactie-effecten. Dit kan betekenen dat de buurtkenmerken gelijkelijk inwerken op relaties met kennissen en relaties met familieleden. Relaties met familieleden in de buurt zijn dan onderhevig aan dezelfde mechanismen als relaties met kennissen in de buurt (Bolt 1988). Volgens de hypothesen zou dat echter alleen gelden voor wat betreft de urbanisatiegraad van de buurt. Het kan ook betekenen dat het aandeel van kennissen in het buurtnetwerk niet samenhangt met sociaal-structurele kenmerken van de buurt, maar meer met kenmerken op het niveau van persoonlijke netwerken en persoonskenmerken. Gezien het feit dat de onverklaarde variantie vrijwel geheel op persoonsniveau lag, verdient de laatste verklaring meer aandacht. Wellicht zijn buurtnetwerken met en zonder familie kwalitatief verschillende netwerken die bij verschillende typen ouderen horen. Hier kunnen wij opnieuw wijzen op het verschil tussen ouderen uit hogere en lagere sociaal-economische klassen wat betreft de spreiding van hun netwerken. Wellicht hebben ouderen uit lagere klassen vaker verwanten in de buurt dan ouderen uit de middenklassen (Greenwell & Bengtson 1997, Wenger 1989, zie ook Bott 1971, Litwak 1960, Oosterbaan en Zeldenrust 1985). Inkomensverschillen bestrijken maar een klein deel van zulke klasseverschillen, die ook te maken hebben met verschillen in opleidingsniveau en leefstijl.

HOOFDSTUK 5

UITWISSELINGEN VAN INSTRUMENTELE STEUN IN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

Hoe belangrijk is een relatief groot buurtnetwerk voor de uitwisseling van instrumentele steun? Wat is daarin de betekenis van verwanten? Deze twee vragen vormen de rode draad van dit hoofdstuk, waarin we het functioneren van de buurtnetwerken van ouderen nader bezien. In het vorige hoofdstuk hebben we gekeken naar invloeden van buurtkenmerken en persoonlijke hulpbronnen op de omvang en samenstelling van het buurtnetwerk. Daarbij zijn we nog niet ingegaan op de inhoud van die buurtrelaties. Als we ervan uitgaan dat de ontvouwing van netwerken ook doorwerkt in de inhoud van relaties, zoals in hoofdstuk 1 en 2 aangegeven, moeten er verschillen zijn tussen relaties binnen relatief grote en kleine buurtnetwerken. Mede onder invloed van de geografische en structurele spreiding van netwerken zijn uitwisselingen binnen persoonlijke netwerken meer gebaseerd op directe ruil dan op gegeneraliseerde ruil. Deze verschuiving naar meer 'afgepaste' uitwisselingen maakt mensen waarschijnlijk ook voorzichtiger in de hoeveelheid steun die zij geven. Er is in gespreide netwerken met andere woorden minder sprake van een uitwisselingssysteem, waarbinnen gegeneraliseerde uitwisseling op netwerkniveau mogelijk is, en meer van afzonderlijke uitwisselingsrelaties, waarbinnen geven en krijgen van steun direct op relatieniveau worden afgerekend. Omgekeerd kunnen relatief grote buurtnetwerken juist sterker het karakter van een uitwisselingssysteem hebben. In het onderstaande werken we deze gedachtengang uit tot een aantal hypothesen. Vervolgens toetsen we die hypothesen met behulp van cross-sectionele survey-gegevens.

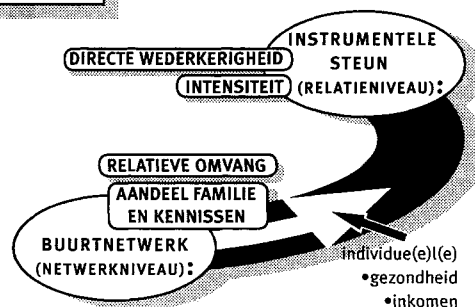
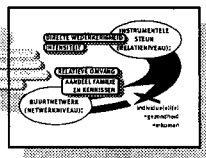
5.1 HYPOTHESEN

In een buurtnetwerk dat functioneert als een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem bestaat een patroon van gegeneraliseerde uitwisselingen (vgl. Ekeh 1974): mensen helpen elkaar zonder direct of van dezelfde persoon iets terug te verwachten. Daardoor kunnen intensieve uitwisselingen ont-

staan, zoals bijvoorbeeld bleek in een onderzoek naar de uitwisseling van informele steun tussen werkloze vrouwen en hun netwerkleden (Uehara 1990). Gegeneraliseerde uitwisselingen zijn niet gebaseerd op de verwachting dat mensen elkaar direct moeten compenseren voor verleende diensten, maar dat iedereen zo nodig op hulp kan rekenen. Hierdoor is het makkelijker te geven en te ontvangen dan wanneer een dienst direct tot een 'schuld' zou leiden. In dit proces zijn de onderlinge afhankelijkheid van buurtgenoten en hun grote beschikbaarheid van belang (Wenger 1990, Litwak & Szelenyi 1969). Er is gelijktijdig een mogelijkheid tot en een behoefte aan bepaalde vormen van hulp en steun tussen buurtgenoten. Door de fysieke nabijheid kan een structuur ontstaan waarbinnen de onderlinge afhankelijkheid gegeneraliseerd raakt over verschillende netwerkleden in de buurt. Deze structurele mogelijkheid tot een patroon van gegeneraliseerde uitwisselingen kan versterkt worden doordat de nabijheid en onderlinge afhankelijkheid van buurtgenoten aanleiding geven tot gedeelde normen over burenhulp (Bott 1972, zie ook Leenders 1995).

Dit mechanisme zullen wij toetsen bij de uitwisselingen van instrumentele steun binnen de buurtrelaties van ouderen in het LSN-onderzoek. Ons centrale uitgangspunt is dat een relatief groot buurtnetwerk een indicatie vormt voor het bestaan van een buurtgemeenschap waar de oudere deel van uitmaakt (zie ook Tijhuis 1994). Naarmate een groter deel van het kernnetwerk bestaat uit buurtrelaties, is meer aannemelijk dat het wonen in de buurt ook werkelijk iets betekent voor de oudere en zijn of haar netwerkleden. Omgekeerd kunnen we aannemen dat een relatief klein buurtnetwerk een negatieve indicatie is voor het bestaan van zo'n buurtgemeenschap. Als veel netwerkleden van de oudere niet in de buurt wonen, mag verondersteld worden dat het wel of niet in de buurt wonen een min of meer toevallige eigenschap van netwerkleden is en geen grens vormt van een specifiek deelnetwerk.

We kijken dus naar de buurtgemeenschap vanuit het perspectief van een persoon, en niet vanuit het perspectief van de buurt. Daarbij besteden we bijzondere aandacht aan de betekenis van familie in het buurtnetwerk en de betekenis van individuele hulpbronnen. We onderzoeken met andere woorden het tweede deel van het conceptueel model uit hoofdstuk 2:

Twee uitgangspunten met betrekking tot de afhankelijke variabelen gaven wij aan in hoofdstuk 2: we kijken ten eerste alleen naar de uitwisseling van instrumentele steun en we doen dat ten tweede op het niveau van de buurtrelaties van de ouderen. We beperken ons tot instrumentele steun omdat het een typische vorm van hulpverlening is waarmee de vragen en veronderstellingen binnen de *community question* verhelderd kunnen worden. Anders dan emotionele steun, die minder 'ruilbaar' (Foa & Foa 1980) en meer kneedbaar is wat betreft bijvoorbeeld vorm en tijdstip, zijn variaties in uitwisselingen van instrumentele steun goed zichtbaar en interpreteerbaar te maken met kwantitatief onderzoek. Deze en enkele andere redenen staan meer uitgebreid in hoofdstuk 2. Daar is ook uitgebreid aangegeven waarom wij ons richten op de directe wederkerigheid of balans in steun binnen relaties en de intensiteit van die steun. We kijken ten tweede naar uitwisselingen op het niveau van buurtrelaties en niet het niveau van netwerken omdat de feitelijke uitwisselingen zich tussen personen afspelen. We kunnen op netwerkniveau geen groepsprocessen zichtbaar maken. Op relatieniveau kunnen we wel inzicht krijgen in de uitwisselingen van instrumentele steun. Het is aannemelijk dat directe ruil en gegeneraliseerde ruil aan de uitersten van een continuüm staan (Ekeh 1974).

De verklarende variabelen zijn gesitueerd op netwerkniveau. We toetsen dus niet of de nabijheid van individuele netwerkliden doorwerkt in de uitwisseling van steun met die netwerkliden (zie hiervoor bijvoorbeeld Van Tilburg en Dykstra 1995, Wellman & Wortley 1990, Wenger 1993). Wel gaan we na in hoeverre een *netwerk* dat relatief veel buurtrelaties bevat, doorwerkt in het gedrag van mensen binnen de afzonderlijke buurtrelaties. Ook de rol van kennissen en overige-verwanten betrekken wij op het netwerkniveau: niet de verwantschap op zichzelf, maar het behoren tot een relatief groot deelnetwerk van familie, respectievelijk kennissen, stellen wij centraal.

RELATIEVE OMVANG VAN HET BUURTNETWERK EN DE UITWISSELING MET BUURTGENOTEN

Aan het begin van deze paragraaf gaven wij aan welk algemeen mechanisme wij verwachten met betrekking tot de relatieve omvang van het buurtnetwerk en de uitwisseling van steun: in een relatief groot buurtnetwerk achten wij de kans kleiner dat er directe en minder intensieve ruil tussen buurtgenoten ontstaat. In termen van het conceptueel model luidt onze algemene hypothese (6) daarom als volgt.

HYPOTHESE 6

De uitwisseling van instrumentele steun tussen ouderen en leden van hun buurtnetwerken is intensiever en minder in balans naarmate de relatieve omvang van het buurtnetwerk groter is.

Deze hypothese willen wij op twee punten toespitsen: wat betreft de rol van familie en kennissen en wat betreft de invloed van persoonlijke hulpbronnen.

FAMILIE IN HET BUURTNETWERK EN DE UITWISSELING MET BUURTGENOTEN

De rol van familie in het buurtnetwerk is van belang voor de vraag hoe algemeen het mechanisme van gegeneraliseerde uitwisseling is binnen buurtnetwerken.

In hoofdstuk 2 brachten we naar voren dat er mogelijk twee typen buurtnetwerken zijn: enerzijds een verwantschapssysteem, dat wordt gekenmerkt door gegeneraliseerde uitwisselingen tussen verwanten in de buurt, en anderzijds een buurtgemeenschap in de zin van de angelsaksische *community*, waar (ook) veel kennissen zijn opgenomen in de gegeneraliseerde uitwisseling (vgl. Wenger 1989, Johnson 1988). Als familieleden het buurtnetwerk domineren, moeten we rekening houden met een sterk onderscheid tussen familie en kennissen. Als de basis van uitwisselingen wordt gevormd door de verwantschap, zijn buurtrelaties met kennissen normatief buitengesloten. In zo'n geval zullen kennissen niet gauw deelnemen aan een patroon van gegeneraliseerde uitwisselingen. We nemen ook aan dat bloedbanden zich sterker doen gelden dan geografische banden. Hierdoor kan de andere norm, die van burenhulp, verzwakt worden: enerzijds zijn familieleden de eerst aangewezenen in de buurt wanneer iemand een handje moet worden geholpen, anderzijds zijn kennissen in zo'n netwerk minder nodig en wellicht minder gewenst omdat verwanten eerder in aanmerking komen. In een buurtnetwerk dat relatief veel (overige) verwanten bevat en dat dus weinig kennissen heeft, zal de gegeneraliseerde uitwisseling daarom vooral optreden tussen verwanten.

In het tweede geval, als het buurtnetwerk relatief veel kennissen bevat, vormt de bloedband een minder scherpe grens in het buurtnetwerk. De wederzijdse afhankelijkheid en betrokkenheid die ontstaan doordat men (lange tijd) bij elkaar in de buurt woont, vormt dan eerder de basis van een patroon van gegeneraliseerde uitwisselingen. Zowel verwanten als kennissen die in de buurt bij de oudere wonen, kunnen erin deelnemen. Daardoor zal de uitwisseling met kennissen intensiveren en minder in balans zijn vergeleken met buurtnetwerken met minder kennissen.

We hebben dus te maken met twee typen buurtnetwerken, een waarin familieleden intensievere en minder wederkerige uitwisselingen hebben als het buurtnetwerk meer familieleden bevat, en een waarin, mutatis mutandis, hetzelfde geldt voor kennissen. In hypothesen 7a en 7b vatten wij beide situaties samen.

HYPOTHESE 7A

Naarmate het aandeel van familie in het buurtnetwerk van ouderen toeneemt, is de uitwisseling van instrumentele steun binnen relaties tussen ouderen en familieleden in het buurtnetwerk intensiever en minder in balans.

HYPOTHESE 7B

Naarmate het aandeel van kennissen in de buurtnetwerken van ouderen toeneemt, is de uitwisseling van instrumentele steun binnen relaties met kennissen binnen het buurtnetwerk intensiever en minder in balans.

OMGEVINGSAFHANKELIJKHEID EN DE UITWISSELING MET BUURTGENOTEN

Als tweede nuancering op het algemene mechanisme uit hypothese 6 willen wij naar voren brengen dat ook de betekenis van het buurtnetwerk voor de uitwisseling van steun in relaties onderhevig is aan individuele variatie. In het vorige hoofdstuk brachten wij de stelling naar voren dat het gedrag van mensen meer gevoelig is voor omgevingsinvloeden naarmate zij minder eigen hulpbronnen tot hun beschikking hebben om zich aan die omgevingsinvloeden te onttrekken. Wij ontleen deze gedachte aan Lawton (1980). Deze stelling werd in hoofdstuk 4 niet als algemeen principe bevestigd wat betreft de invloed van buurtkenmerken op de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Nu willen wij de situatie onderzoeken waarin het buurtnetwerk zelf als 'omgevingsinvloed' geldt. Het gedrag van de ouderen in buurtrelaties staat dan meer of minder onder invloed van de omvang en samenstelling van het buurtnetwerk naar gelang zij meer of minder op hun buurtnetwerk zijn aangewezen. Persoonlijke hulpbronnen van *beide* personen in de uitwisseling, de oudere en het netwerklied, kunnen die invloedsrelatie versterken of verzwakken. We concentreren ons hier echter op de hulpbronnen van de ouderen.

Net als in het vorige hoofdstuk kijken we daarbij naar de inkomenspositie en de fysieke conditie van de oudere. Het inkomen is van belang voor de uitwisseling van instrumentele steun omdat het onafhankelijkheid van netwerkleden kan bieden. Ouderen met een hoger inkomen kunnen voor

allerlei praktische klusjes makkelijker hulp inhuren dan minder welgestelde ouderen. Zij zijn daardoor minder afhankelijk van een eventueel geeneraliseerd uitwisselingssysteem in het buurtnetwerk. Een dergelijke redenering volgen we ook voor de inwerking van de gezondheid van de oudere. We gaan ervan uit dat een patroon van gegeneraliseerde uitwisselingen meer geactiveerd wordt als de oudere meer behoefte heeft aan steun en minder in staat is iets terug te geven (vgl. Jerrome 1990). Dat zou betekenen dat vooral in netwerken van ouderen met een slechtere gezondheid of een grotere hulpbehoefte de verschillen die wij in de voorgaande drie hypothesen hebben aangegeven zichtbaar zouden zijn.

Wat betreft ouderen met een slechte gezondheid is overigens ook een direct effect te verdedigen: ouderen met een slechte gezondheid zijn mogelijk vrijgesteld van de norm van wederkerigheid (Gouldner 1960). Effecten van verschillende buurtnetwerken kunnen dan juist vervagen, als iedereen de oudere van die norm ontslaat, ongeacht de structuur van het netwerk. Dit is echter niet wat de *community question* gaande houdt. Daar is de veronderstelling juist dat een lokaal gericht netwerk cruciaal is voor solidaire, niet-wederkerige steun. In afwachting van falsificatie nemen wij deze laatste veronderstelling als basis van de achtste hypothese.

HYPOTHESE 8

Hypothesen 6 en 7 gaan sterker op naarmate ouderen lagere inkomens hebben en fysiek sterker hulpbehoevend zijn.

Bij deze hypothesen laten we, net als in het vorige hoofdstuk, relaties met partner, kinderen en ouders buiten beschouwing. Wij verwachten dat de uitwisselingen tussen directe verwanten - partner, kinderen en ouders - te weinig inzicht zullen geven in de processen die wij onderzoeken, omdat er binnen deze relaties andere belangrijke invloeden zijn. Zulke relaties met gezinsleden zijn namelijk sterk verplichtend wat betreft de uitwisseling van steun: ouders en kinderen horen elkaar te helpen, zonder dat gelet wordt op de directe wederkerigheid van uitwisselingen (Johnson 1988). Voorzover wederkerigheid wordt verwacht, strekt deze zich vaak uit over de levensloop (Antonucci & Jackson 1989) en is de wederkerigheid niet beperkt tot de korte tijdspanne die wij onderzoeken. De zorgplicht is een generieke plicht, die geldt voor gezinsleden in het algemeen, ongeacht geografische afstanden of netwerkomstandigheden. De geldigheid en de feitelijke uitvoering van die plicht zijn met name onderhevig aan onderhandelingsprocessen binnen het gezin (Finch 1987). Wij verwachten daarom dat kenmerken van het buurtnetwerk een geringe verklaring bieden voor de variatie in uitwisselingen tussen gezinsleden. Bij familie verwachten wij wel, zoals hierboven uiteengezet, dat de netwerkstructuur van invloed is op de uitwisselingen binnen buurtrelaties.

Juist door het verplichtende karakter van gezinsrelaties is het van belang de gezinssituatie van ouderen wel te verdisconteren in de vergelijkingen. Vooral wanneer er een partner is en/of kinderen zijn, nemen zij ook een belangrijk deel van de uitwisselingen voor hun rekening (bijvoorbeeld Dykstra 1990, Matthews & Rosner 1988). Hierdoor kan de intensiteit van uitwisselingen met (andere) buurtgenoten lager zijn dan wanneer een oudere partner- en/of kinderloos is. Bij de methodebeschrijving komen wij hier op terug.

5.2

OPERATIONALISERING EN METHODE

In de analyses voor dit hoofdstuk komen twee nieuwe variabelen voor: de intensiteit en de wederkerigheid van instrumentele steun die de oudere uitwisselt met buurtgenoten in het kernnetwerk. Dit zijn tevens de afhankelijke variabelen. Korte tijdshalve zullen we ook wel spreken van de intensiteit en wederkerigheid van instrumentele steun. Deze variabelen beschrijven we hieronder, gevolgd door de overige variabelen die we opnemen in de analyses. De netwerkvariabelen, waarmee we de uitwisseling van instrumentele steun gedeeltelijk willen verklaren, zijn uitgebreid besproken in hoofdstuk 3. Na de operationalisering van begrippen bespreken wij kort de gevolgde analyseprocedure.

INTENSITEIT EN WEDERKERIGHEID VAN INSTRUMENTELE STEUN: OPERATIONALISERING

We hebben informatie over het geven en krijgen van instrumentele steun binnen alle relaties in het buurtnetwerk. Het buurtnetwerk maakt deel uit van het zogeheten kernnetwerk. Dat zijn maximaal twaalf relaties die de respondenten als regelmatig en belangrijk aanmerkten en waarbinnen minimaal maandelijks contact is (hoofdstuk 3). Partner, huisgenoten, kinderen en ouders hebben wij daarin niet meegerekend. Het buurtnetwerk omvat alle leden van het kernnetwerk die de oudere binnen 10 minuten kan bereiken. Voor elk van de relaties binnen het buurtnetwerk hebben we aan de respondenten gevraagd hoe vaak zij steun gaven en hoe vaak zij steun kregen. Dit gebeurde aan de hand van een vraag, die achtereenvolgens werd gesteld voor het geven en voor het krijgen van steun: 'Hoe vaak gebeurde het in het afgelopen jaar dat .. u hielp/ dat u .. hielp met dagelijkse taken in en rond het huishouden, bijvoorbeeld maal-

tijden klaarmaken, het huis schoonmaken, vervoer, een klusje, het invullen van formulieren?’ De antwoordmogelijkheden waren nooit (0), zelden (1), soms (2), vaak (3). Er is gekozen voor antwoordcategorieën in termen van frequenties om de respondent zo objectief mogelijk te laten antwoorden (vgl. Van Tilburg 1988). De volgorde van de twee vragen werd per respondent op basis van toeval bepaald.

We hebben dus per relatie gegevens van de oudere over het geven en krijgen van steun. Dat betekent dat we te maken hebben met subjectieve gegevens. De informatie is gekleurd door het perspectief van de oudere, die soms een andere voorstelling van zaken zal hebben dan het netwerk-lid. In het algemeen zijn mensen geneigd de steun die zij geven te overschatten (Ingersoll-Dayton & Antonucci 1988). Voorzover bekend zijn er geen systematische verschillen tussen ouderen of tussen relaties van ouderen in de wijze waarop respondenten het geven en krijgen van steun waarnemen. De vertekening is met andere woorden als gelijk te beschouwen voor alle ouderen en alle relaties. Daarom is het subjectieve karakter van de informatie als *relatief* gegeven niet nadelig voor de vergelijkingen tussen netwerken en relaties die wij op het oog hebben.

De *intensiteit van uitwisselingen* wordt gewoonlijk bepaald door na te gaan hoe veel steun iemand ontvangt. Ook wanneer de steun binnen een heel netwerk wordt onderzocht is de maatstaf meestal de ontvangen steun van het ankerpunt, in ons geval de respondent (bijvoorbeeld Auslander & Litwin 1990, Felling et al. 1991, Gräbe 1991, Hall & Wellman 1985, Wellman 1990, Wenger 1993). Zelden of nooit wordt uitgegaan van de gegeven steun, zeker niet wanneer het gaat om steun binnen relaties van ouderen. Hiermee wordt een belangrijke verklaring van welbevinden vergeten (Krause et al. 1992). Binnen de traditie waarin wij ons begeven, die netwerken en sociale steun in verband brengt met gezondheidsaspecten, zijn ouderen lange tijd vooral gezien als ontvangers van steun. Andere aspecten van uitwisselingen van ouderen zijn pas de laatste jaren in de belangstelling komen te staan (Morgan et al. 1991, Rook 1990, Van Tilburg et al. 1995). Voor het vaststellen van de intensiteit van uitwisselingen sluiten wij niettemin aan bij de gangbare praktijk. Dit heeft als voordeel dat we onze uitkomsten goed kunnen interpreteren in het licht van eerder verricht onderzoek. Dit is nuttig omdat we niet kunnen teruggrijpen op eerder onderzoek dat specifiek nagaat in hoeverre verschillen in netwerkstructuur van belang zijn voor de uitwisseling binnen afzonderlijke relaties. Een nadeel is dat we met deze benadering niet weten of de steun die de oudere aan buurtgenoten in het netwerk geeft ook varieert met de omvang en samenstelling van het buurtnetwerk. Door alleen te kijken naar de intensiteit van ontvangen steun krijgen wij dus een gedeeltelijk beeld van de intensiteit van uitwisselingen, maar wel een beeld dat beter te interpreteren is dan het totale beeld.

Er zijn in alle buurtnetwerken gezamenlijk 11334 relaties tussen de ouderen en hun buurtgenoten, uitgezonderd relaties met huisgenoten, partner, ouders en (schoon-)kinderen. In 42% van die buurtrelaties vindt uitwisseling van instrumentele steun plaats: de oudere geeft en/of ontvangt instrumentele steun. Wij noemen deze relaties uitwisselingsrelaties. Gemiddeld geven buurtgenoten meer steun dan leden van het kernnetwerk die niet in de buurt wonen. Voor alle relaties zijn de gemiddelden respectievelijk .54 en .36 ($t=13.61$, $p<.001$). Ouderen ontvangen dus gemiddeld weinig steun. Als we alleen kijken naar relaties waarbinnen uitwisseling plaatsvindt, ontvangen ouderen gemiddeld 1.29 van buurtgenoten en 1.14 van andere leden van het kernnetwerk ($t=5.54$, $p<.001$). Kennissen en familieleden geven gemiddeld evenveel steun ($t=-.66$, $p>.01$).

Als er partner, (schoon-)kinderen of ouders zijn, geven buurtgenoten doorgaans minder steun. Tabel 5.1 vat de verschillen samen¹⁰. Wij houden hier rekening mee in de analyses.

tabel 5.1 Ontvangen instrumentele steun door ouderen met en zonder partner, (schoon-)kinderen of ouders: alle buurtrelaties en uitwisselingsrelaties in het buurtnetwerk

	ALLE BUURTRELATIES (N=11334)			UITWISSELINGSRELATIES BINNEN HET BUURTNETWERK (N=4558)		
	GEMIDDELD	SD	t	GEMIDDELD	SD	t
PARTNER:						
nee	.64	1.02	7.75**	1.59	1.05	13.79**
ja	.49	.88		1.13	1.02	
KINDEREN:						
nee	.70	1.06	7.99**	1.56	1.07	8.07**
ja	.51	.90		1.22	1.04	
ouders:						
nee	.54	.94	2.01	1.29	1.06	3.90**
ja	.47	.81		1.06	.92	

* * $p<.001$

Directe wederkerigheid van steun wordt doorgaans vastgesteld als het verschil tussen gegeven en ontvangen steun, of de balans in de uitgewisselde steun (Antonucci & Jackson 1989, Roberto & Scott 1986, Lee & Ellithorpe 1982, Van Tilburg 1992). Een waarde van 0 betekent dat de uitwisseling wederkerig is, een waarde ongelijk aan 0 dat de oudere meer krijgt of geeft. Hoe verder de uitkomst afwijkt van 0, des te meer is de uitwisseling uit balans. Voor onze hypothesen is alleen relevant of uitwis-

¹⁰ Strikt genomen zouden wij bij deze toetsen ook rekening moeten houden met het multiniveau-karakter van de gegevens. De gevonden p -waarden zijn niet volstrekt betrouwbaar en waarschijnlijk overschat.

selingen in balans zijn en niet wie meer geeft dan de ander. Wij hanteren daarom als maat voor wederkerigheid de absolute waarde van het verschil tussen geven en krijgen van instrumentele steun. We duiden dit aan als balans of verschil. Een maximale balans (score 0) is een minimaal verschil en vice versa. Een waarde van 0 geeft aan dat de oudere evenveel krijgt als ontvangt. Een waarde boven 0 geeft aan dat geven en krijgen ongelijk zijn, tot een maximum van 3 (vaak geven en nooit ontvangen of vaak ontvangen en nooit geven). Hoe lager de score, des te meer is de uitwisseling in balans.

Gemiddeld zijn buurtrelaties vrij sterk in balans: de gemiddelde score is .60 voor alle buurtrelaties (sd=.93). Dit komt gedeeltelijk doordat in de helft van de relaties geen steun wordt uitgewisseld. Als we alleen kijken naar de uitwisselingsrelaties in het buurtnetwerk, is de balans gemiddeld 1.44 (sd=.94). Buurtrelaties verschillen in dit opzicht niet van andere uitwisselingsrelaties in het kernnetwerk ($t=1.34$, $p>.01$). De uitwisselingen zijn iets meer uit balans bij familieleden (1.48) dan bij kennissen (1.38, $t=-3.77$, $p<.001$).

Uitwisselingen met buurtgenoten van ouderen zonder partner, (schoon-)kinderen of ouders zijn minder in balans dan als de respondenten wel een partner, (schoon-)kinderen of ouders hebben (tabel 5.2; zie ook noot bij tabel 5.1).

Balans in uitwisselingen   **tabel**
van ouderen met en zonder partner, (schoon-)kinderen of ouders: **5.2**
alle buurtrelaties en uitwisselingsrelaties in het buurtnetwerk

	ALLE BUURTRELATIES (N=11334)			UITWISSELINGSRELATIES BINNEN HET BUURTNETWERK (N=4558)		
	GEMIDDELD	SD	t	GEMIDDELD	SD	t
PARTNER:						
nee	.65	.99	4.00**	1.62	.95	10.05**
ja	.58	.89		1.33	.91	
KINDEREN:						
nee	.72	1.02	5.73**	1.59	.96	5.38**
ja	.58	.91		1.38	.92	
ouders:						
nee	.61	.94	3.77**	1.45	.93	7.20**
ja	.47	.78		1.06	.86	

* * $p<.001$

Zoals reeds opgemerkt, hebben we te maken met een groot aantal buurtrelaties waar geen sprake is van uitwisseling van instrumentele steun. Mogelijk hangt dit samen met de wijze van bevragen: klusjes in en om het huishouden geven wellicht te veel de indruk dat het gaat om dagelijkse taken, terwijl buurtgenoten elkaar vaak ook met incidentele of onverwachte zaken helpen (Litwak 1985, Klein Ikkink & Van Tilburg 1998). Het is echter ook zeer wel denkbaar dat de afwezigheid van uitwisselingen een indicatie is voor het wegvallen van buurtsystemen, dus past binnen de hypothesen die wij willen onderzoeken. Om dit te achterhalen zullen wij een derde afhankelijke variabele toevoegen aan de analyses: het al of niet voorkomen van uitwisseling binnen een buurtrelatie ('ruil'). Als er sprake is van geven en/of krijgen van instrumentele steun krijgt deze variabele de waarde 1, in de andere gevallen 0.

Vergeleken met relaties in het kernnetwerk die verder weg zijn, komen uitwisselingen vrij vaak voor in het buurtnetwerk. Binnen het buurtnetwerk is er uitwisseling in 42% van de relaties, binnen de overige relaties in het kernnetwerk wordt steun uitgewisseld in 32% van de relaties ($\chi^2_{(1)}=199.25$, $p<.001$). In de buurtrelaties met familieleden vindt relatief vaak uitwisseling plaats, vergeleken met buurtrelaties met kennissen: in 46%, respectievelijk 41% van die buurtrelaties is sprake van uitwisseling ($\chi^2_{(1)}=23.09$, $p<.001$).

We hebben ook gecontroleerd of de aanwezigheid van relaties met partner, (schoon)kinderen of ouders samenhangt met het voorkomen van uitwisselingsrelaties met buurtgenoten. Uitwisseling vindt vaker plaats in buurtrelaties van respondenten met een partner (43%) en respondenten zonder kinderen (45%), vergeleken met buurtrelaties van respondenten zonder partner (41%) of met kinderen (40%) ($\chi^2_{(1)}=10.27$, respectievelijk $\chi^2_{(1)}=7.15$, $p<.01$). De aanwezigheid van ouders maakt geen verschil ($\chi^2_{(1)}=1.85$, $p>.01$).

De aanwezigheid van uitwisseling in buurtrelaties onderzoeken wij voor alle buurtrelaties. De intensiteit en balans van de uitwisselingen analyseren wij alleen voor de uitwisselingsrelaties.

VERKLARENDE VARIABELEN, INTERMEDIËRENDE VARIABELEN EN ACHTERGRONDVARIABELEN

In de hypothesen brengen wij twee verklarende variabelen naar voren: de relatieve omvang van het buurtnetwerk en het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Daarnaast onderscheiden wij twee intermediaire variabelen, inkomen en gezondheid, en nemen we enkele achtergrondvariabelen mee in de analyses. Wij beschrijven deze drie groepen variabelen hieronder.

Verklarende variabelen. De relatieve omvang van het buurtnetwerk en het percentage kennissen zijn uitgebreid beschreven in hoofdstuk 3. Het buurtnetwerk omvat alle relaties in het kernnetwerk die binnen tien minuten bereikbaar zijn (buurtrelaties). Het kernnetwerk omvat alle belangrijke en regelmatige contacten van de ouderen waarbinnen minimaal maandelijks contact is en waarover vragen zijn gesteld over de uitwisseling van steun. Huisgenoten, partner, (schoon-)kinderen en ouders vallen hierbuiten. De relatieve omvang van het buurtnetwerk behelst het percentage buurtrelaties binnen het kernnetwerk.

Voor het toetsen van de hypothesen in dit vijfde hoofdstuk willen wij niet alle buurtrelaties onderzoeken. Wij betrekken alleen de grotere buurtnetwerken in de analyses. Als het buurtnetwerk relatief klein is, kan het buurtnetwerk te veel het resultaat van toeval zijn. We kijken alleen naar buurtnetwerken waarbinnen het realistisch is om een uitwisselingssysteem te verwachten. Er is geen theoretisch of empirisch onderbouwd selectie criterium voorhanden. We kiezen als redelijke grens een minimum-aantal van drie leden in het buurtnetwerk. Als er twee of minder personen in het buurtnetwerk zijn opgenomen, hebben we waarschijnlijk vooral te maken met (nul tot drie) afzonderlijke relaties waarbinnen uitwisselingen kunnen plaatsvinden. Als drie of meer buurtgenoten deel uitmaken van het kernnetwerk kunnen we eerder aannemen dat het buurtnetwerk mogelijk anderszins voorwaarden biedt voor een uitwisselingssysteem tussen de netwerkliden. Deze ondergrens laat nog voldoende variatie in buurtnetwerken om de hypothesen te kunnen toetsen.

We selecteren aldus 53% (1806) van de buurtnetwerken, die tezamen 9070 (80%) van de oorspronkelijke 11334 relaties binnen alle buurtnetwerken bevatten. Deze netwerken bevinden zich in 170 (76%) van de 225 buurten in de steekproef. In 42% (3801) van de geselecteerde buurtrelaties wordt steun uitgewisseld. In de niet-geselecteerde buurtrelaties is dit 35% ($\chi^2_{(1)}=50$, $p<.001$). Er zijn geen significante verschillen tussen geselecteerde en niet-geselecteerde relaties wat betreft de ontvangen steun en balans binnen de uitwisselingsrelaties. Door de beperking tot grotere buurtnetwerken hebben wij wel relatief veel jongere respondenten geselecteerd. De gemiddelde leeftijd van respondenten met buurtnetwerken van twee of minder personen is 72 jaar, die van respondenten met drie of meer buurtgenoten in het kernnetwerk is 70 jaar ($t=4.38$, $p<.001$). Wij vonden geen verschillen wat betreft sekse, inkomen en ADL-capaciteit. De geselecteerde buurtnetwerken komen vaker voor in minder verstedelijkte en stabielere buurten. De urbanisatiegraad bij buurtnetwerken met minder dan drie netwerkliden is gemiddeld 3.1, tegenover 2.6 in de buurten met buurtnetwerken met drie of meer leden ($t=8.44$, $p<.001$). De verhuismobiliteit in buurten met kleine, respectievelijk grotere buurtnetwerken bedraagt gemiddeld 41 en 38 ($t=6.09$, $p<.001$). Wij zullen hier rekening mee houden in de analyses.

De tweede verklarende variabele is het percentage kennissen in het buurt-netwerk. Het percentage kennissen in het buurtnetwerk is gelijk aan 100 min het percentage familie, omdat wij partner, ouders en kinderen niet hebben betrokken in de berekeningen. In hypothese 7 leggen wij verband tussen de aanwezigheid van een verwantschapsband en een effect van het aandeel familie of kennissen in het buurtnetwerk. Dit is in feite een interactie-effect: als er sprake is van verwantschap tussen de oudere en het netwerklid, zal een groot aandeel familieleden leiden tot grotere intensiteit en minder balans in de uitwisseling van steun met het familielid. Als er geen verwantschapsband is, zal juist een groot aandeel kennissen zo'n effect hebben op de uitwisseling tussen kennissen. Omdat wij regressie-analyses gaan uitvoeren ligt het meest voor de hand om een interactieterm op te nemen. De tolerantie van de interactieterm bleek echter lager dan de grens van .40 (Nooij 1995), ook nadat de betreffende variabelen waren gecentreerd. We hebben daarom de analyses met het percentage kennissen apart uitgevoerd voor relaties met kennissen als afhankelijke variabele en relaties met familieleden in het buurtnetwerk als afhankelijke variabele.

Intermediërende variabelen. De intermediërende variabelen uit hypothese 8 zijn hulpbehoevendheid en inkomen. De hulpbehoevendheid indiceren wij aan de hand van de ADL-scores. Die zijn besproken in hoofdstuk 4.

Voor het inkomen gebruiken wij, net als in hoofdstuk 4, het netto-inkomen per maand, gecorrigeerd voor aanwezigheid van een partner en ingedeeld in twaalf klassen. Het inkomen varieert tussen 1125 en 5750 gulden per maand. Met het oog op leesbaarheid van uitkomsten hebben wij de scores door 100 gedeeld (11-58).

Omdat we naar uitwisselingen in relaties kijken, moeten we idealiter ook de inkomens en hulpbehoevendheid van de netwerkliden in ogenschouw nemen. Beide personen in een uitwisseling zijn meer of minder gevoelig voor de invloed van het omringende netwerk naarmate hun inkomen en hulpbehoevendheid variëren. We hebben de hypothese echter alleen gericht op de inkomens en hulpbehoevendheid van de oudere ankerpunten. Dit heeft een praktische reden. We hebben onvoldoende informatie over hulpbronnen van de netwerkliden. Hierdoor blijft een belangrijk deel van de variatie in hulpbronnen buiten beschouwing. Dit kan tot gevolg hebben dat de intermediërende invloed van inkomen en hulpbehoevendheid wordt onderschat.

Achtergrondvariabelen. Als achtergrondvariabelen hebben we in de eerste plaats te maken met de demografische variabelen sekse en leeftijd (in verband met de stratificatie in de steekproef en de selectie van grotere buurtnetwerken). Verder nemen we de urbanisatiegraad en verhuismobiliteit in de buurt op in verband met de selectie van grotere buurtnetwerken. Deze variabelen liggen op het niveau van buurten. Andere variabelen die de resul-

taten kunnen vertekenen liggen op individueel (en netwerk-)niveau. Net als in hoofdstuk 4 willen we allereerst ook de arbeidsstatus van de ouders opnemen, omdat het hebben van werk kan betekenen dat de oudere systematisch uitwisselingsrelaties buiten de buurt heeft. We onderscheiden ouders met en zonder betaald werk.

Daarnaast blijkt de aanwezigheid van partner, (schoon-)kinderen of ouders samen te hangen met de uitwisseling met (andere) buurtgenoten. Wat betreft kinderen en ouders is de vraag of we ons moeten beperken tot kinderen die in de buurt wonen, en dus een rol vervullen in het buurtnetwerk, of de aanwezigheid van kinderen op zichzelf moeten bezien. We kiezen voor het laatste. De reden waarom we controleren voor relaties met kinderen is immers de veronderstelling dat gezinsbanden het beeld van uitwisselingen binnen buurtnetwerken kunnen vertroebelen omdat ze sterker kunnen zijn dan geografische banden. De aanwezigheid van kinderen is daarom ook belangrijk als de kinderen niet in de buurt wonen.

We willen tevens uitsluiten dat de bevindingen gelden voor grote kernnetwerken in het algemeen en niet voor grote buurtnetwerken in het bijzonder. Daarom nemen we de omvang van het kernnetwerk mee als controlevariabele bij de analyses met de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Als we kijken naar effecten van het percentage kennissen, controleren we voor de absolute omvang van het buurtnetwerk in plaats van het kernnetwerk. De totale steun die de oudere ontvangt uit het buurtnetwerk nemen we apart voor een zuiverder verklaring van de intensiteit van steun binnen een relatie: anders zou de afhankelijke variabele te veel gecontamineerd raken met de steun die de oudere überhaupt uit de buurt krijgt. We hebben hiervoor de ontvangen steun uit buurtrelaties gesommeerd.

We nemen een kenmerk van de afzonderlijke relaties op als controlevariabele: de (niet-)verwantschap tussen de respondent en het buurtnetwerklid. Bij de aparte analyses met familie en kennissen nemen we deze variabele niet op.

BIVARIATE VERBANDEN TUSSEN ONAFHANKELIJKE VARIABELEN

We hebben in totaal 15 onafhankelijke variabelen, waarbij het aantal leden van het kernnetwerk en het aantal leden van het buurtnetwerk elk in verschillende analyses worden gebruikt. Verklarende variabelen zijn hierin het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk (relatieve omvang van het buurtnetwerk) en het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Met het oog op de regressie-analyses hebben we de Pearson correlaties tussen de onafhankelijke variabelen berekend. De coëfficiënten staan vermeld in tabel 5.3 op pagina 100. Er zijn geen correlaties die belangrijk afwijken van de bevindingen uit hoofdstuk 4, noch zijn er verbanden die

aanleiding kunnen geven tot te lage toleranties in de regressie-analyses. De correlatie-coëfficiënten zijn vergelijkbaar als we alleen de uitwisselingsrelaties analyseren.

tabel 5.3 Pearson correlatie-coëfficiënten tussen onafhankelijke variabelen (N=9066)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1 Urbanisatie (1-5)	1.00														
2 Verhuismobiliteit (0-223)	.23	1.00													
3 Sekse (m-v)	.01	.04	1.00												
4 Leeftijd (54-89)	.04	.01	-.01	1.00											
5 ADL (4-20)	-.00	.04	-.11	-.30	1.00										
6 Inkomen (1150-5750)	.14	.14	-.15	-.17	.12	1.00									
7 betaald werk (0-1)	-.06	.01	-.11	-.39	.14	.02	1.00								
8 partner (0-1)	-.02	-.04	-.30	-.34	.16	.05	.12	1.00							
9 kinderen (0-1)	-.00	-.01	-.02	-.11	.08	-.02	.05	.22	1.00						
10 ouders (0-1)	.03	.04	-.01	-.30	.09	.05	.19	.12	.08	1.00					
11 kernnetwerk (1-12)	.05	.09	.02	-.06	.03	.15	.04	-.10	-.39	.02	1.00				
12 buurtnetwerk (0-12)	-.07	-.00	-.07	-.04	-.01	.06	.03	-.04	-.20	-.00	.71	1.00			
13 totale steun (0-36)	-.05	-.09	-.09	-.03	-.13	.04	.01	-.10	-.18	-.04	.27	.34	1.00		
14 %buurtnetwerk (25-100)	-.16	-.12	-.11	.04	-.05	-.10	-.01	.05	.16	-.05	-.28	.45	.10	1.00	
15 %kennissen (0-100)	.11	.12	-.03	.01	.06	.21	-.01	.04	.05	-.03	.11	.00	-.06	-.13	1.00

METHODE

Wij toetsen de drie hypothesen in dit hoofdstuk met multiniveau-analyse (Hox 1994, Snijders et al. 1995, Woodhouse 1995). Met behulp van de multiniveau-analysetechnieken is het mogelijk de effecten van verschillende variabelen op ongelijke observatieniveaus te schatten. Multiniveau-analyse houdt rekening met onderlinge afhankelijkheid van waarnemingen, zoals gegevens over relaties binnen netwerken. We hebben te maken met drie niveaus: afhankelijke variabelen op het niveau van relaties en onafhankelijke variabelen op het niveau van relaties, het niveau van de ouderen en hun netwerken en op het niveau van buurten. De multiniveau-analyse staat uitgebreid beschreven in bijlage I. Paragraaf 4.3 beschrijft in het kort de behandeling van gegevens en de interpretatie van uitkomsten.

Om hypothese 6 te toetsen hebben we drie modellen geanalyseerd, een voor elke afhankelijke variabele (de aanwezigheid van uitwisseling, intensiteit van ontvangen steun en balans in gegeven en ontvangen steun). Na de achtergrondvariabelen brachten we het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk in als verklarende variabele. In deze analyses toetsen we ook een gedeelte van hypothese 8, over de intermediaire effecten van inkomen en hulpbehoefte. We brachten daartoe twee interactie-termen in, tussen enerzijds respectievelijk het inkomen en ADL-capaciteit en anderzijds het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk.

Voor hypothese 7 en het resterende gedeelte van hypothese 8 hebben we twee maal drie modellen geanalyseerd. De drie afhankelijke variabelen onderzochten we apart voor relaties met familieleden en relaties met kennissen. Een directe toets van het interactie-effect uit hypothese 7 was, zoals vermeld, niet mogelijk vanwege te lage toleranties. Als verklarende variabele brachten we het percentage kennissen in het buurtnetwerk in. Er waren ook twee interactietermen met het oog op hypothese 8. Dit zijn interacties tussen enerzijds inkomen en ADL-capaciteit en anderzijds het percentage kennissen in het buurtnetwerk.

We analyseren een selectie van netwerken met relaties waarover voldoende gegevens over uitwisselingen waren. Hierdoor zijn er weinig variabelen met missende waarden. Meestal waren er ontbrekende waarden op het inkomen of op de buurtkenmerken (urbanisatiegraad en verhuismobiliteit). Wij hebben de ontbrekende waarden vervangen door het populatiegemiddelde. Wij hebben de ordinale variabelen en variabelen met hogere meetniveaus gecentreerd. Dichotome variabelen hebben de waarden 0 en 1. De waarde 0 geven wij aan de mannen, respectievelijk respondenten zonder betaald werk en respondenten zonder partner, kinderen of ouders.

Steeds volgen we bij de analyses een stapsgewijze procedure. Eerst schatten we het nulmodel. Vervolgens zijn de achtergrondvariabelen ingebracht, alsmede het inkomen en de ADL-capaciteit. In de tweede stap brengen wij de verklarende variabelen op het niveau van het netwerk in: de relatieve omvang van het buurtnetwerk, respectievelijk het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Vervolgens voeren wij de interacties in. Na iedere stap berekenen wij de vermindering in deviantie en de totale variantie op de drie niveaus.

De intensiteit en balans van de uitwisselingen hebben we onderzocht met behulp van lineaire multiniveau-analyse. Daarbij is alleen gekeken naar de 3801 relaties waarbinnen sprake was van uitwisseling. De aanwezigheid van uitwisseling binnen een relatie is een dichotome variabele. Hier hebben we een logistisch model getoetst, op alle buurtrelaties binnen de grotere buurtnetwerken. Dit model voorspelt de kans dat een relatie in het buurtnetwerk ook een uitwisselingsrelatie is. De regressiecoëfficiënten van de logistische regressie geven wij weer als odds ratios (e^B). De odds ratio is

de verhouding van de kans op een uitwisselingsrelatie en de kans op geen uitwisselingsrelatie ($p/1-p$). De odds ratio is 1 als de kans op wel of geen uitwisseling gelijk is voor verschillende niveaus van de onafhankelijke variabele. Een odds ratio tussen 0 en 1 betekent dat, wanneer de onafhankelijke variabele een hogere waarde heeft, er grotere kans is dat er geen uitwisseling plaatsvindt. Een odds ratio boven 1 betekent dat, bij een hogere waarde van de onafhankelijke variabele, de kans groter is dat er wel uitwisseling plaatsvindt. In het logistisch regressiemodel geeft e^B de factor aan waarmee de kans op een uitwisselingsrelatie verandert per eenheid van de onafhankelijke variabele. Bijvoorbeeld: we vinden een effect van urbanisatie, waarbij $e^B = 1.20$. Dan is de odds op een uitwisselingsrelatie in een zeer dicht bevolkte buurt (score 5) 4.8 maal zo groot als in een zeer dun bevolkte buurt (score 1): $(5-1) * 1.20 = 4.8$. Als we een negatief effect zouden vinden van urbanisatie, waarbij $e^B = .80$, dan was de odds in de dichtst bevolkte buurt $4 * .80 = 3.2$ maal zo klein als in de dunst bevolkte buurt. De constante geeft de odds ratio voor het bestaan van een uitwisselingsrelaties bij niet-werkende mannen zonder partner, kinderen of ouders, die een gemiddelde score hebben op de overige onafhankelijke variabelen.

De standaardafwijking (s) voor de odds ratios geven wij weer als $s * e^B$. De totale variantie per niveau kunnen wij niet berekenen bij een logistisch model (zie bijlage I). In plaats daarvan geven wij de berekende variantie per niveau, dus zonder rekening te houden met de variantie op de overige niveaus.

5.3 RESULTATEN

In deze paragraaf bespreken wij de resultaten van de multiniveau-analyses per afhankelijke variabele. De resultaten over de aanwezigheid van uitwisseling binnen buurtrelaties staan in tabel 5.4 op bladzijde 104. De eerste kolom geeft de resultaten over alle buurtrelaties. In de tweede en derde kolom staan resultaten voor respectievelijk relaties met familieleden en relaties met kennissen in het buurtnetwerk. Eerst gaan wij in op de verklarende variabelen en interactie-effecten. Vervolgens gaan wij in op enkele effecten van achtergrondkenmerken.

Het effect van de relatieve omvang van het buurtnetwerk is niet significant ($e^B = 1.00$, $p > .01$). In de middelste kolom is te zien dat het percentage kennissen in het buurtnetwerk wel een significant effect heeft op de uitwisseling met familieleden in het buurtnetwerk ($e^B = 1.02$, $p < .001$). Als

het percentage kennissen kleiner is - en er dus meer familieleden in het buurtnetwerk zijn - neemt de kans op uitwisseling met familie af. De odds voor uitwisseling met verwanten in een buurtnetwerk met 50% familie is gemiddeld ruim 2.7 keer zo groot als in een buurtnetwerk met alleen familie. Dit effect is tegengesteld aan de hypothese. Er is ook een significant effect van het percentage kennissen op de aanwezigheid van uitwisseling met die kennissen (derde kolom): hoe groter het percentage kennissen in het buurtnetwerk, des te kleiner is de kans dat er uitwisseling plaatsvindt met een van die kennissen ($e^B = .99$, $p < .01$). De kans op uitwisseling met kennissen is in een buurtnetwerk met alleen kennissen gemiddeld bijna 1.7 keer zo klein als in een buurtnetwerk dat voor de helft uit kennissen bestaat.

Binnen alle buurtnetwerken is de kans op uitwisseling met familie gemiddeld ruim anderhalf keer groter dan met kennissen (eerste kolom: $e^B = 1.56$, $p < .001$).

Bij de interacties zien wij ten eerste een significant effect van inkomen en het percentage buurtgenoten op de kans op uitwisseling met alle buurtgenoten (eerste kolom, $e^B = 1.04$, $p < .01$). Dit kan betekenen dat bij hogere inkomens de kans op uitwisseling in grotere buurtnetwerken toeneemt. Het kan ook betekenen dat bij lagere inkomens de kans op uitwisseling juist lager is in grotere buurtnetwerken. Het interactie-effect is echter moeilijk te herleiden tot een bepaalde groep ouderen. Een tweede interactie-effect zien wij bij de relaties met familieleden (middelste kolom). Het effect van een hoger percentage kennissen op de uitwisseling met familieleden in het buurtnetwerk is verzwakt bij ouderen met lagere inkomens ($e^B = 1.14$, $p < .001$). Wij hebben de analyse herhaald met alleen de relaties van ouderen die minder dan 1400 gulden netto per maand hebben. Het effect van het percentage kennissen is dan niet significant. Er is ook een direct effect van het inkomen op de aanwezigheid van uitwisseling met buurtgenoten plaatsvindt: die is frequenter bij ouderen met hogere inkomens. Dit komt naar voren in alle drie de analyses. Ook mannen, jongeren en partnerlozen hebben eerder uitwisselingen met buurtgenoten dan respectievelijk vrouwen, ouderen en respondenten met een partner. Uitwisselingen met kennissen in het buurtnetwerk komen minder vaak voor bij ouderen in stedelijke buurten (eerste en derde kolom), niet-werkende ouderen (eerste en derde kolom) en ouderen met goede ADL-capaciteit (eerste en derde kolom).

In tabel 5.5 op pagina 105 staan de resultaten voor de intensiteit van ontvangen steun binnen de relaties waar steun wordt uitgewisseld. Opnieuw onderscheiden wij alle buurtrelaties (eerste kolom), relaties met familieleden (tweede kolom) en relaties met kennissen (derde kolom).

Hier zien wij bij de verklarende variabelen een negatief effect van de relatieve omvang van het buurtnetwerk: buurtgenoten geven minder steun

tabel 5.4 Logistische regressie van de aanwezigheid van uitwisseling in buurtrelaties op achtergrondkenmerken en kenmerken van het buurnetwerk: alle buurtrelaties, buurtrelaties met familieleden en buurtrelaties met kennissen

$e^B (s^* e^B)$	BUURT RELATIES DEVIANTIE	FAMILIE DEVIANTIE	KENNISSEN DEVIANTIE
CONSTANTE	2.82(.36)** 11320	7.19(.93)** 2323	4.33(.54)** 8984
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	1.20	.12	1.74
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	3.47	2.11	1.53
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	5.44	.44	.54
ACHTERGRONDKENMERKEN	11082**	2232**	8716**
Urbanisatiegraad (1-5)	.92(.02)*	.87(.049)	.89(.0036)*
Mobiliteit (0-223)	1.00(.002)	1.00(.0047)	.99(.0033)
Sekse (man-vrouw)	.41(.027)**	.46(.074)**	.26(.0026)**
Leeftijd (55-89)	.97(.0041)**	.93(.0093)**	.97(.0049)**
ADL (4-20)	.96(.013)*	.99(.057)	.93(.020)**
Inkomen/100 (11-58)	1.02(.0028)**	1.05(.013)**	1.02(.0051)**
Werk (nee-ja)	.79(.072)*	1.06(.027)	.62(.093)**
Partner (nee-ja)	.79(.047)*	.59(.011)*	.71(.078)**
Kinderen (nee-ja)	.98(.080)	.65(.14)	1.01(.13)
Ouders (nee-ja)	.81(.089)	.91(.26)	.88(.16)
Omvang kernnetwerk (0-12)	1.03(.011)	—	—
Omvang buurnetwerk (1-12)	—	1.01(.039)	1.01(.023)
Verwanten (nee-ja)	1.56(.092)**	—	—
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	1.18	.15	1.89
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	3.45	2.20	2.14
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	5.69	.54	.60
NETWERKKENMERKEN	11081	2224*	8709*
% buurtgenoten	1.00(.0015)	—	—
% kennissen	—	1.02(.0035)**	.99(.0022)*
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	1.19	.13	1.91
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	3.60	2.24	2.14
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	5.69	.56	.61
INTERACTIES	11074	2215	8707
ADL x % buurtgenoten	1.12(.076)	—	—
Inkomen x % buurtgenoten	1.04(.014)*	—	—
ADL x % kennissen	—	1.05(.13)	1.16(.10)
Inkomen x % kennissen	—	1.14(.038)**	.98(.024)
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	1.18	.13	1.93
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	3.58	2.23	2.14
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	5.67	.56	.61

N buurten = 193
N netwerken = 1804
N relaties = 9066

N buurten = 147
N netwerken = 785
N relaties = 1728

N buurten = 191
N netwerken = 1739
N relaties = 7388

* p<.01
** p<.001
— nvt

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

naarmate ze met meer zijn (eerste kolom, $B = -.01$, $p < .001$). Het verschil tussen een buurnetwerk dat 50% van het kernnetwerk omvat en een buurnetwerk dat samenvalt met het kernnetwerk (100%) is .5 op een schaal van 0-3¹¹. Dit effect is tegengesteld aan de hypothese.

De effecten van het percentage kennissen op de intensiteit van steun van familieleden en kennissen zijn niet significant, zo blijkt uit de tweede en

¹¹ De score voor een respondent die op alle andere punten gemiddeld scoort, alsmede partnerloos is, is gelijk aan .53 (constante) - .01*percentage buurtgenoten. Voor ouderen met een partner is die som .53 - .12 - .01*percentage buurtgenoten.

Regressie van de intensiteit in ontvangen steun binnen uitwisselingsrelaties in het buurtnetwerk op achtergrondkenmerken en kenmerken van het buurtnetwerk: alle uitwisselingsrelaties, relaties met familieleden en relaties met kennissen

tabel 5.5

B-COËFFICIËNTEN (se)	BUURT RELATIES	DEVIANTIE	FAMILIE	DEVIANTIE	KENNISSEN	DEVIANTIE
CONSTANTE	.20(.18)	9965	.28(.38)	2300	-.00(.22)	7633
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.16		.50		.37	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.39		1.00		.85	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.78		1.15		1.07	
ACHTERGRONDKENMERKEN		9020**		1999**		6836**
Urbanisatiegraad (1-5)	-.01 (.01)		.01 (.02)		-.02 (.01)	
Mobiliteit (0-223)	.0016 (.0009)		.0041 (.0018)		.0009 (.0010)	
Sekse (man-vrouw)	.07 (.03)		.02 (.07)		.10 (.04)*	
Leeftijd (55-89)	.01 (.002)**		.01 (.004)**		.01 (.002)**	
ADL (4-20)	-.04 (.01)**		-.05 (.03)		-.04 (.01)**	
Inkomen/100 (11-58)	.0031 (.0015)		-.02 (.005)*		-.0023 (.0021)	
Werk (nee-ja)	.03 (.05)		.11 (.10)		.0007 (.06)	
Partner (nee-ja)	-.12 (.04)**		-.25 (.08)**		-.05 (.05)	
Kinderen (nee-ja)	-.06 (.05)		-.15 (.09)		-.01 (.05)	
Ouders (nee-ja)	.04 (.06)		.01 (.13)		.09 (.07)	
Omvang kernnetwerk (0-12)	-.08 (.01)**		—		—	
Omvang buurtnetwerk (1-12)	—		-.08 (.02)**		-.11 (.01)**	
Totale steun buurt (0-36)	.14 (.004)**		.13 (.01)**		.15 (.004)**	
Verwanten (nee-ja)	.04 (.03)		—		—	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.16		.32		.17	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.39		.22		.25	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.78		.68		.61	
NETWERKKENMERKEN		8939**		1999		6831
% buurtgenoten	-.01 (.001)**		—		—	
% kennissen	—		-.0006 (.0015)		.002 (.001)	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.15		.32		.17	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.20		.22		.25	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.63		.69		.61	
INTERACTIES		8934		1990*		6830
ADL x % buurtgenoten	.07 (.04)		—		—	
Inkomen x % buurtgenoten	-.01 (.007)		—		—	
ADL x % kennissen	—		-.03 (.05)		.05 (.04)	
Inkomen x % kennissen	—		-.04 (.01)**		-.01 (.01)	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.15		.32		.17	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.20		.21		.25	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.63		.67		.61	
	N buurten = 170		N buurten = 112		N buurten = 166	
	N netwerken = 1225		N netwerken = 460		N netwerken = 1066	
	N relaties = 3801		N relaties = 820		N relaties = 2981	

* p<.01
** p<.001
— nvt

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

derde kolom. Er is wel een significant interactie-effect op de steun van familieleden (tweede kolom): bij ouderen met lagere inkomens is er een positief effect van het percentage kennissen op de intensiteit van steun van verwanten ($B = -.04$, se $B = .01$). Wij hebben de analyse herhaald met de 436 verwanten van ouderen met minder dan 1400 gulden netto per maand. Dan blijkt een significant effect van het percentage kennissen

tabel 5.6 Regressie van de balans in uitgewisselde steun binnen uitwisselingsrelaties in het buurtnetwerk op achtergrondkenmerken en kenmerken van het buurtnetwerk: alle uitwisselingsrelaties, relaties met familieleden en relaties met kennissen

B-COËFFICIËNTEN(se)	BUURT RELATIES	DEVIANTIE	FAMILIE	DEVIANTIE	KENNISSEN	DEVIANTIE
CONSTANTE	.53(.24)	9177	.75(.45)	2133	.35(.26)	7074
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.26		.50		.28	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	1.05		.82		.64	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.84		.94		.83	
ACHTERGRONDKENMERKEN		9064**		2093**		6924**
Urbanisatiegraad (1-5)	.04 (.015)*		.02 (.03)		.02 (.02)	
Mobiliteit (0-223)	.00 (.00)		-.00 (.00)		.00 (.00)	
Sekse (man-vrouw)	.18 (.05)**		.04 (.09)		.20 (.05)**	
Leeftijd (55-89)	.01 (.003)**		.01 (.006)		.011 (.004)*	
ADL (4-20)	-.04 (.01)**		-.07 (.03)		-.04 (.01)**	
Inkomen/100 (11-58)	-.00 (.00)		-.00 (.00)		-.01 (.00)**	
Werk (nee-ja)	.05 (.07)		-.10 (.13)		.04 (.08)	
Partner (nee-ja)	-.02 (.05)		-.05 (.10)		-.03 (.06)	
Kinderen (nee-ja)	-.11 (.06)		-.02 (.11)		-.08 (.07)	
Ouders (nee-ja)	-.24 (.08)*		-.21 (.16)		-.22 (.09)	
Omvang kernnetwerk (0-12)	.02 (.01)		—		—	
Omvang buurtnetwerk (1-12)	—		.08 (.02)**		.03 (.01)*	
Totale steun buurt (0-36)	-.016 (.0053)*		-.03 (.012)*		-.024 (.08)*	
Verwanten (nee-ja)	.02 (.03)		—		—	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.24		.45		.25	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	1.05		.77		.57	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.78		.86		.76	
NETWERKKENMERKEN		9055*		2091		6924
% buurtgenoten	.004 (.001)**		—		—	
% kennissen	—		-.003 (.002)		.00 (.00)	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.24		.45		.25	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	1.05		.75		.57	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.79		.87		.76	
INTERACTIES		9052		2087		6924
ADL x % buurtgenoten	.09 (.05)		—		—	
Inkomen x % buurtgenoten	.00 (.00)		—		—	
ADL x % kennissen	—		-.05 (.07)		.02 (.05)	
Inkomen x % kennissen	—		-.03 (.02)		.01 (.01)	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.24		.44		.25	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	1.05		.74		.57	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.78		.86		.76	
	N buurten = 170 N netwerken = 1225 N relaties = 3801		N buurten = 112 N netwerken = 460 N relaties = 820		N buurten = 166 N netwerken = 1066 N relaties = 2981	

* p<.01
** p<.001
— nvt

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

(B=.01, p<.001). Ouderen die een buurtnetwerk hebben dat een kwart familie bevat, krijgen gemiddeld .5 minder steun van familieleden in het buurtnetwerk dan ouderen die driekwart familieleden in het buurtnetwerk hebben. Dit effect is tegengesteld aan de hypothese. Bij steun van kennissen treedt een dergelijk effect niet op. Er is, naast het interactie-effect, ook een direct effect van inkomen op de steun van familieleden:

ouderen met lagere inkomens krijgen meer steun van familieleden in het buurtnetwerk dan ouderen met hogere inkomens ($B = -.02$, $p < .001$). Het verschil tussen de minst en de meest verdienende categorie bedraagt gemiddeld .6. Ook geven familieleden meer steun aan ouderen zonder partner. Zowel familieleden als kennissen geven meer steun aan ouderen als ze ouder zijn. Vooral kennissen doen ook meer als de ouderen minder ADL-capaciteit hebben en als het vrouwen zijn. De verschillen tussen de uitersten bedragen hier gemiddeld ongeveer .3, respectievelijk .6.

De analyseresultaten voor de balans in uitgewisselde steun zijn te vinden in tabel 5.6 (hiernaast). De afhankelijke variabele is een verschilscore, waarbij een lagere score een sterkere balans aangeeft. Een groter buurtnetwerk resulteert in minder balans (eerste kolom, $B = .004$, $p < .001$). De balans in buurtnetwerken die 50% van het kernnetwerk beslaan is gemiddeld .2 sterker dan in buurtnetwerken die 100% van het kernnetwerk uitmaken. Dit is conform de hypothese. De balans in uitwisselingen met familieleden en kennissen is niet afhankelijk van het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Er zijn geen significante interactie-effecten.

De ADL-capaciteit is wel direct van invloed op de balans in uitwisselingen: naarmate de capaciteit afneemt, is er ook minder balans in de uitwisselingen (eerste en derde kolom, $B = -.04$, $p < .001$). Het effect van ADL-capaciteit is niet significant als we alleen naar de familieleden kijken (middelste kolom). Bij kennissen in het buurtnetwerk neemt de balans in uitwisselingen eveneens af als de ouderen een lager inkomen hebben (derde kolom, $B = .01$, $p < .001$). Ook de uitwisseling met ouderen en vrouwen is meer uit balans dan die met jongeren en mannen. Dit is het duidelijkst bij uitwisselingen met kennissen (derde kolom). Als respondenten nog levende ouders hebben, is de balans in uitwisselingen sterker dan als er geen ouders (meer) zijn. In stedelijke buurten, ten slotte, zien wij dat de balans wat minder is dan in minder verstedelijkte buurten (eerste kolom, $B = .04$, $p < .01$). Dit effect is niet toe te schrijven aan familie of kennissen in het bijzonder.

5.4 DISCUSSIE EN CONCLUSIES

We begonnen dit hoofdstuk met de vraag hoe belangrijk een relatief groot buurtnetwerk is voor de uitwisseling van instrumentele steun. Daarbij wilden we speciaal kijken naar de betekenis van verwanten in het buurtnetwerk. Deze vragen hebben we uitgewerkt in drie hypothesen

over de intensiteit en balans van uitwisselingen van instrumentele steun. Bij de operationalisering voegden wij de aanwezigheid van uitwisseling van instrumentele steun binnen buurtrelaties toe als afhankelijke variabele. Uit de gegevens bleek dat 58% van de buurtgenoten in het kernnetwerk geen steun met de ouderen uitwisselden. In de analyses hebben we ons beperkt tot buurtnetwerken met minimaal drie leden.

In zijn algemeenheid valt op dat de positieve meerwaarde van een relatief groot buurtnetwerk alleen naar voren kwam bij de balans in uitwisselingen: naarmate het buurtnetwerk groter is, zijn uitwisselingen minder in balans. Wat betreft de intensiteit van uitwisselingen en de aanwezigheid van uitwisseling is de meerwaarde van een groot buurtnetwerk afwezig of negatief: naarmate er meer netwerkliden in het buurtnetwerk zijn, neemt de intensiteit van steun binnen afzonderlijke relaties af. Dit geldt ook als we familie en kennissen apart onderzoeken. Hier lijkt de individuele behoefte aan steun belangrijker dan de spreiding van het netwerk. We bespreken nu de resultaten per hypothese, waarna we nog opmerkingen over de selectie van netwerken plaatsen. Een en ander leidt tot enkele algemene conclusies.

EFFECTEN VAN DE RELATIEVE OMVANG VAN HET BUURTNETWERK OP UITWISSELINGEN IN BUURTRELATIES

De eerste hypothese in dit hoofdstuk (hypothese 6) stelt dat een hoger percentage van buurtgenoten in het kernnetwerk samengaat met grotere intensiteit van ontvangen instrumentele steun en minder balans in geven en ontvangen van die steun binnen buurtrelaties. De balans gaven wij weer als de absolute waarde van het verschil tussen gegeven en ontvangen steun. Er was naar verwachting vaker uitwisseling tussen buurtgenoten in het kernnetwerk in een groter buurtnetwerk.

De hypothese wordt gedeeltelijk tegengesproken en gedeeltelijk bevestigd. De relatieve omvang van het buurtnetwerk blijkt een tegengesteld effect te hebben op de intensiteit van uitwisselingen: buurtgenoten doen niet meer, maar juist minder als het buurtnetwerk groter is. Blijkbaar is de totale hoeveelheid steun die een oudere krijgt uit het (buurt-)netwerk beperkt: boven een bepaalde hoeveelheid heeft iemand niet meer nodig, bijvoorbeeld, of het beroep dat een oudere wil doen op de buurt is beperkt. De totale hoeveelheid steun wordt dan verdeeld over de beschikbare buurtgenoten. De behoefte aan steun lijkt belangrijker dan de kenmerken van het buurtnetwerk. Oudere respondenten, respondenten met lagere inkomens, hulpbehoevende ouderen en vrouwen blijken ook meer instrumentele steun te ontvangen. Dit zijn ouderen die relatief veel steun nodig hebben en/of die moeilijk op andere bronnen, zoals betaalde hulp of

eigen vaardigheden, kunnen terugvallen. Opvallend is wel dat de aanwezigheid van ouders of kinderen in de multivariate analyse geen effect blijkt te hebben op de intensiteit van ontvangen steun. Waarschijnlijk worden de eerder gevonden bivariate verbanden veroorzaakt door de hogere leeftijd van respondenten zonder ouders en de samenhang tussen de aanwezigheid van kinderen en de aanwezigheid van een partner.

De balans in uitwisselingen blijkt wel volgens de hypothese samen te hangen met de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Uitwisselingen in grotere buurtnetwerken zijn dus minder intensief én minder in balans. Verder blijkt de uitwisseling door vrouwen en door de oudere en sterker hulpbehoevende respondenten vaker uit balans te zijn. Dit sluit gedeeltelijk aan bij de uitzonderingen op de norm voor wederkerigheid, zoals Gouldner (1960) die formuleerde. De norm zou verzwakt gelden 'in relaties met kinderen, ouderen, of mensen met geestelijke of lichamelijke beperkingen' (Gouldner 1960: 178), dat zijn mensen die niet in staat zijn om aan de norm te voldoen. Vrouwen compenseren ontvangen instrumentele steun gedeeltelijk door emotionele steun te geven (Van Tilburg et al. 1995). Overigens bleek in onze analyses niet dat vrouwen significant meer instrumentele steun van buurtgenoten krijgen dan mannen. Waarschijnlijk komt dit door de formulering van de vraag naar instrumentele steun: zowel 'mannelijke' als 'vrouwelijke' voorbeelden werden genoemd (zoals boodschappen doen en klusjes in huis). Opvallend is voorts dat de uitwisselingen minder in balans zijn als ouderen in meer verstedelijkte buurten wonen. Dit past slecht in de gedachtengang van de *community question*. Die veronderstelt immers dat juist buurten in verstedelijkte gebieden hun gemeenschapskarakter verliezen. Dat wijst in de richting van sterkere balans binnen relaties in stedelijke buurten. Het positieve effect van de urbanisatiegraad suggereert echter dat, als er een buurtnetwerk van enige omvang is waarbinnen steun wordt uitgewisseld, de stedelijke netwerken juist sterker beantwoorden aan dat gemeenschapskarakter. Het is mogelijk dat buurtgenoten in de stad zich sterker rekenschap geven van hun buurenrol als ze deel uitmaken van zo'n netwerk, dat daar relatief zeldzaam is (vgl. Laumann 1973). Ook hier moet echter worden opgemerkt dat de verminderde balans niet samengaat met grotere intensiteit van ontvangen steun in stedelijke buurten.

De relatieve omvang van het buurtnetwerk biedt geen verklaring voor de aanwezigheid van enige uitwisseling binnen een buurtrelatie. Wel blijkt dat buurtgenoten in stedelijke buurten minder vaak steun uitwisselen dan in minder stedelijke buurten. Wij vonden ook effecten van sekse, leeftijd, inkomen en het hebben van betaald werk. Mannen, jongere en meer welgestelde ouderen hebben vaker uitwisselingen met buurtgenoten, evenals niet-werkende ouderen. Deze groepen krijgen echter niet meer, of zelfs minder steun dan de andere respondenten. Dit kan er op

wijzen dat zij zich vooral onderscheiden doordat zij instrumentele steun aan hun buurtgenoten geven, en niet de ontvangers van steun zijn. Dit sluit aan bij de bevindingen van Goodman (1984) in een Amerikaanse service-flat: zij vond, behalve ouderen die zich terugtrokken en ouderen die wederkerige uitwisselingen onderhielden, een type bewoners die zeer hulpvaardig waren. Een dienstverlenend beroep in het verleden - wat vaak betekent dat men een pensioen heeft - of een morele overtuiging ten gunste van vrijwillige dienstverlening kenmerkten deze ouderen, die vaak ook georganiseerd vrijwilligerswerk deden. De sociaal geïsoleerde mannen zijn in ons onderzoek bij de selectie van kernnetwerken afgevallen. Waarschijnlijk zien wij daardoor duidelijker een groep mannen die zich na hun pensioen (extra) nuttig maken in de buurt, zowel bij burens en andere kennissen als bij hun (oudere) verwanten. Daarnaast speelt de behoefte aan steun een rol bij partnerlozen: zij hebben eerder uitwisselingen dan ouderen met een partner en krijgen bovendien meer steun.

Een en ander laat overigens onverlet dat buurtrelaties vergeleken met andere relaties in het kernnetwerk sterker ondersteunend zijn en dat er vaker uitwisseling in plaatsvindt. De nabijheid van netwerkliden heeft dus op het niveau van afzonderlijke relaties wel invloed op de uitwisseling, zoals reeds is gebleken uit onderzoek dat we aan het begin van dit hoofdstuk aanhaalden. Ook brengen wij in herinnering dat we de kleinere buurtnetwerken (minder dan drie netwerkliden) buiten beschouwing hebben gelaten. De bovenstaande bevindingen bouwen dus voort op het algemene gegeven dat buurtgenoten meer doen voor ouderen dan netwerkliden die verder weg wonen.

FAMILIE EN KENNISSEN IN DE UITWISSELING VAN STEUN MET BUURTGENOTEN

Volgens de tweede hypothese in dit hoofdstuk (hypothese 7a en 7b) zijn intensiteit en verschilscore in de uitwisseling groter a) bij familie in de buurt als het aandeel familieleden in het buurtnetwerk kleiner is en b) bij kennissen in de buurt als het aandeel van kennissen groter is. Wij verwachtten daarnaast dat er eerder uitwisseling met familieleden, respectievelijk kennissen in het buurtnetwerk is als hun aandeel in het buurtnetwerk groter is. Geen enkel deel van deze hypothese wordt ondersteund door de resultaten. Wij vonden vrijwel geen significante effecten van het percentage kennissen. Twee effecten waren tegengesteld aan de verwachting: de kans dat familieleden instrumentele steun uitwisselen met de respondenten is niet groter, maar juist kleiner als er meer familieleden in het netwerk zijn. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor kennissen in het buurtnetwerk. Familieleden, respectievelijk kennissen, lijken elkaar

eerder te vervangen dan dat zij elkaar versterken. Dit mechanisme is vergelijkbaar met het mechanisme waardoor de intensiteit van steun afneemt in grotere buurtnetwerken: naarmate er meer mensen van hetzelfde relatietype beschikbaar zijn, neemt de kans af dat zij ieder afzonderlijk steun uitwisselen met de ouderen. Mogelijk vindt er door de tijd heen wel afwisseling van netwerkliden plaats.

Verwanten geven meer steun aan partnerlozen en ouderen met lagere inkomens dan aan ouderen met een partner of een hoger inkomen. Kennissen geven meer steun aan vrouwen en ouderen met ADL-problemen. Familieleden en kennissen gaan dus in op verschillende behoeften en mogelijkheden van de ouderen. Een omvattende verklaring van de verschillen is moeilijk te geven. Het is mogelijk dat verwanten sterker vanuit hun familierol handelen, waardoor zij ook op langere termijn het verlies van een partner opvangen met allerlei praktische diensten. Wellicht is er vooral onder mensen met lagere inkomens ook een norm om elkaar praktische hulp te geven (Oosterbaan & Zeldenrust 1985). De steun aan vrouwen en hulpbehoevende ouderen kan meer zijn gebonden aan de directe behoefte van de ouderen, waar kennissen sterker op reageren. Dat de familieleden op dit punt niet zichtbaar worden, heeft mogelijk te maken met hun eigen leeftijd: veel van de familieleden zijn broers of zusters, die zelf vaak wat ouder zijn. Het is denkbaar dat de praktische hulp die ouderen en vrouwen vragen, vaak wat zwaardere taken betreft die de broers en zusters evenmin kunnen vervullen. Om dergelijke gedetailleerde verklaringen empirisch te ondersteunen, hebben wij onvoldoende gegevens.

Een argument tegen het handhaven van een onderscheid tussen relaties naar verwantschap is te vinden in de beperkte effecten die de aanwezigheid van relaties met partner, (schoon-)kinderen en ouders heeft op de uitwisselingen met buurtgenoten. Wij veronderstelden dat deze relaties een direct effect zouden hebben op het voorkomen, de intensiteit en de balans van uitwisselingen, doordat zulke relaties een uitwisselingssysteem vormen dat vooraf gaat aan een eventueel systeem in het buurtnetwerk. De meeste bivariate verbanden vielen echter weg in de multiveau-analyses. De aanwezigheid van partner en ouders hangt direct samen met leeftijd. In hoofdstuk 4 kwam verder naar voren dat respondenten met kinderen grotere buurtnetwerken met minder familie hebben dan respondenten zonder kinderen. Het is mogelijk dat effecten van aanwezigheid van kinderen gedeeltelijk zijn weggevallen tegen effecten van het buurtnetwerk. Die indirecte effecten zijn gedeeltelijk tegenstrijdig met de invloed die wij van kinderen verwachtten. Aangezien de meeste directe effecten niet significant zijn, lijkt de invloed van kinderen op het functioneren van het buurtnetwerk vooral erg beperkt te zijn. Dit geldt ook voor de aanwezigheid van ouders. Als er geen partner is, wordt eerder en intensiever steun uitgewisseld dan als er wel een partner is. Er is daarbij

echter geen verschil in de balans van uitwisselingen. Buurtgenoten kunnen blijkbaar een deel van de 'partnerrol' vervullen, zonder dat het type wederkerigheid in het buurtnetwerk verandert.

DE TUSSENKOMST VAN HULPBRONNEN IN DE UITWISSELING MET BUURTGENOTEN

Als derde verwachtten wij dat een lager inkomen en verminderde ADL-capaciteit de effecten uit hypothesen 6 en 7 zouden versterken. Deze hypothese (hypothese 8) wordt op een punt ondersteund en op een ander punt weersproken. De ondersteuning is te vinden bij de aanwezigheid van uitwisseling. Verwanten hebben in het algemeen minder vaak uitwisselingen als hun aandeel in het buurtnetwerk toeneemt. Dit effect verdwijnt bij ouderen met lagere inkomens. Mogelijk hebben we te maken met twee gelijktijdige mechanismen: enerzijds de behoefte van de ouderen, waardoor eventuele uitwisseling alleen optreedt als dat nodig is en dus minder vaak voorkomt als er meer verwanten zijn. Anderzijds kan bij ouderen met lagere inkomens de eerder genoemde norm om elkaar als familie praktisch te helpen (Oosterbaan & Zeldenrust 1985) dit effect neutraliseren. Dit tweede mechanisme sluit aan bij de hypothese van een verwantschapssysteem, voorzover het kennissen buitensluit.

We vinden bij de intensiteit en balans in uitgewisselde steun echter geen aanwijzingen dat zo'n verwantschapssysteem vooral naar voren komt bij ouderen met lagere inkomens. Er is een significant interactie-effect van inkomen en het percentage kennissen op de intensiteit van ontvangen steun, maar dit suggereert juist dat verwanten van ouderen met lagere inkomens ingaan op de behoefte van de oudere aan steun: zij doen minder voor de ouderen als er meer familieleden in het netwerk zijn. Voorzover een lager inkomen dus hoofdeffecten versterkt, betreft dit de tegengestelde effecten die we vonden: enerzijds de individuele behoefte van de oudere aan steun en anderzijds de norm onder verwanten om elkaar (praktisch) te helpen.

Geen van de overige interactie-effecten was significant. Mogelijk speelt hierin mee dat we slechts informatie hebben over de hulpbronnen van een van de twee of meer betrokkenen in de uitwisselingen. De overige resultaten, waaronder de directe effecten van inkomen en ADL-capaciteit, wijzen overwegend in de richting van het grote belang van de behoefte aan steun van de oudere. Daarom valt aan te nemen dat die extra informatie op dit punt weinig verschil zou uitmaken. We concluderen daarom dat de beschikking over hulpbronnen geen indirecte effecten heeft op de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties.

SELECTIE VAN NETWERKEN

De buurtnetwerken die we in dit hoofdstuk hebben onderzocht, komen voort uit een aantal selecties die van belang zijn voor de interpretatie van de uitkomsten. De selectie van kernnetwerken hebben we reeds in de discussie betrokken. Verder kan de netwerkabakening zijn tol eisen op het punt van de identificatie van een buurtsysteem. We hebben in hoofdstuk 3 relaties geselecteerd die zowel affectief als naar frequentie een belangrijke plaats in het leven van de ouderen innemen. Mogelijk vallen hierdoor bepaalde buurtrelaties af, zoals incidentele straatcontacten of contacten met winkeliers uit de buurt. Zulke contacten kunnen juist belangrijk zijn voor de cohesie in een buurt, doordat men regelmatig op de hoogte blijft van elkaar, zonder dat iedereen voortdurend alle anderen spreekt. Ook de begrenzing van een eventueel buurtsysteem kan in belangrijke mate worden onderhouden door dergelijke incidentele contacten, waarin steeds wordt vastgelegd wie elkaar groeten en wie op de hoogte worden gehouden. Deze contacten ontbreken in ons onderzoek. Het risico dat we door onze afbakening een te homogene selectie van steunende relaties hebben lijkt daarentegen vrij klein, gezien het feit dat in een aanzienlijk deel van de geselecteerde buurtrelaties geen uitwisseling van instrumentele steun plaatsvond. Bij de analyse van de aanwezigheid van uitwisseling vonden wij ook aanwijzingen dat bepaalde ouderen (jongere mannen met een wat beter inkomen) vooral steun *geven* aan buurtgenoten. Dit duidt er ook op dat we een vrij brede selectie uit de buurtrelaties hebben genomen, waarin de verschillende betekenissen van relaties met buurtgenoten elkaar niet verdringen (vgl. Wenger 1990, Johnson 1988).

Binnen de buurtnetwerken hebben wij voor dit hoofdstuk een verdere selectie gemaakt, door alleen buurtnetwerken met drie of meer leden op te nemen. Hierdoor zijn de netwerken van oudere respondenten en respondenten in stedelijke of minder stabiele buurten relatief vaak afgevallen. Alle drie de variabelen zijn opgenomen in de analyses. Voorzover wij kunnen nagaan, heeft deze selectie de uitkomsten niet vertekend. Het positieve effect van de urbanisatiegraad op de balans in uitwisselingen is goed interpreteerbaar. Een en ander betekent wel dat de oudere respondenten niet alleen vaak kleinere buurtnetwerken hebben, maar ook netwerken waarin relatief weinig uitwisseling plaatsvindt. Als er steun wordt uitgewisseld, is die wel vaak intensiever en minder in balans dan bij jongere respondenten.

CONCLUSIES

Dit hoofdstuk was gericht op verschillen in uitwisselingen tussen grotere en kleinere buurtnetwerken. Centraal stond de veronderstelling dat binnen een relatief groot buurtnetwerk sprake is van een systeem van gegeneraliseerde uitwisselingen, waardoor de uitwisseling met individuele buurtgenoten intensiever is en minder in balans. Wij hebben gevonden dat een groot buurtnetwerk wel samenhangt met minder balans in uitwisselingen, maar dat de individuele behoefte aan het ontvangen van steun en aan het geven van steun een betere verklaring lijkt te bieden voor het voorkomen van uitwisselingen en de intensiteit van ontvangen steun. Ook de balans in uitwisselingen hangt gedeeltelijk - en direct - samen met individuele mogelijkheden. Daarbij zagen we dat de urbanisatiegraad van de buurt ook doorwerkt in de uitwisselingen binnen relaties in het buurtnetwerk. Een minder stedelijke omgeving stimuleert uitwisselingen, maar als er uitwisselingen in stedelijke buurtnetwerken plaatsvinden, lijken de netwerkleden zich juist in te zetten voor een gegeneraliseerd uitwisselingspatroon. De invloed van individuele hulpbronnen werkt vooral direct door in uitwisselingen, door de mogelijkheden en beperkingen die de ouderen hebben om anders dan via buurtgenoten steun te krijgen. Dit komt vaak sterker naar voren bij kennissen dan bij familie. Bij familie zijn invloeden waarneembaar van een norm om elkaar te helpen, vooral bij ouderen met lagere inkomens. Over het algemeen is het onderscheid tussen verwanten en kennissen niet bijzonder sterk. Wij vonden geen algemene aanwijzingen dat drenteniers in een kwetsbare positie zijn wat betreft uitwisselingen. Wel blijken de oudere respondenten vaker kleine buurtnetwerken met weinig uitwisselingsrelaties te hebben.

HOOFDSTUK 6

HULPBEHOEVENDHEID EN UITWISSELING VAN INSTRUMENTELE STEUN IN BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

In het vorige hoofdstuk vonden we enige ondersteuning voor de verwachting dat uitwisselingen van instrumentele steun binnen relatief grote buurtnetwerken een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem vormen. Tegelijkertijd bleek echter dat de behoefte van de ouderen aan steun zeer bepalend is voor het voorkomen en de intensiteit van uitwisselingen. We vonden, anders dan verwacht, geen duidelijke aanwijzingen voor een verschillende rol van familie en kennissen binnen de buurtnetwerken. In dit hoofdstuk willen we nader ingaan op deze resultaten. We richten ons daartoe op de buurtnetwerken van hulpbehoevende ouderen. Het is mogelijk dat een eventueel gegeneraliseerd uitwisselingssysteem in buurtnetwerken van ouderen minder sterk naar voren komt in een situatie waar nauwelijks hulp nodig is. Door ons te richten op hulpbehoevende ouderen neutraliseren we het effect van de behoefte aan steun en kunnen we de rol van familie en kennissen wellicht beter onderscheiden: eventuele latente burelrelaties kunnen in geval van nood beter zichtbaar worden (Nauta 1973). Daarbij willen we tevens verschillen tussen stedelijke en minder stedelijke buurten nader onderzoeken. We werken een en ander uit in onderzoeksvragen, die we met behulp van LSN-gegevens zullen analyseren.

6.1 ONDERZOEKSVRAGEN

Dit hoofdstuk is gericht op verdieping van de resultaten uit het vorige hoofdstuk. Hierdoor krijgt het onderzoek sterker een exploratief karakter dan in de voorgaande hoofdstukken. In plaats van hypothesen laten we ons daarom leiden door onderzoeksvragen.

VERWANTSCHAP, HULPBEHOEFTE EN UITWISSELING VAN INSTRUMENTELE STEUN

In hoofdstuk 5 vonden wij aanwijzingen dat familieleden en kennissen in het buurtnetwerk om verschillende redenen steun uitwisselen met anderen. Bij kennissen in het buurtnetwerk bood de behoefte van de oudere aan steun de belangrijkste verklaring voor het voorkomen en de intensiteit van uitwisselingen. Bij familieleden in het buurtnetwerk speelde mogelijk ook de plicht om voor elkaar te zorgen een rol in de uitwisselingen. Als we ons vervolgens richten op hulpbehoevende ouderen, krijgen we te maken met meer intensieve steunverlening. Wij duiden dit in het vervolgoek wel aan als zorg(verlening) of hulp(verlening). Dan kunnen zich verschillende situaties voordoen in de uitwisselingen met familieleden en kennissen. Ten eerste zullen familieleden eerder steun geven dan kennissen. Het is zelfs mogelijk dat kennissen zich geheel terugtrekken als de hulp intensiever wordt (Johnson 1983, Litwak 1985, Janssen & Woltringh 1994). De verschillen tussen familieleden en kennissen in intensiteit en balans van uitwisselingen worden op het niveau van afzonderlijke relaties dan groter. Op het niveau van het buurtnetwerk zijn er geen effecten, zo bleek in hoofdstuk 5. Er waren geen significante interactie-effecten tussen de ADL-capaciteit en de omvang van het buurtnetwerk of het percentage kennissen in het buurtnetwerk.

In hoofdstuk 5 bleek ten tweede dat de balans in uitwisselingen minder is naarmate de ouderen een lagere ADL-capaciteit hebben. Dit betrof iets duidelijker de kennissen dan de familie. Het is niet duidelijk in hoeverre er sterkere verschillen ontstaan tussen familie en kennissen als we alleen naar hulpbehoevende ouderen kijken. Waarschijnlijk zullen kennissen meer belang hechten aan balans dan familieleden (Johnson 1988). Dit kan betekenen dat sommige kennissen zich helemaal terugtrekken uit de relatie (Klein Ikkink & Van Tilburg 1998), waardoor kennissen overblijven die minder belang hechten aan die balans. Dit kunnen bijvoorbeeld oude vrienden en vriendinnen uit de buurt zijn (Jerrome 1990). Dan zou er geen verschil zijn tussen de verwanten en kennissen in de balans van uitwisselingen. Wel zouden we dan een sterker verschil moeten zien tussen familieleden en kennissen in de aanwezigheid van uitwisseling met hulpbehoevende ouderen.

Wij nemen aan dat zich bij hulpbehoevende ouderen op het niveau van het buurtnetwerk in het algemeen alleen verschillen tussen verwanten en kennissen voordoen. Er is geen reden aan te nemen dat zich nog meer effecten van hulpbehoevendheid voordoen die niet reeds in hoofdstuk 5 zijn behandeld. Dit verandert als de oudere (ook) formele hulp krijgt. Onder formele hulp verstaan wij betaalde, formeel georganiseerde en/of geschoolde hulp. Dat kan een gezinsverzorgster zijn, maar ook een werk-

ster of een klusjesman. Het gaat hier vooral om hulp bij huishoudelijke taken en lichamelijke, eventueel ook lichte medische, verzorging. Dit zijn taken die ook vanuit het buurtnetwerk vervuld kunnen worden. Er bestaan verschillende modellen voor de wijze waarop informele en formele hulp op elkaar inwerken (bijvoorbeeld Cantor & Little 1985, Litwak 1985, Travis 1995). De meeste aandacht gaat hierin uit naar de taakverdeling tussen naaste verwanten (partner, kinderen) en formele helpers. De hulp van buurtgenoten wordt doorgaans geplaatst als incidentele en praktische hulp bij nood en/of in hulp onregelmatige situaties. Structurele of intensieve verzorging en de emotionele aspecten van hulpverlening worden meer typisch gevonden voor partner en kinderen, soms ook goede vrienden. Formele hulp zou met name ingeroepen worden voor intensieve of specialistische lichamelijke en medische verzorging, dat zijn taken die vooral ook door partner en kinderen worden verricht als de oudere het zelf niet (meer) kan. De hulp van buurtgenoten zou dan minder snel vervangen (kunnen) worden door formele hulp. Volgens deze voorstelling zou de beschikking over formele hulp dus geen verschil uitmaken voor de uitwisselingen van steun tussen hulpbehoevende ouderen en hun buurtgenoten.

Niettemin zijn er situaties denkbaar waarin wel degelijk invloed uitgaat van formele hulp op de uitwisselingen met buurtgenoten. Ten eerste is de benodigde formele hulp meestal niet direct beschikbaar. Ouderen of verzorgers wachten soms lang met het inroepen van hulp en er zijn meestal ook wachtlijsten. Dit betekent dat sommige hulpbehoevende ouderen een tijdlang extra hulp nodig hebben naast de hulp die partner en/of kinderen al gaven, terwijl er geen formele hulp is¹². Het ligt voor de hand dat buurtgenoten in zo'n geval bijspringen. Voorzover het hier een situatie van grote nood betreft, gaan wij ervan uit dat het behoefte-principe domineert. Verschillen tussen uitwisselingssystemen zullen bij afwezigheid van formele hulp niet naar voren (kunnen) komen. Pas als er formele hulp is, kunnen uitwisselingen op basis van directe of gegeneraliseerde wederkerigheid worden hersteld. Buurtgenoten hoeven dan alleen nog bij te springen voor incidentele hulp. Hier kan dan een verschil ontstaan tussen een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem en een netwerk met individuele ruilrelaties: in een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem zullen buurtgenoten wellicht meer betrokken blijven bij de hulpverlening, terwijl buurtgenoten binnen individuele ruilrelaties de oude situatie van evenwichtige ruil zullen herstellen zodra er formele hulp beschikbaar is.

Het is, ten tweede, echter ook mogelijk dat familieleden en/of kennissen in het buurtnetwerk zich volledig terugtrekken uit de steunverlening aan hulpbehoevende ouderen als formele hulp is ingeschakeld. Het kan dat alle benodigde hulp door de formele hulp en eventuele gezinsleden wordt

¹² Wij kunnen geen exacte aanduidingen geven van dit proces. Er is nog weinig bekend over de afstemming tussen formele en informele hulp.

geboden. De toegenomen hulpbehoefte van de oudere heeft er dan als het ware toe geleid dat de hulp volledig wordt overgenomen door een ander systeem. Het komt ook voor dat de informele hulpverleners zich overbodig of buitengesloten voelen door de formele hulpverlening (Travis 1995). In zo'n situatie valt een eventueel systeem van uitwisseling in het buurt-netwerk weg en zijn er geen effecten op netwerkniveau.

Een effect van beschikbaarheid van formele hulp kan dus zowel versterkend als verzwakkend werken in het functioneren van een uitwisselings-systeem binnen het buurtnetwerk. Ook kan een effect volledig achterwege blijven. Onze onderzoeksgegevens staan niet toe dat wij diep ingaan op de processen rond toenemende hulpbehoefte en de taakverdeling tussen verschillende informele en formele relaties. Wel kunnen wij enkele mogelijke samenhangen verkennen. De eerste onderzoeksvraag luidt daarom:

ONDERZOEKSVRAAG 1

In hoeverre is er sprake van versterking, dan wel verzwakking van een systeem van gegeneraliseerde uitwisseling in het buurt-netwerk bij een grotere hulpbehoefte en wat is daarin het effect van formele hulp? In hoeverre treden hierin verschillen op tussen familie en kennissen?

Als er effecten zijn, zullen die bij alle hulpbehoevende ouderen vooral zichtbaar worden op relatieniveau. Als we rekening houden met de aanwezigheid van formele hulp, verwachten we dat eventuele effecten sterker naar voren kunnen komen op het netwerkniveau.

URBANISATIEGRAAD, HULPBEHOEVENDHEID EN UITWISSELING VAN INSTRUMENTELE STEUN

Wat betreft de uitwerking van de urbanisatiegraad op het gedrag van buurtnetwerkleiden kunnen we aansluiten bij McCulloch (1995). In een overzicht van de literatuur over ouderen en verwantschapsnetwerken op het platteland geeft hij aan dat de betekenis van buurtrelaties verschilt tussen ouderen in rurale en urbane gebieden, doordat de context verschilt. Op het platteland, waar behalve familie en burens weinig voorzieningen zijn, zijn minder alternatieven beschikbaar voor het inroepen van hulp dan in de stad. De buurt is dan op het platteland mogelijk een relevanter kader voor onderlinge hulpverlening dan in de grote stad. Daarnaast zouden ouderen op het platteland, behoudens pensioenmigranten, relatief ongezond zijn en een slechte sociaal-economische positie hebben, waardoor de behoefte aan hulp groter is. De pensioenmigranten zijn daarentegen vaak gezonder en financieel in een betere positie dan andere

oudere plattelandsbewoners. Volgens een SCP-studie (SCP 1996) zijn door selectie grote-stadsbewoners qua gezondheid en sociaal-economische positie juist in het nadeel. Veel mensen die het zich kunnen permitteren hebben de stad verruild voor het leven in meer landelijke gebieden. Om die reden kunnen juist de armere, oudere en minder gezonde 'achterblijvers' in grotere steden extra afhankelijk zijn van onderlinge hulp in hun buurt. Mogelijk is het Amerikaanse platteland, waar McCulloch voornamelijk over spreekt, meer achtergesteld dan het Nederlandse platteland, waar isolement al lang een schaars goed is en de meeste mensen dezelfde kansen hebben als stadsbewoners. Niettemin zijn oudere plattelandsbewoners ook in Nederland soms verstoken van de verzorgingsmogelijkheden die in steden vaak beter zijn ontwikkeld (Kempers-Warmerdam 1988). Het niveau van algemene voorzieningen is in principe gelijk door het hele land. In grotere steden wonen echter meer ouderen en zijn er meer mogelijkheden voor experimenten en particulier initiatief. Daardoor kan het aanbod van diensten in steden groter zijn. Overigens kan een verklaring van de tegenstrijdige bevindingen zijn, dat de populaties verschillen. De SCP-onderzoekers richten zich op alle (welgestelde) volwassenen die uit de steden wegtrekken, waaronder de welgestelde pensioenmigranten, terwijl McCulloch het heeft over de ouderen die op het platteland wonen en die maar voor een klein deel uit pensioenmigranten bestaan (Fokkema 1996).

Deze overwegingen brengen ons op twee mogelijke mechanismen. De geringere mogelijkheden voor het krijgen van formele zorg op het platteland, vergeleken met steden, zou ten eerste bevorderen dat op buurniveau uitwisselingssystemen ontstaan bij ouderen in rurale buurten. Daardoor kan op het platteland eerder een verband ontstaan tussen kenmerken van het buurtnetwerk en de uitwisseling met buurtgenoten. Ten tweede is mogelijk sprake van selectie, waardoor ouderen in sommige buurten ook meer behoefte hebben aan uitwisseling met buurtgenoten omdat ze meer hulp behoeven en weinig middelen hebben om die anders dan informeel te krijgen. Dit kunnen stadsbuurten of plattelandsbuurten zijn. Deze tweede situatie hebben we in hoofdstuk 5 reeds onderzocht: wanneer gecontroleerd wordt voor individuele verschillen in hulpbronnen en behoeften, zijn de effecten van urbanisatie vrijwel nihil. Wij hebben echter niet gekeken naar hulpbehoevende ouderen en verschillen in het aanbod van formele hulp. Daarom willen we nader kijken naar het functioneren van buurtnetwerken van ouderen in grotere steden en ouderen op het platteland, omdat er op buurniveau verschillen kunnen zijn in de beschikbaarheid van alternatieve bronnen van instrumentele steun. Mogelijk functioneren buurtnetwerken in minder verstedelijkte buurten meer als gegeneraliseerd uitwisselingssysteem, mede door gebrek aan andere

mogelijkheden om hulp te krijgen. In stedelijke buurten zou, door een ruimer aanbod, de rol van het buurtnetwerk als uitwisselingssysteem juist minder zijn. Daarbij dienen we rekening te houden met de bevinding uit hoofdstuk 5, dat de intensiteit van steun in stedelijke buurtnetwerken juist hoger is dan in minder stedelijke buurten. Als dat, zoals we veronderstelden, een nostalgische achtergrond heeft, zou de aan- of afwezigheid van formele hulp geen effect op het functioneren van die buurtnetwerken moeten hebben.

De tweede onderzoeksvraag is nu gericht op de effecten die de relatieve omvang van het buurtnetwerk in meer en minder verstedelijkte buurten heeft op de uitwisseling van instrumentele steun:

ONDERZOEKSVRAAG 2

In hoeverre zijn plattelandsbuurten voor hulpbehoevende ouderen meer relevant voor het functioneren van buurtnetwerken als uitwisselingssystemen dan stedelijke buurten en wat is hierin de betekenis van verschillen in de beschikking over formele hulp?

We verwachten dat effecten van het buurtnetwerk op de uitwisseling van steun sterker naar voren komen in minder stedelijke buurten dan in meer verstedelijkte buurten, maar dat een deel van die verschillen wegvalt als we rekening houden met de beschikbaarheid van formele hulp.

6.2

OPERATIONALISERING EN METHODE

Om de onderzoeksvragen te analyseren met gegevens uit LSN hebben we één nieuwe variabele gecreëerd. Deze betreft de beschikking over formele hulp. Deze variabele bespreken wij hieronder, gevolgd door een beschrijving van de overige gebruikte variabelen en de procedure die we hebben gevolgd bij de analyses.

BESCHIKKING OVER FORMELE HULP

De beschikking over formele hulp operationaliseren wij als het feitelijk gebruik van zulke hulp door de respondenten. Dit sluit aan bij de eerste onderzoeksvraag. Daarin willen wij de steun van buurtgenoten in verband brengen met hulp uit andere bronnen, i.c. formele hulp. Voor de tweede onderzoeksvraag zouden wij idealiter gegevens over de *beschikbaarheid*

van professionele hulp moeten hebben. Wij onderzoeken daar de samenhang tussen urbanisatiegraad en beschikbaarheid van professionele hulp. We zouden die beschikbaarheid moeten bezien op buurt-niveau, dat is het niveau waar wij theoretisch een effect verwachten. Zulke gegevens zijn echter moeilijk verkrijgbaar. Instellingen bestrijken veelal grotere (en vaak verschillende) gebieden, bijvoorbeeld regio's binnen de stad. Het is daardoor moeilijk om informatie op lagere aggregatieniveaus te krijgen. Over beschikbaarheid van particuliere hulp is überhaupt moeilijk informatie te krijgen, anders dan via de ouderen zelf. We gaan daarom uit van informatie die individuele ouderen geven over hulp voor henzelf, ongeacht het niveau waarop die hulp is georganiseerd. Daarbij moeten wij rekening houden met verschillen in de relevantie van formele hulp voor de ouderen. Alleen als iemand ook werkelijk hulp nodig heeft, is van belang welke hulp beschikbaar is. Wij gebruiken alleen informatie van ouderen die hebben aangegeven hulpbehoevend te zijn. In het LSN-onderzoek kunnen we daarvoor gebruik maken van gegevens over ADL- en IADL-capaciteit.

Respondenten is gevraagd in hoeverre zij in staat waren algemene dagelijkse levensverrichtingen (ADL) en huishoudelijke taken (IADL) zelf te doen. Hiervoor werden twee maal vier vragen gesteld, bijvoorbeeld: 'Kunt u zich aan- en uitkleden?' (ADL) of: 'Kunt u het bed verschonen?' (IADL). Antwoordmogelijkheden waren: zonder moeite, met enige moeite, met veel moeite, alleen met hulp, helemaal niet. Als respondenten van een of meer handelingen aangaven dat ze die niet zonder moeite verrichtten, werd gevraagd hoe vaak men hulp kreeg (nooit, zelden, soms, vaak). Als dat soms of vaak was, werd vervolgens gevraagd wie die hulp gaf. De volgende elf categorieën waren onderscheiden: partner, huisgenoten, kinderen buitenshuis, overige familie, vrienden en kennissen, burens, wijkverpleging, personeel van de serviceflat e.d., thuishulp, particuliere hulp, vrijwilligers. Respondenten konden verschillende hulpverleners noemen. Als formele hulpverleners zijn aangemerkt personeel van serviceflats, thuishulp en particuliere verpleging of hulp. Wijkverpleging geeft meestal specialistische hulp die niet door buurtgenoten geboden kan worden. Vrijwilligers zijn mogelijk reeds genoemd in het kernnetwerk. De particuliere hulp is vaak een betaalde werkster.

Van de 3402 respondenten konden 2730 (80%) een of meer van de ADL- of IADL-taken niet zonder moeite uitvoeren. Hen is gevraagd hoe vaak zij hulp kregen. Er waren 593 respondenten die nooit of zelden geholpen werden. Er was met enige regelmaat hulp voor 2137 respondenten. De totale ADL- en IADL-capaciteit bij deze laatste groep is gemiddeld iets minder dan bij de respondenten met weinig hulp (tabel 6.1 op de volgende bladzijde). Van de ouderen die soms of vaak hulp krijgen heeft bijna de helft moeite met een of meer ADL-verrichtingen. Ongeveer driekwart heeft moeite met een of meer IADL-taken.

tabel 6.1 ADL- en IADL-capaciteit van respondenten met infrequente en frequente hulp

	NOOIT OF ZELDEN HULP (N=593)	SOMS OF VAAK HULP (N=2137)	t	P <
ADL (4-20)				
gemiddelde	19.0	18.5	4.02	.001
sd	1.6	2.7		
% geen moeite	54%	58%		
IADL (4-20)				
gemiddelde	17.0	14.5	10.41	.001
sd	4.3	5.5		
% geen moeite	44%	27%		

Er zijn 2137 ouderen die soms of vaak hulp krijgen bij ADL- en/of IADL-taken. Het merendeel (68%) daarvan krijgt alleen informele hulp, van partner, huisgenoten, kinderen, overige familie en/of kennissen. Er zijn 676 respondenten (32%) die (ook) formele hulp krijgen, meestal van particuliere hulpen (N=315) en huishulpen (N=274). Er zijn 56 respondenten die twee of meer van deze formele hulpen gebruiken. Hieronder vallen ook de 39 respondenten die wijkverpleging krijgen.

Respondenten die formele hulp krijgen, verschillen op een aantal kenmerken van respondenten die alleen informele hulp krijgen: zij wonen vaker in minder stabiele buurten, zij hebben hogere inkomens, zijn ouder en hebben een slechtere ADL-capaciteit (tabel 6.2). Ook zijn zij vaker kinderloos en zonder partner. Het merendeel is vrouw.

Wij vergeleken ook ouderen met verschillende typen formele hulp. Ouderen die particuliere hulp hebben verschillen niet van de overige respondenten met formele hulp wat betreft de ADL-capaciteit. Ouderen met huishulp verschillen niet van de andere respondenten in de verhuis-mobiliteit binnen hun buurten. Ouderen zonder kinderen gebruiken wel vaker particuliere hulp, maar niet vaker huishulp. Het inkomen van ouderen met particuliere hulp is groter dan ouderen zonder particuliere hulp (f_{2099} en f_{1632} , $t = -7.67$, $p < .001$). Ouderen die huishulp krijgen hebben lagere inkomens dan ouderen zonder huishulp (f_{1383} en f_{1719} , $t = 5.15$, $p < .001$).

We vergelijken in het vervolg ouderen die alleen informele hulpverleners hebben genoemd met ouderen die (ook) formele hulpverleners hebben genoemd. Daarbij zijn hulpbehoevende ouderen de respondenten die hebben aangegeven soms tot vaak hulp te krijgen bij een of meer van de ADL- en IADL-taken. De beschikking over formele zorg gebruiken wij

Kenmerken van ouderen met en zonder formele hulp (N=2137)

tabel
6.2

	ALLEEN INFORMEEL	(OOK) FORMEEL	t	χ^2 (1)
BUURTKENMERKEN				
urbanisatiegraad	2.80	2.89	-1.18	
verhuismobiliteit (‰)	38	43	-4.92**	
KENMERKEN BUURTNETWERK				
relatieve omvang (%)	62	59	1.60	
aandeel kennissen in buurtnetwerk	67	71	-1.61	
PERSOONSKENMERKEN				
% met partner	73	39		238.60**
% met kinderen	87	80		22.57**
% vrouw	49	64		45.58**
ADL	19.0	18.0	11.42**	
gemiddelde leeftijd	70	78	-18.30**	
gemiddeld netto inkomen	1669,-	1801,-	-2.72*	

* p<.01

* * p<.001

als een verklarende variabele en een intermediërende variabele bij de eerste onderzoeksvraag: controleren voor formele hulp kan effecten van het buurtnetwerk versterken. Het is ook mogelijk dat er een interactie is tussen de beschikking over formele hulp en het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk, respectievelijk kennissen in het buurtnetwerk. Bij de tweede vraag fungeert de beschikking over formele hulp als mogelijke confounder van effecten van de urbanisatiegraad.

OVERIGE VARIABLEN

We hebben drie *afhankelijke variabelen*: het voorkomen van uitwisseling van instrumentele steun, de intensiteit van ontvangen instrumentele steun binnen uitwisselingsrelaties en de balans in gegeven en ontvangen steun (absolute waarde van het verschil in scores voor geven en ontvangen) binnen uitwisselingsrelaties. Deze variabelen zijn beschreven in hoofdstuk 5.

De *verklarende variabelen* zijn, naast de reeds genoemde, de relatieve omvang van het buurtnetwerk, respectievelijk het percentage kennissen in het buurtnetwerk, en de (niet-)verwantschap tussen de oudere en het netwerklied. Net als in hoofdstuk 5 onderzoeken we alleen buurtnetwerken die minimaal drie netwerkleden bevatten.

In dit hoofdstuk zijn wij vooral geïnteresseerd in de effecten van twee intermediërende variabelen: urbanisatiegraad en beschikking over formele hulp. Bij de ~~eerste~~ onderzoeksvraag willen we, zoals hierboven gezegd, nagaan of de rol van het buurtnetwerk in de uitwisseling van steun tussen buurtgenoten verschilt voor hulpbehoevende ouderen met en zonder formele hulp. De tweede onderzoeksvraag is gericht op de rol van urbanisatie en, daarmee samenhangend, de beschikbaarheid van formele hulp.

Als achtergrondvariabelen gaan wij uit van de variabelen uit hoofdstuk 5. Bij de netwerkenmerken houden wij rekening met de omvang van het totale kernnetwerk en met de totale steun die de oudere uit het buurtnetwerk ontvangt. Wanneer we de uitwisseling met familieleden en kennissen apart onderzoeken, is die eerste achtergrondvariabele de absolute omvang van het buurtnetwerk, in plaats van het kernnetwerk. Op persoonsniveau controleren wij voor de aanwezigheid van partner en kinderen, alsmede voor de sekse en de leeftijd van de respondent, de ADL-capaciteit en het gemiddelde netto-inkomen per maand. In verband met de selectie van hulpbehoevende ouderen controleren we niet meer, zoals in hoofdstuk 5, voor het hebben van betaald werk en de aanwezigheid van ouders. Wel controleren we voor de verhuismobiliteit in de buurt.

PROCEDURE

Er zijn multiniveau-analyses uitgevoerd met als afhankelijke variabele de intensiteit van ontvangen instrumentele steun in uitwisselingsrelaties met buurtgenoten, respectievelijk de balans in geven en krijgen van instrumentele steun in die relaties. De aanwezigheid van uitwisseling van instrumentele steun binnen buurtrelaties hebben we onderzocht met behulp van logistische multiniveau-analyses. De onderzoekseenheden zijn in dit hoofdstuk de buurtrelaties van de ouderen. De afhankelijke variabelen zijn gemeten op relatie-niveau, terwijl onafhankelijke variabelen zich zowel op relatie-niveau, als op netwerk- en op buurtniveau bevinden. Daarom is een multiniveau-analyse gepast. In bijlage 1 is de techniek beschreven. De interpretatie van tabellen is ook beschreven in hoofdstukken 4 en 5. We vermelden hier geen correlatie-coëfficiënten tussen variabelen die in hoofdstuk 5 al aan de orde zijn geweest; de verschillen met coëfficiënten die daar zijn gerapporteerd zijn namelijk minimaal. Samenhangen met de beschikking over professionele hulp staan vermeld in tabel 6.2.

Voor de eerste onderzoeksvraag volgden wij een stapsgewijze procedure, waarbij we achtereenvolgens inbrachten: de achtergrondvariabelen, het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk, respectievelijk het per-

centage kennissen in het buurtnetwerk, en de effecten van de beschikking over formele hulp (direct effect en interactie met het buurtnetwerk). We deden dit voor alle drie de afhankelijke variabelen. Eerst onderzochten we de modellen bij alle buurtrelaties, daarna deden we analyses voor buurtrelaties met familieleden en kennissen apart. We letten op een aantal punten. Ten eerste: indien familieleden sterker naar voren komen bij grotere hulpbehoefte, zou in de analyses met alle buurtrelaties de odds-ratio, respectievelijk de regressie-coëfficiënt voor verwantschap relatief hoog zijn, vergeleken bij de analyses in hoofdstuk 5. De analyses in dit hoofdstuk zijn strikt genomen niet vergelijkbaar met die in hoofdstuk 5, omdat we niet exact dezelfde variabelen inbrengen: twee controlevariabelen nemen we nu niet op en er is een nieuwe variabele, de beschikking over professionele hulp. De variabelen die we niet opnemen hadden in hoofdstuk 5 echter geen significante effecten op de afhankelijke variabelen. Een globale vergelijking achten wij daarom gerechtvaardigd. We houden bij de interpretatie van verschillen rekening met eventuele effecten van de beschikking over formele hulp.

Tweede aandachtspunt is de aanwezigheid van formele hulp en de rol van hulpbehoefte in het functioneren van (familieleden en kennissen binnen) het buurtnetwerk. Wij gaven aan dat de dominante rol van hulpbehoefte in de uitwisseling met buurtgenoten kan worden versterkt of verzwakt door de aanwezigheid van formele hulp. Dit kan naar voren komen als een interactie-effect van de beschikking over formele zorg en het percentage buurtgenoten, respectievelijk kennissen. Ook kunnen directe effecten van het percentage buurtgenoten in het kernnetwerk, respectievelijk kennissen in het kernnetwerk optreden volgens de hypothesen uit hoofdstuk 5, wanneer we controleren voor de beschikking over formele hulp. In beide gevallen is de verwachting dan, dat bij aanwezigheid van formele hulp, een groter buurtnetwerk bijdraagt aan de aanwezigheid van uitwisseling, meer intensieve ontvangen steun en minder balans in de uitwisseling. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor familie als het percentage kennissen in het buurtnetwerk kleiner is en voor kennissen als het percentage kennissen in het buurtnetwerk groter is.

De tweede onderzoeksvraag analyseren we ook stapsgewijs, op dezelfde wijze als bij de eerste onderzoeksvraag. We brengen echter een interactie-term in die betrekking heeft op de urbanisatiegraad: een lagere urbanisatiegraad zou eventueel de effecten van een groter buurtnetwerk, respectievelijk een groter aandeel (niet-)verwanten in het buurtnetwerk versterken. Dit effect kan echter verdwijnen als we vervolgens controleren voor de beschikking over formele hulp. We brengen geen interactie-termen in voor

de beschikking over formele hulp en het buurtnetwerk. Net als bij de eerste onderzoeksvraag analyseren we de aanwezigheid van uitwisseling, de intensiteit van uitwisseling en de balans in de uitwisseling. We doen dit achtereenvolgens voor alle buurtrelaties, relaties met familieleden in het buurtnetwerk en relaties met kennissen in het buurtnetwerk.

De interactie-effecten met betrekking tot persoonlijke hulpbronnen (hoofdstuk 5) laten we hier buiten beschouwing. Gezien de geringe effecten in hoofdstuk 5 zien wij geen reden om aan te nemen dat deze extra complicatie van de analyses belangrijke nieuwe informatie zal opleveren. We rapporteren in de volgende paragraaf alleen analyses die wel nieuwe informatie opleveren ten opzichte van de resultaten uit hoofdstuk 5. Het belang van informatie beoordeelden wij op grond van verandering van significantie van parameters - significante parameters die niet meer significant ($p < .01$) waren en omgekeerd achtten wij belangrijke veranderingen.

6.3 RESULTATEN

We bespreken de resultaten per deelvraag. Daarbij vergelijken we steeds met resultaten uit hoofdstuk 5. Alleen wanneer zich opvallende verschillen voordoen, rapporteren wij de nieuwe resultaten in een tabel.

Bij de eerste deelvraag vonden wij geen nieuwe verschillen tussen familieleden en kennissen in het buurtnetwerk van hulpbehoevende ouderen. Er zijn geen directe effecten van verwantschap op de intensiteit en balans van uitwisselingen met hulpbehoevende ouderen. In tabel 6.3 is te zien dat de balans in uitwisselingen gemiddeld met .18 afneemt als er formele hulp is. Dit is een direct effect van beschikking over formele hulp. Het effect van de relatieve omvang van het buurtnetwerk wordt hierdoor niet versterkt (interactie-effect: $B = .00$, $se B = .00$).

Wel is er een interactie-effect bij de aanwezigheid van uitwisseling met familieleden (tabel 6.4 op bladzijde 128). De odds ratio is kleiner dan 1 (.98, $p < .001$). Dat wil zeggen dat in buurtrelaties met familieleden van hulpbehoevende ouderen die formele hulp krijgen de kans op uitwisseling groter wordt naarmate er meer familieleden zijn. Wij hebben de analyse apart herhaald voor ouderen met en zonder formele hulp. Bij ouderen zonder formele hulp zien wij het effect dat in hoofdstuk 5 en in tabel 6.4 naar voren komt: hoe meer familieleden er in het buurtnetwerk zijn, des te kleiner de kans dat een van hen instrumentele steun uitwisselt met de ouderen. Bij ouderen met formele hulp zien we daarentegen een tegengesteld effect: hier neemt de kans op uitwisseling met familie in het

Regressie van de balans in de uitwisseling binnen alle uitwisselingsrelaties van hulpbehoevende ouderen op achtergrondkenmerken, kenmerken van het buurtnetwerk en formele hulp B-COËFFICIËNTEN(se)

tabel 6.3

VAST GEDEELTE		TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3
CONSTANTE	.79 (.24)**	5.87	5.72	9.58
DEVIANTIE	7154			
ACHTERGRONDKENMERKEN		5.68	5.35	9.56
urbanisatiegraad (1-5)	.05 (.02)*			
mobiliteit (0-223)	-.00039 (.0014)			
leeftijd (55-89)	.01 (.006)			
seks (m/v)	.16 (.05)**			
ADL (4-20)	-.01 (.01)			
inkomen/100 (11-58)	-.009 (.002)**			
partner (0-1)	-.13 (.06)			
kinderen (0-1)	-.07 (.06)			
kernnetwerk (1-12)	.03 (.02)			
totale steun (0-36)	-.01 (.006)			
verwant (nee-ja)	.02 (.02)			
DEVIANTIE	7082**			
VERKLARENDE VARIABLEN		5.66	5.32	9.56
%buurtgenoten	.004 (.001)*			
DEVIANTIE	7049**			
FORMELE HULP		5.64	5.29	9.54
formele hulp (nee/ja)	.18 (.05)**			
hulp x %buurtgenoten	.00002 (.00029)			
DEVIANTIE	7038*			

* p < .01
* * p < .001

N buurten = 170
N netwerken = 1194
N relaties = 2952

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

buurtnetwerk juist toe naarmate er meer familieleden in het buurtnetwerk zijn. Het effect van ADL-capaciteit is niet significant. Dit sluit de mogelijkheid uit, dat gelijktijdige uitwisseling met verwanten en aanwezigheid van formele hulp wijst op zeer sterke hulpbehoevendheid. Een en ander ondersteunt de redenering, dat de beschikking over formele hulp voor hulpbehoevende ouderen een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem in het buurtnetwerk beter doet functioneren. Dit interactie-effect vonden wij niet bij kennissen. Evenmin vonden wij nog andere verschillen met de resultaten uit hoofdstuk 5, wanneer wij rekening houden met de beschikking over formele hulp bij hulpbehoevende ouderen.

De tweede onderzoeksvraag heeft betrekking op verschillen in het functioneren van buurtnetwerken naar urbanisatiegraad. Bij alle buurtrelaties

tabel 6.4 Regressie van de aanwezigheid van uitwisseling van hulpbehoevende ouderen met familieleden in het buurtnetwerk $e^B (s * e^B)$

VAST GEDEELTE		VARIANTIE NIVEAU 1	VARIANTIE NIVEAU 2	VARIANTIE NIVEAU 3
CONSTANTE	1.19 (.21)**	.64	1.78	.24
DEVIANTIE	1840			
ACHTERGRONDKENMERKEN		.59	1.87	.22
urbanisatiegraad (1-5)	.91 (.029)			
mobiliteit (0-223)	1.00 (.029)			
leeftijd (55-89)	.97 (.0062)*			
seks (m/v)	.79 (.079)			
ADL (4-20)	.99 (.012)			
inkomen/100 (11-58)	1.00 (.0046)			
partner (0-1)	.73 (.082)			
kinderen (0-1)	.68 (.010)			
buurtnetwerk (1-12)	.97 (.017)			
DEVIANTIE	1795**			
KENMERKEN BUURTNETWERK		.57	1.88	.20
%kennissen	1.01 (.0028)**			
DEVIANTIE	1778**			
FORMELE HULP		.57	1.88	.20
formele hulp (nee/ja)	1.22 (.15)			
hulp x %niet-verwant	.98 (.006)**			
DEVIANTIE	1767*			

* p < .01   N buurten = 146   Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking
 ** p < .001   N netwerken = 756   N relaties = 1372

van hulpbehoevende ouderen kwamen geen opvallende verschillen naar voren ten opzichte van de resultaten uit hoofdstuk 5. Wel vielen enkele zaken op in de uitwisselingen met familieleden in het buurtnetwerk. Tabel 6.5 laat de resultaten zien voor de intensiteit en de balans in uitwisselingen met familieleden in het buurtnetwerk.

Bij de verklaring van verschillen in de intensiteit van steun zien wij een interactie-effect van het percentage familie in het buurtnetwerk en de urbanisatiegraad (eerste kolom, $B = -.003$, se $B = .001$). In buurten met een lagere urbanisatiegraad is er een positief effect van het percentage kennissen op de intensiteit van uitwisseling met familieleden: naarmate er minder familieleden in het buurtnetwerk zijn, geven zij meer instrumentele steun. In buurten met een urbanisatiegraad van 3 of hoger is er geen effect van het percentage kennissen op de intensiteit van steun van familieleden in het buurtnetwerk. Het behoefte-principe dat we vonden in hoofdstuk 5

Regressie van de intensiteit en balans in de uitwisseling binnen relaties van hulpbehoevende ouderen in het buurtnetwerk

tabel 6.5

B-COEFFICIENTEN (se)

	INTENSITEIT	DEVIANTIE	BALANS	DEVIANTIE
CONSTANTE	1.86 (.23)**	1803		1684
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	1.15		.95	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.85		.69	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.43		.37	
ACHTERGRONDKENMERKEN		1594		1657**
urbanisatiegraad (1-5)	.03 (.03)		.09 (.036)*	
mobiliteit (0-223)	.0043 (.0022)		-.0018 (.0027)	
leeftijd (55-89)	.013 (.004)**		.01 (.01)	
sekse (m/v)	.06 (.08)		-.04 (.10)	
ADL (4-20)	-.01 (.01)		.004 (.01)	
inkomen/100 (11-58)	-.0036 (.0055)		.0030 (.0054)	
partner (0-1)	-.21 (.09)		-.06 (.15)	
kinderen (0-1)	-.17 (.10)		-.05 (.10)	
buurtnetwerk (1-12)	.07 (.02)**		.08 (.03)*	
totale steun (0-36)	.12 (.01)**		-.03 (.01)*	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.73		.89	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.42		.63	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.22		.34	
BUURTNETWERK		1594		1657
%kennissen	.0015 (.0028)		-.00038 (.0021)	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.73		.89	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.42		.63	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.22		.34	
OVERIGE VARIABELEN		1588		1657
formele hulp (nee/ja)	-.05 (.11)		.13 (.13)	
urbanisatie x %kennissen	-.003 (.001)*		-.0016 (.0013)	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 3	.71		.88	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 2	.40		.62	
TOTALE VARIANTIE NIVEAU 1	.21		.34	

* p<.01

** p<.001

N buurten = 111
N netwerken = 393
N relaties = 639

Noot: indien niet als significant gemarkeerd is de parameterschatting minimaal 2.6 keer zo klein als de standaardafwijking

geldt dus in het bijzonder voor de steun gegeven door familie van hulpbehoevende ouderen in minder dicht bevolkte buurten. De aanwezigheid van formele hulp heeft geen invloed op de intensiteit van of balans in steun.

Verder zien we in tabel 6.5 dat er een direct effect is van de urbanisatiegraad op de balans in uitwisselingen van hulpbehoevende ouderen met familieleden in het buurtnetwerk. In dichter bevolkte buurten is er minder balans dan in minder dicht bevolkte buurten (tweede kolom, $B = .09$, $se B = .24$). Dit effect staat los van het aandeel familie in het buurtnetwerk en de aanwezigheid van formele zorg. Evenmin is er een interactie-effect van urbanisatiegraad en het percentage kennissen in het buurtnetwerk. Dit wijst er op dat we te maken hebben met het 'zeldzaamheidseffect' uit hoofdstuk 5: als er uitwisseling met familie is in stedelijke buurten, heeft het juist eerder het karakter van een uitwisselingssysteem dan in minder stedelijke buurten.

6.4

DISCUSSIE EN CONCLUSIES

In dit hoofdstuk wilden wij nagaan of we de verwachte effecten van grotere buurtnetwerken op uitwisselingen beter zichtbaar konden maken door ons te richten op hulpbehoevende ouderen. Daarbij wilden we tevens ingaan op de betekenis van formele hulp en verschillen tussen stad en platteland. Een en ander werkten we uit in twee onderzoeksvragen.

Wij vonden duidelijke aanwijzingen voor een verband tussen de steun die buurtgenoten geven aan hulpbehoevende ouderen en de beschikking over formele hulp. Effecten wezen in de richting van een *versterkende* werking van formele hulp op gegeneraliseerde uitwisselingen binnen relaties met buurtgenoten: als er formele hulp is, neemt de balans in buurtrelaties af. Ook neemt dan de kans toe dat er uitwisseling van steun plaatsvindt met familieleden in het buurtnetwerk. Verschillen tussen stad en platteland wezen niet in de richting van verschillen in het functioneren van formele zorg, zoals geformuleerd in de onderzoeksvraag. Wel kwam naar voren dat de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties van hulpbehoevende ouderen juist in stedelijke buurten samenhangt met kenmerken van het buurtnetwerk. In termen van de *community question* is het dus niet zo, dat verstedelijking en formalisering van hulpverlening een negatief effect heeft op de informele uitwisselingen binnen buurtrelaties. Wij bespreken nu de resultaten meer gedetailleerd per onderzoeksvraag.

De *eerste onderzoeksvraag* was er op gericht, de effecten van hulpbehoefte nader te analyseren. We namen daarbij aan dat de aanwezigheid van formele hulp voor hulpbehoevende ouderen tot gevolg kon hebben dat de behoefte aan hulp van de ouderen minder bepalend zou zijn in de uitwisselingen met buurtgenoten. Daardoor zouden de effecten van een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem die wij verwachtten in hoofdstuk 5, sterker naar voren kunnen komen. Dit bleek gedeeltelijk waar: wij vonden een interactie-effect van formele hulp en het aandeel familie in het buurtnetwerk op de kans dat er uitwisseling met familieleden in het buurtnetwerk plaatsvindt. Bij ouderen zonder formele hulp neemt die kans af naarmate er meer familie in het buurtnetwerk is. Bij ouderen met formele hulp neemt die kans echter toe met een stijgend percentage familie in het buurtnetwerk. Beschikking over formele hulp biedt dus meer gelegenheid voor uitwisselingsrelaties met familieleden in de buurt. Daarnaast is er een direct effect van formele hulp op de balans in uitwisselingen met alle buurtgenoten in het kernnetwerk: er is minder balans als er formele hulp is. Dit geldt voor alle buurtnetwerken. We kunnen de formele hulp hier dus ook beschouwen als een stimulans voor meer gegene-

raliseerde uitwisselingen. Deze uitkomst biedt echter geen duidelijke ondersteuning voor de gedachte dat grotere buurtnetwerken gegeneraliseerde uitwisselingen beter mogelijk maken dan minder grote buurtnetwerken. Ook vonden wij op andere punten geen ondersteuning voor een bijzondere rol van formele hulp in het functioneren van buurtnetwerken.

We veronderstelden ten tweede dat verschillen tussen familieleden en kennissen in het buurtnetwerk sterker naar voren konden komen bij hulpbehoevende ouderen. Als familieleden, vanuit een zorgplicht, de eerst aangewezenen zijn voor hulpverlening, dan zou bij hulpbehoevende ouderen een sterker effect van verwantschap op de aanwezigheid van uitwisseling en de intensiteit van uitwisseling zichtbaar moeten worden. Dit bleek niet het geval. De analyses met hulpbehoevende ouderen gaven vrijwel dezelfde resultaten als de analyses met alle ouderen, in hoofdstuk 5. De hulpbehoevendheid van ouderen verandert niets aan de verhouding tussen familieleden en kennissen in het buurtnetwerk wat betreft de uitwisseling van steun.

In de *tweede onderzoeksvraag* gingen wij nader in op verschillen tussen stad en platteland. Centraal stond de mogelijkheid dat ouderen in minder stedelijke buurten ook minder beschikking hadden over formele hulp. Daardoor kan in die buurten min of meer noodgedwongen een systeem van gegeneraliseerde uitwisseling ontstaan met buurtgenoten. Deze gedachte wordt indirect ondersteund. Wij vonden een interactie-effect op de intensiteit van ontvangen steun van familie in het buurtnetwerk, waarbij in minder stedelijke buurten een groter percentage kennissen leidde tot minder ontvangen steun. We vonden dus een effect van behoefte aan steun, maar alleen voor familieleden in minder stedelijke buurten. Dit effect werd niet veroorzaakt door verschillen in beschikking over formele zorg. Daarnaast vonden we een direct, positief, effect van de urbanisatiegraad op de balans in uitwisselingen met familieleden in het buurtnetwerk. In de stad zijn uitwisselingen met familieleden minder in balans dan op het platteland. Beide bevindingen wijzen er op, dat familieleden juist in de stedelijke buurtnetwerken eerder een systeem van gegeneraliseerde uitwisselingen vormen - als zij tenminste steun met elkaar uitwisselen. Mogelijk hebben we in die gevallen te maken met stedelijke buurtnetwerken waar families een lange geschiedenis hebben en het uitwisselen van steun met elkaar ook een lange traditie heeft. Dit kan het soort van buurtgemeenschappen zijn, waarvan het verdwijnen in de *community question* wordt betreurd.

Het is echter ook mogelijk dat we de verklaring van de uitkomsten voor familieleden eerder moeten zoeken in het ontbreken van effecten van de kennissen in het buurtnetwerk. Mogelijk vormen kennissen een sociaal minder homogene categorie dan familie. Verwantschap, hoe zeer ook

verwaterd, stuurt wellicht het handelen meer zichtbaar of meer eenduidig dan het feit dat men in dezelfde buurt woont. De manier waarop het handelen van familie in de buurt wordt gestuurd, blijft echter moeilijk te duiden. Dit komt waarschijnlijk niet voort uit de beperking tot familieleden. Uit verschillende analyses blijkt dat de aanwezigheid van kinderen vrijwel geen invloed heeft op de uitwisseling van steun met buurtgenoten. Ook de rol van de partner is hier zeer beperkt, zeker als we alleen kijken naar hulpbehoevende ouderen. Wij vonden wel een interactie met formele hulp bij het effect van het percentage kennissen op de kans dat uitwisseling plaatsvindt. Die interactie houdt in dat formele helpers een deel van de zorg van familie in de buurt overnemen. Dit wijst er op dat familieleden eerder zorg op zich nemen dan kennissen, bij wie we dit effect niet vonden.

Wij vonden geen aanwijzingen voor een rol van formele zorg in verschillen tussen meer en minder stedelijke buurten wat betreft het functioneren van buurtnetwerken. Het is daarom waarschijnlijk dat er weinig verschillen zijn in het aanbod van formele zorg, althans voor wat betreft de uitwerking op het buurtnetwerk. Het is mogelijk dat de veronderstelling van een ruimer aanbod van zorg in de stad niet (meer) klopt. In een Fries onderzoek bleek dat juist in een kleine plaats veel mogelijkheden voor tussenvoorzieningen werden benut (Knol et al. 1989). De effecten die wij vonden, wijzen er op dat bepaalde stedelijke buurten juist een gunstige context kunnen vormen voor uitwisselingen met buurtgenoten, in het bijzonder familie in de buurt. We hebben te weinig informatie over die buurten om aan te kunnen geven wat hierin belangrijk is. Te denken valt aan oude volksbuurten, of aan stadsbuurten waar bewoners zich sterk met die buurt identificeren. Ook vinden binnen stedelijke buurten soms activiteiten plaats die speciaal gericht zijn op het bevorderen van contact tussen ouderen, bijvoorbeeld vanuit gecoördineerd ouderenwerk, flankerende voorzieningen van tehuizen en/of vrijwilligersorganisaties. Mogelijk activeren deze initiatieven latent aanwezige mogelijkheden voor contact. De verhuismobiliteit van de buurt maakt geen verschil.

Een andere mogelijkheid voor de gemengde resultaten is dat we ten onrechte de zorg voor hulpbehoevende ouderen in verband hebben gebracht met de meer alledaagse uitwisselingen van steun, zonder zorg en steun duidelijk te onderscheiden. Waarschijnlijk wordt de rol van het buurtnetwerk, naast die van urbanisatie en formele zorg, duidelijker wanneer in meer detail valt te onderscheiden naar typen van hulp en hulpverleners, zodat de taakverdeling zichtbaar wordt (Litwak 1985, Cantor & Little 1985). Met name verschillen tussen enerzijds lichamelijke verzorging, de meer intensieve huishoudelijke taken en anderzijds meer 'typische' vormen van burenhulp, zoals kleine klusjes, diensten en boodschappen, hebben ontbroken. Hierdoor konden wij niet nagaan in

welke situaties het realistisch was om substitutie te verwachten tussen formele helpers en buurtgenoten. We hebben hier zo veel mogelijk rekening mee gehouden door alleen formele helpers te selecteren die taken verrichtten die ook door buurtgenoten kunnen worden gedaan. We hadden echter geen exact inzicht in de taken die de helpers verrichtten voor de ouderen.

CONCLUSIES

De belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk is dat de rol van het buurtnetwerk in de uitwisseling van steun ook bij hulpbehoevende ouderen gemengd is. Enerzijds vinden wij aanwijzingen dat familieleden, in bepaalde (stads-)buurten en met steun van formele hulp, een systeem van gegeneraliseerde uitwisselingen bieden voor hulpbehoevende ouderen. Anderzijds blijft ook duidelijk naar voren komen dat buurtgenoten vooral reageren op de behoefte aan instrumentele steun van de ouderen. De beschikking over formele zorg is hier indirect op van invloed. Voorzover formele hulp interacteert met het buurtnetwerk, gaat het om uitwisselingen met familieleden. Ook bevordert formele hulp dat uitwisselingen met hulpbehoevende ouderen minder in balans zijn, maar dit staat los van het buurtnetwerk als systeem. De aanwezigheid van formele hulp betekent ook niet dat buurtgenoten meer doen voor de hulpbehoevende ouderen. Hulpbehoevendheid brengt over het geheel gezien vrijwel geen specifieke eigenschappen van buurtnetwerken naar voren die niet ook zichtbaar zijn bij ouderen zonder hulpbehoefte. Niettemin is het de moeite waard om nader in te gaan op taakverdeling tussen verwanten en formele hulp in de zorg voor hulpbehoevende ouderen. Formele hulp lijkt eerder een complementaire dan een alternatieve vorm van hulp te zijn ten opzichte van het buurtnetwerk. Ten aanzien van verwanten vonden wij echter ook aanwijzingen dat er substitutie plaatsvindt tussen familie in de buurt en formele hulp. Op verschillende punten, die wij hierboven hebben aangegeven, is er aanleiding om de verhouding tussen formele en informele hulp voor hulpbehoevende ouderen nader te onderzoeken, waarbij de informele hulp meer omvat dan de hulp die wordt verleend door de partner en/of (schoon-)kinderen.

HOOFDSTUK 7

'TYPISCHE' BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN ALS A-TYPISCHE VERSCHIJNSELEN ALGEMENE DISCUSSIE EN CONCLUSIES

We zullen nu nagaan hoe de verschillende onderdelen van het onderzoek hebben bijgedragen aan beantwoording van de probleemstelling. Ook zullen wij de resultaten bezien in het licht van de achterliggende problematiek van ontvouwende netwerken en de vermeende afhankelijkheden van ouderen, die ons bracht tot dit onderzoek. Eerst blikken we kort terug op de belangrijkste stappen in het onderzoek. Vervolgens beantwoorden wij in paragraaf 7.1 de deelvragen. De resultaten plaatsen wij in paragraaf 7.2 in het bredere kader van de doelstelling en de aanleiding van het onderzoek. Ten slotte geven wij in paragraaf 7.3 een antwoord op de hoofdvraag, vergezeld van enkele overwegingen voor verder onderzoek en voor de praktijk.

TERUGBLIK OP HET ONDERZOEK

De probleemstelling van dit onderzoek was gericht op het verkrijgen van inzicht in de ontvouwing van persoonlijke netwerken van ouderen, tegen de achtergrond van de *community question*. Dit is een maatschappelijk en wetenschappelijk debat over het vermeende verlies van buurtgemeenschappen als gevolg van grootschalige sociale, geografische en economische veranderingen in de negentiende en twintigste eeuw. Ontvouwing betreft een proces waarbij netwerken geografisch en structureel meer gespreid raken: mensen wonen verder van elkaar vandaan, relaties zijn minder ingebed in een gemeenschap en relaties zijn ook meer gespecialiseerd. Daarbij is een deel van onderlinge hulp ondergebracht in collectieve arrangementen binnen de verzorgingsstaat, op basis van gegeneraliseerde ruil. Binnen primaire relaties zou directe ruil de onderlinge hulp meer zijn gaan domineren. De ontvouwing binnen primaire relaties wilden wij nader onderzoeken voor buurtrelaties van ouderen. Wij vertaalden daartoe de beschreven processen in verschillen tussen buurtnetwerken die meer of minder zouden zijn 'ontvouwen'. De hoofdvraag van het onderzoek luidde:

Hoe werken verschillen in de woonomgeving van ouderen onder invloed van processen van urbanisatie en geografische mobiliteit door op de lokale gerichtheid van hun persoonlijke netwerken en in welke mate is die lokale gerichtheid van invloed op de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties van ouderen?

Daarbij wilden we nagaan in hoeverre individuele verschillen tussen ouderen van belang waren voor de uitwerking van bedoelde processen in de buurtnetwerken. Wij verwachtten niet dat alle ouderen zonder meer gebonden zouden zijn aan hun woonomgeving, zoals wel wordt verondersteld. Het werk van Lawton (1980) bood ondersteuning voor onze verwachting dat mensen verschillen in hun afhankelijkheid van de omgeving. Door die verschillen in omgevingsafhankelijkheid verschillen zij ook in de invloed die kenmerken van hun omgeving heeft op hun sociale leven.

We formuleerden vervolgens drie deelvragen:

1. *In hoeverre zijn de persoonlijke netwerken van ouderen lokaal gericht?*
2. a. *In welke opzichten zijn verschillen in de lokale gerichtheid van persoonlijke netwerken van ouderen te verklaren uit verschillen in de woonomgeving die te maken hebben met processen van urbanisatie en geografische mobiliteit?*
b. *Wat is hierin het belang van individuele afhankelijkheid van de omgeving?*
3. a. *In hoeverre is de lokale gerichtheid van netwerken van invloed op de intensiteit en het type van uitwisseling van steun binnen de buurtrelaties van ouderen?*
b. *Wat is hierin het belang van individuele afhankelijkheid van de omgeving?*

Aan de hand van het sociale-steunmodel van House en Kahn (1985) ontwikkelden wij in hoofdstuk 2 een conceptueel model, waarmee we de vragen konden onderzoeken in een kwantitatief survey. In dit model werkten wij lokale gerichtheid van persoonlijke netwerken uit als de relatieve omvang van het buurtnetwerk, dat is de mate waarin het kernnetwerk bestaat uit buurtrelaties. Ook maakten wij onderscheid tussen buurtnetwerken naar het aandeel van familie, respectievelijk kennissen; dit in verband met mogelijke verschillen in het functioneren van buurtnetwerken met relatief veel familie, c.q. kennissen. De relevante verschillen in de woonomgeving (deelvraag 2) plaatsten wij in het model als verschillen in sociaal-structurele integratie van de buurt, die voortkomen uit processen van urbanisatie en toegenomen geografische mobiliteit. We

onderscheidde vier kenmerken van buurten: urbanisatiegraad, leeftijd-homogeniteit, aandeel lagere inkomens en verhuismobiliteit in de buurt. Bij de uitwisseling van steun (deelvraag 3), veronderstelden wij dat uitwisselingen binnen meer ontvouwen netwerken op het niveau van afzonderlijke relaties meer in balans zouden zijn en daardoor mogelijk minder intensief. Wij beperkten ons tot uitwisseling van instrumentele steun.

In dit model worden verbanden gelegd tussen buurtkenmerken en kenmerken van buurtnetwerken, respectievelijk kenmerken van buurtnetwerken en kenmerken van uitwisselingen binnen buurtrelaties. Bij beide typen van verbanden veronderstelden wij een modifierend effect van omgevingsafhankelijkheid. In het eerste geval bepaalt de omgevingsafhankelijkheid hoe sterk de buurtkenmerken van invloed zijn op kenmerken van het buurtnetwerk. In het tweede geval vatten wij die kenmerken van het buurtnetwerk op als de omgeving, die invloed kan hebben op het gedrag binnen afzonderlijke relaties van het buurtnetwerk. We kozen inkomen en fysieke gezondheid als relevante aspecten van omgevingsafhankelijkheid.

Met gegevens uit het LSN-onderzoek, dat in 1992 in verschillende delen van Nederland is gehouden onder 4494 ouderen tussen 54 en 89 jaar, ontwikkelden wij indicatoren voor de lokale gerichtheid van het netwerk en het aandeel familie en kennissen daarin. We gebruikten alleen gegevens van 3504 zelfstandig wonende ouderen die nog andere relaties hadden genoemd dan de hierboven genoemde. Met het oog op deze gegevens ontwikkelden en toetsten wij in hoofdstukken 4 en 5 enkele hypothesen. In hoofdstuk 4 stond de samenhang tussen kenmerken van de buurt en kenmerken van het buurtnetwerk centraal. Dit betreft de tweede deelvraag. Hoofdstuk 5 was gericht op de invloed van kenmerken van het buurtnetwerk op de uitwisselingen van instrumentele steun binnen relaties in dat buurtnetwerk. De omgevingsafhankelijkheid werd hier bij betrokken. Naar aanleiding van de resultaten onderzochten wij in hoofdstuk 6 de uitwisselingen binnen buurtrelaties van hulpbehoevende ouderen. Dit hoofdstuk ging voort op de werkwijze die we volgden in hoofdstuk 5 en had evenals hoofdstuk 5 betrekking op de derde deelvraag. We keken nader naar de rol van professionele hulp in uitwisselingen met buurtgenoten en naar verschillen tussen meer en minder stedelijke buurten.

Wij beantwoorden nu de drie deelvragen, uitgaande van het conceptueel model dat we ontwikkelden in hoofdstuk 2 en de resultaten uit de daaropvolgende hoofdstukken. De vragen met betrekking tot individuele omgevingsafhankelijkheid (vragen 2b en 3b) behandelen we gezamenlijk, na de bespreking van de overige vragen.

LOKALE GERICHTHEID VAN NETWERKEN

De eerste deelvraag was een beschrijvende vraag naar de mate waarin de netwerken van ouderen lokaal gericht zijn. Wij kunnen deze vraag beantwoorden voor de zogeheten kernnetwerken, dat zijn de persoonlijke relaties die ouderen regelmatig en belangrijk vinden. Om precies te zijn, onderzochten we een maximum van twaalf relaties met mensen van 18 jaar en ouder, waarbij we als voorwaarde hanteerden dat het contact minimaal maandelijks was. Daarbinnen beschouwden we de relaties op tien minuten afstand als deel van het buurtnetwerk. De relaties met partner, (overige) huisgenoten en die met (schoon)kinderen en ouders lieten we hierbuiten. Huisgenoten kunnen niet tot de buurtgenoten behoren. Bij de relaties met partner, (schoon-)kinderen en ouders veronderstelden we dat de gezins- of bloedband sterker was dan een eventuele gemeenschapsband in de buurt. In de analyses controleerden we wel voor de aanwezigheid van die relaties.

In hoofdstuk 3 bleek dat gemiddeld 60% van het kernnetwerk bestaat uit buurtrelaties. Gemiddeld zijn dit ruim drie personen. Het grootste deel van het kernnetwerk is dus in de buurt van de ouderen gelocaliseerd. Ongeveer de helft van de respondenten heeft twee of minder relaties in het buurtnetwerk. Bij respondenten zonder kinderen is het aandeel van buurtrelaties in het kernnetwerk kleiner: 53%. Waarschijnlijk hebben kinderlozen een andere 'sociale levensloop' gehad dan ouderen met kinderen, waardoor zij meer gespreide netwerken hebben (zie ook Thomése 1997). Wij vonden geen aanwijzingen dat ouderen met kinderen en/of een partner juist minder gericht zouden zijn op relaties in de buurt. Als respondenten geen partner hadden, waren er wel vaker andere familieleden in het buurtnetwerk opgenomen. De meeste respondenten (61%) hadden echter geen familieleden in het buurtnetwerk, of alleen een familielid (20%), vaak een broer of zuster. Buurtnetwerken met een groot aantal verwanten zijn dus relatief zeldzaam. Anderzijds bleek dat ongeveer tweederde van de respondenten zowel hun (schoon-)kinderen als alle leden van het kernnetwerk binnen een uur kon bereiken.

Het is moeilijk deze cijfers te beoordelen in het licht van het vermeende verlies van buurtnetwerken. Historisch onderzoek heeft veelal betrekking op huishoudensvormen en verwantschapsnetwerken (bijvoorbeeld Laslett 1972, Zwaan 1996). Daarbij rijst de vraag of buurtgemeenschappen vroeger wel zo'n algemeen verschijnsel waren (b.v. Kertzer 1991, Reary 1996, Wetherell et al. 1994). Niettemin lijken onze resultaten overeen te komen met ander onderzoek in Nederland (ouderen in stedelijke milieus: Dignum 1997) en de Verenigde Staten (volwassenen in Californië: Fischer 1982). Ruim de helft van de belangrijkste contacten is in de buurt gelokaliseerd, overigens met een grote spreiding rond dit gemiddelde. Volgens Dignum (1997) zou een klein buurtnetwerk van ouderen in stedelijke buurten niet worden gecompenseerd door een groter aantal relaties op middellange afstand. Wij vonden wel sterke aanwijzingen in die richting, bijvoorbeeld in het gegeven dat de meeste ouderen vrijwel al hun relaties in het kernnetwerk binnen een uur konden bereiken. Ouderen met kleinere buurtnetwerken hadden vaak een groter aantal relaties op middellange afstand.

Op basis van de uitkomsten van ons eigen onderzoek, zijn de buurtnetwerken in het algemeen op te vatten als een belangrijk en levend onderdeel van de kernnetwerken van ouderen. Op verschillende plaatsen bleek dat er een breed scala van betekenisvolle relaties in het onderzoek is betrokken. Het kernnetwerk omvat niet alleen de persoonlijke relaties die worden ingeschakeld voor het bieden van informele zorg. Ook relaties die op een andere manier betekenis hebben voor de ouderen, zijn opgenomen. Wel ontbreken de meer 'onpersoonlijke' persoonlijke relaties, zoals contacten met winkeliers in de buurt, of mensen die men op straat groet. Die relaties zijn belangrijk voor het onderhouden van de groepsgrenzen in een buurt: wie hoort er bij en wie niet (vgl. Terpstra 1997). Hierdoor hebben wij minder inzicht in de mate waarin buurtnetwerken van ouderen deel uitmaken van een buurtgemeenschap op het niveau van de onderzochte buurten. Het gemeenschapsleven dat wij onderzochten is het leven in de 'persoonlijke gemeenschappen' van ouderen, dat is op het niveau van individuele personen (bijvoorbeeld Wellman et al. 1988).

We hebben ook een brede steekproef van zelfstandig wonende ouderen: mensen tussen 54 en 89 jaar, met daarbinnen grote verschillen naar bijvoorbeeld leeftijd en cohort, hulpbehoefvendheid en gezinssituatie. Dit versterkt de algemene geldigheid van onze resultaten voor netwerken van ouderen. Tegelijkertijd kregen wij meer inzicht in de grote verschillen die er tussen ouderen en hun kernnetwerken zijn. De variatie in de relatieve omvang en samenstelling van buurtnetwerken was tamelijk groot. Zo had 13% van de onderzochte ouderen geen enkele relatie in het buurtnetwerk. Zij hadden ook minder relaties in het kernnetwerk dan de ouderen met relaties in het buurtnetwerk. Voorzover viel na te gaan

waren dit in belangrijke mate gezonde ouderen met een hoger inkomen. Zij vormen mogelijk een groep die niet deelneemt aan een bloeiend buurtleven. Het is onduidelijk in hoeverre zij hiermee in een kwetsbare positie geraken. Mogelijk hebben zij in plaats van de lokale uitwisselingen geleerd gebruik te maken van andere sociale mogelijkheden: met een goed inkomen en de beschikking over telecommunicatie en modern transport, is de afwezigheid van buurtrelaties zeer wel te compenseren over langere afstanden en/of met betaalde vormen van hulp. Waar zeker wel valt te spreken van kwetsbaarheid, is bij een deel van de mannen die wij onderzochten. Mannen waren relatief vaak bij de respondenten zonder buurtrelaties en bij de respondenten die alleen relaties met partner en/of kinderen onderhielden. Dit beeld vertoont gelijkenis met het type van het 'familie-afhankelijke' netwerk, dat Wenger (1989) onderscheidde. Dit zijn netwerken waarin de oudere volledig afhankelijk is van relaties binnen het eigen gezin - meestal de partner of een nabij wonende dochter - ook als zijn of haar behoeften de mogelijkheden van de gezinsleden ver te buiten gaan.

SOCIAAL-STRUCTURELE KENMERKEN VAN DE BUURT EN DE BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN

De variatie in buurtnetwerken wilden wij in verband brengen met sociaal-structurele kenmerken van de buurten waar ouderen wonen. Dit formuleerden wij in de tweede deelvraag: In welke opzichten zijn verschillen in de lokale gerichtheid van persoonlijke netwerken van ouderen te verklaren uit verschillen in de woonomgeving die te maken hebben met processen van urbanisatie en geografische mobiliteit?

Zoals reeds opgemerkt, achtten wij hier vier buurtkenmerken van belang. Die kenmerken hebben betrekking op de sociale integratie van buurten. Morfologische kenmerken en meer sociaal-geografische kenmerken, zoals bijvoorbeeld uitgewerkt in de woonmilieu-differentiatie, laten wij buiten beschouwing. Naast de urbanisatiegraad van de buurt onderzochten wij de leeftijdshomogeniteit in de buurt, het aandeel lagere inkomens en de verhuismobiliteit in de buurt. Deze kenmerken en de resultaten staan vrij uitgebreid besproken in hoofdstuk 4. Hieruit kunnen we twee antwoorden op de deelvraag afleiden: een antwoord op de vraag, welke kenmerken van de woonomgeving verschillen in de buurtnetwerken van ouderen kunnen verklaren, en als tweede een antwoord op de vraag, welke verschillen in buurten te maken hebben met processen van urbanisatie en geografische mobiliteit.

Wat betreft het eerste antwoord: van de vier onderzochte kenmerken bleken de urbanisatiegraad en de verhuismobiliteit in de buurt de ver-

wachte effecten te hebben op de relatieve omvang van buurtnetwerken. Buurtnetwerken van ouderen in dichter bevolkte (meer verstedelijkte) en minder stabiele buurten zijn kleiner dan als de ouderen in dunner bevolkte en stabielere buurten wonen. De twee effecten waren onafhankelijk van elkaar en, gezien de grote theoretische afstand tussen de betreffende buurtkenmerken en persoonlijke netwerken, aanzienlijk. Leeftijdshomogeniteit en het aandeel lagere inkomens hadden geen effecten op de buurtnetwerken. Wij concludeerden dat deze kenmerken wellicht te veel verwezen naar culturele integratie van buurten. Om de culturele samenhang in buurten te onderzoeken, zouden de gekozen maten echter niet geschikt zijn (vgl. Potter 1997). De vier buurtkenmerken boden geen verklaring voor verschillen tussen buurtnetwerken in het aandeel van familie, respectievelijk kennissen. Voorzover familieleden in de buurt wonen, lijken de relaties met de ouderen in dit opzicht onderhevig aan dezelfde processen als relaties met kennissen in de buurt.

Wij raakten in hoofdstuk 4 ook kort aan de vraag, in hoeverre de gekozen buurtkenmerken zijn op te vatten als gevolgen of elementen van de achterliggende processen van urbanisatie en geografische mobiliteit. Deze vraag is vooral van belang in verband met de twee minder directe gevolgen, leeftijdshomogeniteit en het aandeel lagere inkomens. In hoofdstuk 4 opperden wij dat de indirecte gevolgen van urbanisatie en mobiliteit wellicht meer gezocht moesten worden in de culturele integratie van buurten. Met culturele integratie bedoelen wij dat bewoners van een buurt een gedeelde identiteit hebben en op basis daarvan ook waarden met elkaar delen. Dit heeft twee belangrijke implicaties. Ten eerste betekent dit dat de koppeling van tradities in netwerkonderzoek en sociaal-geografisch onderzoek verder wordt uitgebreid: wij zouden ook het onderzoek naar achterstandsbuurten meer laten meeklinken (zie hoofdstuk 2), zij het dat ouderen daarbij zelden aandacht krijgen. De tweede implicatie van zo'n uitbreiding naar culturele integratie binnen een kwantitatieve benadering is, dat moet worden onderzocht in hoeverre de processen van verstedelijking en toegenomen geografische mobiliteit lineair doorwerken in de integratie van buurten in de stad en op het platteland. Het lijkt aannemelijk dat dergelijke processen mede hebben geleid tot grotere differentiatie van buurten *binnen* steden en dorpen, of zelfs grotere differentiatie binnen buurten. Op dit punt is het zinvol aansluiting te zoeken bij de woonmilieu-benadering. Het onderzoek van Dignum (1997) naar buurtnetwerken van ouderen in minder draagkrachtige stadsbuurten, laat bijvoorbeeld zien dat de bedoelde processen ook binnen steden tot grote verschillen in buurten en buurtnetwerken hebben geleid. Hij verklaart die verschillen vanuit de mate van moderniteit in buurten. Moderniteit betreft in dit verband een differentiatie van woon-

milieus, uitgaande van de economische structuur (industrie versus diensten), opleidingsniveau en welstand van de bevolking en de verhuismobiliteit. Dit zou betekenen dat de processen die wij hebben aangeduid als urbanisatie en toegenomen geografische mobiliteit, allereerst hebben geleid tot grotere variëteit in de 'aanwezigheid' of articulatie van buurten als sociale eenheid (Laumann 1973): sommige gebieden zijn in de beleving van bewoners of anderen een coherente eenheid, andere alleen in bepaalde opzichten of voor bepaalde bewoners. Weer andere buurten hebben geen enkele samenhang. De selectie van buurten in een onderzoek wordt hiermee zeer bepalend voor de uitkomsten van het onderzoek. Zeker wanneer ook culturele aspecten in het onderzoek worden betrokken, is van belang om die selectie zorgvuldig te bepalen. 'Grote' begrippen als 'moderniteit' en 'verstedelijking' kunnen daarbij versluitend werken, indien zij worden toegepast als eendimensionale concepten. In het eerste hoofdstuk construeerden wij een continuüm met aan de ene zijde multiplexe groepsbindingen en gegeneraliseerde uitwisseling en aan de andere zijde netwerken met enkelvoudige, gespecialiseerde en gespreide relaties waarbinnen ruilverhoudingen domineren. Dit continuüm brachten wij in hoofdstuk 2 in verband met sociale integratie: meer en minder geïntegreerde buurten zouden samengaan met meer en minder omvangrijke buurtnetwerken. Tussen die uitersten ligt echter geen rechtlijnige ontwikkeling, maar lijkt eerder sprake van toegenomen differentiatie in soorten netwerken en in de mate en wijze waarop die netwerken zijn gebonden aan de fysieke omgeving. Om te beginnen verschillen onze bevindingen voor enerzijds de relatieve omvang van buurtnetwerken en anderzijds de inhoud van buurtrelaties. De uitwisseling van steun (inhoud) binnen buurtrelaties konden wij - zoals bleek in hoofdstukken 5 en 6 - minder eenvoudig plaatsen binnen de gedachtengang van de *community question* dan het geval was met de relatieve omvang van buurtnetwerken. Wat betreft de relatieve omvang van buurtnetwerken kunnen wij vervolgens wel concluderen dat die lineair is verbonden met urbanisatiegraad en verhuismobiliteit binnen buurten. Daarnaast werd echter ook aannemelijk dat de achterliggende processen van verstedelijking en geografische mobiliteit hebben geleid tot toenemende culturele en sociaal-geografische differentiatie van buurten. De 'typische' buurtnetwerken uit de *community question* zijn dus nog steeds te vinden: het grote buurtnetwerk in de dorpsbuurt en het kleine, of zelfs afwezige buurtnetwerk in de grote stadsbuurt; maar ze zijn niet 'typisch' in de zin dat met die vormkenmerken in relatie tot sociaal-structurele kenmerken van de buurt ook de aard van de relaties binnen die netwerken gegeven is, of dat daarmee ook de buurt is gekarakteriseerd als meer of minder modern.

BUURTNETWERKEN EN UITWISSELING VAN INSTRUMENTELE STEUN TUSSEN OUDEREN EN LEDEN VAN HET BUURTNETWERK

De derde deelvraag betreft de wijze waarop verschillen in de relatieve omvang en de samenstelling van het buurtnetwerk doorwerken in de uitwisseling van instrumentele steun binnen relaties in dat buurtnetwerk: in hoeverre is de lokale gerichtheid van netwerken van invloed op de intensiteit en het type van uitwisseling van steun binnen de buurtrelaties van ouderen? Wij wilden met name onderzoeken in hoeverre een relatief groot buurtnetwerk ook een *meerwaarde* heeft voor de uitwisseling met buurtgenoten: vormen grotere buurtnetwerken ook meer een buurtgemeenschap, als we kijken naar de intensiteit van ontvangen instrumentele steun en de balans in uitwisseling binnen buurtrelaties?

Dit onderzochten wij in hoofdstuk 5 voor alle buurtrelaties van de ouderen in het onderzoek en in hoofdstuk 6 voor de buurtrelaties van ouderen die (formele of informele) hulp ontvingen voor dagelijkse en/of huishoudelijke taken. Wij beantwoorden de deelvraag ook in deze volgorde.

Als we alle buurtrelaties bezien, dan dienen drie zaken te worden opgemerkt. Ten eerste vindt slechts in een klein deel (42%) van de buurtrelaties van ouderen uitwisseling van instrumentele steun plaats. Dit zijn relatief vaak buurtrelaties van jongere, rijkere respondenten of van mannen in de steekproef. Deze ouderen wisselen weliswaar relatief vaak steun uit, maar lijken dat vaker te doen in de rol van gever dan als ontvanger van steun. In verdere analyses bleek de behoefte van de oudere aan steun (lager inkomen, beperkingen in de ADL-capaciteit, afwezigheid van partner) een zeer belangrijke factor in de intensiteit van ontvangen steun. Wij kunnen daarom concluderen dat uitwisseling van instrumentele steun in veel buurtrelaties van ouderen niet aan de orde is omdat de oudere geen behoefte heeft aan die steun.

De tweede opmerking kwam hiermee reeds naar voren: de intensiteit van ontvangen steun uit relaties in het buurtnetwerk wordt niet verklaard uit kenmerken van het buurtnetwerk, maar veeleer uit de behoefte van de oudere aan steun. In grotere buurtnetwerken geven netwerkleden in afzonderlijke relaties niet meer, maar juist minder steun dan in kleinere buurtnetwerken. We hebben mogelijk ten onrechte de intensiteit van ontvangen steun onder dezelfde invloeden geplaatst als de wederkerigheid van uitwisselingen. Bij het onderzoeken van buurtrelaties van hulpbehoevende ouderen veranderde op dit punt weinig, zodat wij in ieder geval moeten concluderen dat de behoefte van de oudere eventuele effecten van het buurtnetwerk op de intensiteit van ontvangen steun uit buurtrelaties overschaduwde.

Ten derde kunnen wij antwoorden dat de balans in uitwisselingen wel degelijk onder invloed bleek te staan van de relatieve omvang van het

buurtnetwerk. Binnen grotere buurtnetwerken zijn afzonderlijke relaties minder in balans. Dit sluit aan bij de gedachtengang, dat in grotere netwerken eerder gegeneraliseerde reciprociteit bestaat. Recent Nederlands onderzoek (Komter 1996) heeft nogmaals bevestigd dat gegeneraliseerde uitwisselingen een belangrijk middel zijn voor het bewaren van sociale cohesie binnen groepen. Zij laat zien dat het selectief uitwisselen van cadeaus ook een belangrijk uitsluitingsmechanisme is: wie deel uitmaakt van het systeem krijgt steeds meer, doordat de uitwisselingsrelaties voortdurend worden herbevestigd. De mensen die buiten het uitwisselingssysteem vallen, krijgen juist minder doordat bij hen niets hoeft te worden geconsolideerd. Dan zouden op langere termijn dus wel degelijk gevolgen kunnen ontstaan voor de intensiteit van ontvangen hulp, doordat sommige mensen steeds meer buiten een kring van gevers en ontvangers komen te staan. Het is aannemelijk dat een eenvoudige indicator van instrumentele steun deze samenhang niet zichtbaar kan maken, omdat allerlei andere vormen van steun daar buiten vallen. Ook hebben wij alleen cross-sectionele gegevens. Longitudinaal onderzoek kan beter inzicht bieden in de gevolgen van verschillende vormen van wederkerigheid voor de ontvangen steun.

Bij de uitwerking van de deelvraag zijn wij ook nagegaan of uitwisselingen met familieleden in het netwerk anders zijn dan uitwisselingen met kennissen. Wij hielden rekening met de mogelijkheid dat er 'typische' verwantschapsnetwerken zijn, waarin kennissen een ondergeschikte rol spelen in de uitwisseling van steun. Daarnaast zouden dan meer gemengde buurtnetwerken bestaan, waarin kennissen relatief veel intensieve en onevenwichtige uitwisselingen zouden hebben. Wij vonden wel verschillen tussen familie en kennissen, maar konden die niet duiden in termen van zo'n algemeen verschil in typen buurtnetwerken.

De algemene bevindingen werden op enkele punten genuanceerd door de toespitsing op buurtrelaties van hulpbehoevende ouderen in hoofdstuk 6. Daar wilden wij nagaan of een eventueel gegeneraliseerd uitwisselingssysteem zich sterker zou manifesteren als de oudere ook meer hulp nodig had. Hier betrokken wij de aanwezigheid van formele hulp bij, alsmede verschillen tussen stad en platteland - dit laatste vanuit de veronderstelling dat er meer voorzieningen voor hulpbehoevende ouderen beschikbaar zouden zijn in meer stedelijke buurten. De toespitsing op hulpbehoevende ouderen leverde geen nieuwe informatie op. Wel bleek dat de aanwezigheid van formele hulp onevenwichtige uitwisselingen bevordert, overigens zonder dat de intensiteit van uitwisselingen verandert. Ook kwam naar voren dat familie in het buurtnetwerk eerder steun uitwisselt met hulpbehoevende ouderen als er formele hulp is, dan als er alleen informele hulp is. Dit is in tegenstelling met de veronderstelling

van Dignum (1997), dat formele arrangementen relaties vrijblijvender zouden hebben gemaakt. Onze bevindingen kunnen erop wijzen dat de aanwezigheid van formele hulp een indicatie is van een grote behoefte aan steun, die kennelijk niet gemeten is met de ADL-capaciteit. Mogelijk baseert Dignum zich meer op het aanbod van formele arrangementen van voor de (late) jaren tachtig, toen maatregelen zijn genomen om dat aanbod drastisch in te perken (bijvoorbeeld Van der Kruis en Mandemaker 1986). Een derde nuancering betreft de verschillen tussen stad en platteland. Bij hulpbehoevende ouderen in meer stedelijke buurten bleef het negatieve effect van de relatieve omvang van het buurtnetwerk op de intensiteit van ontvangen steun uit. Dit betekent dat netwerkleiden in stedelijke buurten niet minder steun gaven als hun aantal groter werd, zoals wij vonden in hoofdstuk 5. Dit gaf aanleiding tot de veronderstelling dat grote buurtnetwerken in stedelijke buurten wellicht sterk gekoesterd worden door de netwerkleiden, omdat zij zich meer bewust zijn van de bijzondere betekenis van zo'n netwerk. De bevinding sluit in ieder geval aan bij onze eerdere suggestie, dat verschillen *binnen* stedelijke buurten groter zijn geworden onder invloed van de achterliggende processen van urbanisatie en toegenomen geografische mobiliteit.

Een en ander betekent ook, dat het niet zonder meer zorgwekkend is als ouderen kleine buurtnetwerken hebben. Daarbij dient wel te worden aangetekend, dat op het niveau van afzonderlijke *relaties* afstand wel een verschil uitmaakte: mensen wisselen eerder steun uit en doen dat intensiever als zij dichterbij elkaar wonen. Maar als geheel lijken aanwezige buurtnetwerkleiden te doen wat nodig is: ze doen wat meer als ze met minder personen zijn. Veel hangt verder, zoals hierboven uiteengezet, af van de wijze waarop uitwisselingen binnen het netwerk functioneren en eventueel aanwezige andere bronnen van hulp.

INDIVIDUELE VERSCHILLEN IN OMGEVINGSAFHANKELIJKHEID

Bij de tweede en de derde deelvragen richtten we ons, naast de zojuist beschreven verbanden, ook op verschillen in individuele omgevingsafhankelijkheid. Wij verwachtten dat in netwerken, respectievelijk relaties van ouderen met lagere inkomens en verminderde fysieke conditie de in deelvragen 2 en 3 bedoelde invloeden sterker naar voren zouden komen dan bij ouderen met betere inkomens en gezondheid.

Als algemeen principe bleek dit te ruim geformuleerd. In hoofdstuk 4 kwam naar voren dat het inkomen wel invloed had op het gevonden verband tussen urbanisatiegraad en de relatieve omvang van buurtnetwerken: alleen bij ouderen met midden- en lagere inkomens vonden wij het algemene effect, dat de relatieve omvang van het buurtnetwerk afnam

naarmate de buurt sterker verstedelijkt was. Ouderen met hogere inkomens in minder verstedelijkte buurten hadden relatief zeer kleine buurt-netwerken. Deze laatste groep ouderen leek voor een groot deel te bestaan uit zogeheten pensioenmigranten; ouderen die op latere leeftijd naar welgelegen landelijke plaatsen zijn verhuisd. Deze uitkomst sloot goed aan bij eerder onderzoek. Er bleken geen interactie-effecten voort te komen uit de ADL-capaciteit. Ook in de verbanden tussen kenmerken van het buurtnetwerk en de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties had ADL-capaciteit geen effect. Wij vonden daar wel een interactie-effect met inkomen. Dit had betrekking op het algemene effect, dat familieleden in het netwerk minder steun geven binnen afzonderlijke relaties als ze met meer zijn. Bij ouderen met lagere inkomens viel dit effect weg. Dat zou kunnen wijzen op het bestaan van sterkere normen voor onderlinge hulp tussen verwanten bij ouderen met lagere inkomens. Wij concluderen hieruit dat het wel zinvol is om uit te gaan van individuele verschillen in de mate waarin kenmerken van de omgeving inwerken op aspecten van het functioneren van ouderen: deze benadering heeft zinvolle resultaten opgeleverd. Het is echter van belang meer specifiek aan te geven welke hulpbronnen van invloed zijn op welke verbanden tussen omgeving en functioneren van ouderen. Omgevingsafhankelijkheid is niet zozeer een eigenschap van personen, als wel een kenmerk van personen in situaties.

Ook de gevolgen van omgevingsafhankelijkheid kunnen meer specifiek worden uitgewerkt. Wij gingen op theoretische gronden steeds uit van interactie-effecten: de verminderde beschikking over hulpbronnen of alternatieven zou bepaalde verbanden versterken. In veel gevallen bleek de verminderde beschikking over hulpbronnen zich echter ook te vertalen in directe effecten. Ouderen met verminderde ADL-capaciteit hadden bijvoorbeeld grotere buurtnetwerken dan ouderen zonder ADL-problemen. Ook de resultaten uit hoofdstuk 5 en 6, waar bleek dat de behoefte aan steun sterk bepaalt hoe intensief de ontvangen steun uit verschillende buurtrelaties binnen het buurtnetwerk is, kunnen in dit licht worden gezien. Buurtrelaties worden geactiveerd voor de ouderen die het nodig hebben. Daarbij kwamen inkomens en ADL-capaciteit ook naar voren als directe invloeden op de intensiteit van ontvangen steun uit buurtrelaties.

7.2

DE RESULTATEN GEWOGEN

Alvorens algemene conclusies te trekken, plaatsen we nog enkele overwegingen en kanttekeningen bij de uitkomsten. Deze hebben betrekking op

de steekproef en de achtergronden van het onderzoek. De steekproef bepaalt de generaliseerbaarheid van de uitkomsten en daarmee ook een belangrijk deel van de betekenis die aan de resultaten moet worden gehecht. Ook willen we nagaan, hoe de resultaten zich verhouden tot de achtergronden van het onderzoek: de *community question* en de vermeende afhankelijkheden van ouderen.

KENMERKEN VAN DE STEEKPROEF: OUDEREN, BUURTEN, RELATIES

Wij konden beschikken over de gegevens uit een breed opgezet survey onder ruim 4000 ouderen (54-89 jaar) in verschillende delen van Nederland. De respondenten waren geselecteerd uit een naar leeftijd en sekse gestratificeerde steekproef uit elf bevolkingsregisters, die op hun beurt waren geselecteerd op representativiteit voor Nederlandse gemeenten. Zowel de ouderen die wij betrokken in het onderzoek, als de buurten waar zij woonden, vormden een redelijke afspiegeling van de zelfstandig wonende Nederlandse ouderen en de Nederlandse buurten. Belangrijke vertekeningen hebben wij in het onderzoek zo veel mogelijk geneutraliseerd. Hierdoor - en door de brede informatie over de netwerken van de ouderen - waren wij in staat een groot aantal verbanden in samenhang met elkaar te toetsen voor een brede populatie. Ook konden wij vergelijkingen maken tussen verschillende groepen ouderen, zoals bijvoorbeeld in hoofdstuk 6, waar we hulpbehoevende ouderen apart onderzochten en konden nagaan of hun buurtnetwerken anders functioneerden dan bij alle ouderen in het algemeen. Niet alleen konden we dus de *algemene* geldigheid van een aantal verbanden onderzoeken, ook boden de gegevens een goede basis voor het onderzoeken van bepaalde subgroepen in de bevolking. Wat betreft de buurten in dit onderzoek geldt dit voordeel nog sterker. Zoals wij in hoofdstuk 1 aangaven, is eerder in Nederland alleen in specifieke buurten onderzoek gedaan. Ook is ons - buiten het veel aangehaalde onderzoek van Fischer (1982) - geen buitenlands onderzoek bekend waarin buurten op grote schaal worden vergeleken. In het weinige onderzoek dat op dit terrein is uitgevoerd is de aandacht meestal alleen gericht op stedelijke, of juist op landelijke buurten. De data van LSN boden de mogelijkheid om zowel stedelijke als landelijke buurten te vergelijken. Hierdoor viel na te gaan hoe sociaal-structurele buurtkenmerken *in het algemeen* doorwerken in de netwerken van ouderen.

Niettemin kan deze bijzondere kracht van het onderzoek ook een zwakte zijn. De brede selectie van ouderen en buurten roept vragen op over deelpopulaties die niet uitdrukkelijk zijn onderzocht. Hoe zit het bijvoorbeeld met buurtnetwerken van mannen en vrouwen; of wat is de betekenis van participatie in vrijwilligerswerk in de buurt? Mannen vielen op in

hoofdstuk 5, waar zij zowel domineerden bij de respondenten met buurt-netwerken zonder uitwisseling, als naar voren kwamen als mogelijk actieve vrijwilligers in de buurt. Wenger (1997) suggereert op dit punt dat de traditionele sekserollen kunnen verschillen tussen ouderen in de stad en ouderen op het platteland: zij vond in Wales dat vrouwen eerder verhuisden naar het dorp van hun partner, terwijl vrouwen in de stad vaker dicht bij hun moeder, respectievelijk dochter(s) bleven wonen. Het is uiteraard mogelijk om ook zulke verschillen te exploreren met de gegeven data. Het zou wel betekenen dat wij grote aantallen tabellen en vergelijkingen produceerden. Waarschijnlijk zouden die door hun talrijkheid het inzicht in de materie niet verbeteren, maar juist verhinderen. Deze overweging geldt ook voor de buurten die we hebben onderzocht. De brede steekproef bevat veel verschillen tussen buurten die niet zijn onderzocht. Dit heeft als nadeel dat wij geen gedetailleerde vergelijking hebben kunnen maken tussen ideaaltypische buurten, zoals Dignum (1997) onlangs deed. Binnen de brede benadering die wij hebben gekozen, paste het wel een groot aantal samenhangen met zorg uit te werken. Binnen die brede benadering was ook mogelijk de relevantie van die samenhangen binnen de huidige samenleving als geheel te onderzoeken. Daaruit blijkt dat, ook over heel Nederland bezien - of althans drie belangrijke regio's in Nederland - kenmerken van de buurt hun invloed op buurtrelaties duidelijk doen gelden. Dit ondersteunt de bevindingen van Dignum, die zes stedelijke buurten met relatief veel lagere inkomens onderzocht. Het is de moeite waard vervolgens ook in meer detail te kijken naar een bredere selectie van buurten: niet alleen stedelijke buurten en buurten met een duidelijke identiteit, maar ook buurten in minder stedelijke gebieden, buurten die geen duidelijke identiteit hebben. Ook zouden de netwerken van pensioenmigranten in verschillende buurten nader onderzocht kunnen worden (zie ook Drooglever Fortuijn et al. 1993).

Een selectie waar we in dit hoofdstuk al zijdelings aan refereerden en die hier vermelding behoeft, betreft de relaties van de oudere. In hoofdstuk 3 bespraken we enkele belangrijke aspecten van onze selectie van relaties. Daaruit kwam naar voren dat wij ook de relaties hebben geselecteerd uit een vrij brede populatie van persoonlijke relaties van ouderen. Door verschillende selecties vielen relatief veel relaties met broers en zusters, alsmede burens, af. De overgebleven relaties, zo bleek in hoofdstuk 5, leken een goede afspiegeling te vormen van de belangrijkste relaties binnen en buiten de buurt. Daarbij bleek dat wij niet alleen steunende relaties hadden geselecteerd, maar ook relaties die om andere, niet nader uitgewerkte, redenen van betekenis waren voor de respondenten. Wel nemen wij aan dat de zeer incidentele en oppervlakkige buurtcontacten buiten het onderzoek zijn gebleven. Niet opgenomen zijn verder de rela-

ties met partner, (schoon-)kinderen en eventuele ouders. Wij verwachtten dat de uitwisseling van steun of hulp binnen deze relaties volgens andere principes zou gaan dan de uitwisselingen tussen buurtgenoten. Wel controleerden wij in de meeste analyses voor de aanwezigheid van deze relaties. Gezien de geringe effecten die wij vonden op dit punt, lijkt onze aanvankelijke verwachting terecht. Mogelijk is ook het type van steun of hulp dat deze naaste familieleden uitwisselen anders dan de steun of hulp van burens. Volgens onder meer het taak-specifieke model van Litwak (1985) zouden kinderen en partner meer intieme en langdurige vormen van zorg bieden.

BUURTNETWERKEN VAN OUDEREN ALS REFLECTIE VAN MACRO-SOCIALE VERANDERING?

We begonnen dit onderzoek met de veronderstelling dat netwerken als sociale structuur een schakel vormen tussen macro- en micro-sociale processen. Macro-sociale processen bepalen mede hoe relaties zijn verdeeld en wat relaties kunnen betekenen voor mensen. Wij richtten ons op een complex van grootschalige veranderingen die zijn begonnen in de tweede helft van de vorige eeuw. Die veranderingen zouden mede hebben geleid tot zogenoemde 'ontvouwing' van netwerken. Wij richtten ons op gevolgen van verstedelijking en geografische mobiliteit voor de spreiding van netwerken en het functioneren van buurtrelaties. Buurtgemeenschappen zouden zijn vervangen door lossere netwerken met geïndividualiseerde relaties. Uit het onderzoek kwam naar voren dat dit niet houdbaar is als algemene uitspraak. Zowel wat betreft de omvang, als het functioneren van buurtnetwerken concluderen wij dat de 'typische' (dorps- en stads-) netwerken die we in de eerste twee hoofdstukken uitwerkten, wel te vinden zijn, maar over het geheel van de onderzochte netwerken bezien nogal 'a-typisch' zijn. Buurtnetwerken verschillen in hun omvang en hun functioneren. In sommige opzichten valt dit te plaatsen onder zo'n algemene noemer: urbanisatiegraad en mobiliteit zijn bijvoorbeeld belangrijk voor de omvang van buurtnetwerken en er is meer directe wederkerigheid tussen buurtgenoten in kleinere netwerken. In andere opzichten zijn de resultaten gemengd. Wij vonden bijvoorbeeld geen eenduidige rol van verwanten in de buurt.

Dit kan betekenen dat juist relaties met verwanten aan sterke verandering onderhevig zijn: in het proces van toenemende emotionalisering van primaire relaties (De Regt 1995), een toenemend belang van emotionele nabijheid boven fysieke of biologische nabijheid, hebben verwanten wellicht een 'wisselpositie': in sommige (buurt)netwerken zijn zij als vrienden of kennissen, in andere netwerken vormt de familie een hechte bloedgemeenschap die ook fysiek nabij is (zie ook Jerrome 1996, Terps-

tra 1996). Om zulke verschillen zichtbaar te maken, zijn meer gegevens nodig over de mate waarin mensen de band met verwanten daadwerkelijk onderscheiden van relaties met niet-verwanten. Broers en zusters hebben binnen netwerken van ouderen vaak een vergelijkbare positie als goede vrienden (Wenger 1997). Op hogere leeftijd kunnen oude vrienden en verwanten in het algemeen ook een meer overeenkomstige betekenis krijgen in het netwerk (Matthews 1986, Jerrome 1990). Dat men op hoge leeftijd nog steeds bij elkaar is, vormt dan een band die alle andere onderscheidingen tussen relaties overstijgt.

Voor de resultaten betekenen deze overwegingen, dat het niet mogelijk is om te spreken over 'de' buurtgemeenschappen waarin ouderen leven. Net zoals buurten (Cohen 1985) zijn te zien als sociale constructies die worden gevormd door de mensen die er deel van uitmaken, vormt een gemeenschap altijd een selectie uit een realiteit die wordt waargenomen door de betrokkenen of door een waarnemer van buitenaf. Dat wil niet zeggen dat buurten of buurtgemeenschappen alleen een virtuele realiteit zijn of alleen bestaan in de hoofden van mensen. Het betekent wel dat buurtgemeenschappen altijd een *beperkte* realiteit vormen (Laumann 1973). Een familiegemeenschap in een buurt, waarin ouders en kinderen de deur platlopen bij broers, zusters, neven, en nichten is wat anders dan een actieve kerkgemeenschap in een buurt of een groep burens die regelmatig contacten onderhoudt. Dit hebben wij vooraf onderstreept door onze keuze voor een netwerkbenadering: netwerkonderzoek vergt immers dat aspecten van de te onderzoeken relaties vooraf geselecteerd en gespecificeerd worden. De buurtgemeenschap die wij onderzochten is een sociale structuur, die gebonden is aan een gemeenschappelijke locatie en waarbinnen gegeneraliseerde uitwisselingen relatief veel voorkomen. Daarbij concentreerden we die gemeenschappen rond oudere buurtbewoners. De resultaten wijzen uit dat een gemeenschappelijke locatie onder bepaalde omstandigheden wel degelijk betekenis heeft voor de uitwisselingen binnen buurtrelaties: minder stedelijke en stabielere buurten stimuleren lokale gerichtheid van netwerken; die lokale gerichtheid van het netwerk is gunstig voor gegeneraliseerde uitwisselingen binnen buurtrelaties, maar ongunstig voor de intensiteit van uitwisselingen. Op dit laatste punt doet de operationalisering van uitwisselingen zich wellicht gelden. Wij onderzochten alleen ontvangen instrumentele steun en niet de gegeven steun, noch allerlei andere soorten uitwisseling, zoals gesprekjes of gezamenlijke activiteiten. Hierdoor gaven wij relatief veel gewicht aan de behoefte aan steun bij de respondenten.

Het is ook van belang aan te geven in hoeverre de gevonden verschillen historisch van aard zijn. Wij gingen, zoals anderen (bijvoorbeeld Dignum 1997), ervan uit dat de geschiedenis zich ook manifesteert in contemporaine verschillen tussen buurten en buurtnetwerken. Dat is aannemelijk,

voorzover de resultaten niet in tegenspraak zijn met de achterliggende redeneringen. Niettemin blijft voorop staan dat wij verschillen vonden tussen buurten en buurtnetwerken die in dezelfde, recente, periode zijn onderzocht. Wij kunnen geen antwoord geven op de vraag, of en zo ja, hoe buurtgemeenschappen zijn veranderd onder invloed van urbanisatie en toegenomen geografische mobiliteit. Op dit punt kunnen wij alleen redeneren op basis van de gevonden cross-sectionele verschillen. Hierover hebben wij reeds het nodige aangegeven bij de beantwoording van de tweede en derde deelvragen.

Wel kunnen wij daarnaast antwoord geven op een vraag, in hoeverre het ontbreken van een buurtgemeenschap tegenwoordig valt te betreuren. Er valt te stellen dat veel belangstelling voor het mogelijk verdwijnen van oude sociale verbanden niet is ingegeven door historische belangstelling of een reëel ervaren verlies van zulke verbanden, maar door nieuwe vraagstukken van sociale cohesie en onderlinge zorg. In dit opzicht is de 'zorgzame samenleving' (bijvoorbeeld Koot & Stegerhoek 1986) een opvallend voorbeeld. Dit begrip is eind jaren tachtig vanuit de landelijke overheid naar voren gebracht in een periode dat de behoefte zich binnen diezelfde overheid voordeed om de voorzieningen binnen de verzorgingsstaat te verminderen. Zonder dat de feitelijke informele zorg waarschijnlijk enige verandering te zien gaf, veranderde Nederland binnen zeer korte tijd van een land waar mensen onderling niet voor elkaar hoefden te zorgen in een samenleving waar de informele zorg moest worden gered van een naderend uitsterven (Tjadens & Woldring 1989). De historische betekenis van dergelijke veranderingen moet niet worden gezocht in feitelijke verschuivingen binnen primaire relaties, maar eerder in de waarneming van die relaties. Uit historisch onderzoek komt wel naar voren dat buurtgemeenschappen van weleer, voorzover ze bestonden, waarschijnlijk uit nood waren geboren (vgl. Wetherell et al. 1994, Laslett 1990). Het verdwijnen van een noodoplossing kan door weinigen worden betreurd. In plaats van een '*world we have lost*' (Laslett 1974), is wellicht beter op zijn plaats om te spreken van de '*world we have found*': De *community question* is te zien als een mentaliteit, een bewustzijn van een gemis of een probleem in het heden dat wordt verhelderd door projectie op het verleden. De huidige verschillen tussen buurten en buurtnetwerken moeten worden gezien in het licht van huidige omstandigheden. Daarbij springt het gedifferentieerde karakter van zowel buurten en buurtnetwerken, als van de ouderen, sterk in het oog. De redenen en gevolgen van het hebben van een klein buurtnetwerk konden sterk verschillen voor verschillende groepen ouderen. Daarmee vervalt ook de reden voor een algemeen te betreuren verlies. Wel is van belang om na te gaan voor welke groepen ouderen er wel degelijk reden tot zorg is: welke

ouderen voor het onderhouden van relaties gebonden zijn aan hun buurt en welke ouderen afhankelijk zijn van hulp uit het buurtnetwerk.

AFHANKELIJKHEDEN VAN OUDEREN

Een van de redenen om dit onderzoek onder ouderen te verrichten, was de veronderstelling dat ouderen bijzonder sterk gebonden zouden zijn aan hun buurten. Wij hebben geen vergelijking gemaakt tussen ouderen en jongere volwassenen, zodat wij deze veronderstelling niet kunnen weerleggen. Wel kunnen wij concluderen dat het weinig zin heeft om ouderen in dezen te benaderen als een samenhangende categorie, die in zijn geheel gekenmerkt wordt door grotere afhankelijkheid van buurtnetwerken.

Ten eerste merkten wij reeds op dat omgevingsafhankelijkheid sterk kan verschillen tussen personen en situaties. Verder is het zeker niet zo dat ouderen in het algemeen alleen relaties in de buurt hebben, of dat zij volkomen zijn aangewezen op buurtrelaties voor het ontvangen van steun. Veel relaties in het buurtnetwerk bleken niet te worden gekenmerkt door uitwisseling van steun. Leeftijd speelt hierin een beperkte rol: bij de oudere respondenten bestond minder kans op uitwisseling met buurtgenoten, maar waren uitwisselingen wel intensiever en minder in balans. De relatieve omvang van het buurtnetwerk verschilde niet tussen ouderen van verschillende leeftijden. Wij veronderstelden verder dat het niet deelnemen aan betaalde arbeid ouderen zou verenigen in een grotere gerichtheid op buurtrelaties. Dit kreeg slechts zeer beperkte ondersteuning in de resultaten: werkende ouderen wisselen wat minder vaak steun uit dan niet-werkende ouderen, maar voor het overige vonden wij geen verschillen in hun buurtnetwerken of -relaties. Dit verzwakt onze aanvankelijke veronderstelling. Om ouderen in dezen als categorie te onderscheiden, is een meer gedetailleerde afbakening nodig, waarin bijvoorbeeld ook niet-betaalde vormen van participatie worden meegewogen, evenals de mate waarin men actief is als ouders (hoe 'leeg' is het nest?) en wellicht ook de mate waarin men in staat is om zelfstandig deel te nemen aan een eventueel buurtleven. In feite betekenen zulke criteria dat een ideaaltypische derde levensfase wordt geconstrueerd, waarschijnlijk ten koste van grote aantallen ouderen die niet aan dit beeld voldoen.

Een tweede reden voor differentiatie tussen ouderen is, dat uiteenlopende subgroepen naar voren kwamen. Twee subgroepen vielen op als bijzonder kwetsbaar: de alleroudsten en mannen met alleen gezinsrelaties (partner of (schoon-)kinderen). De alleroudsten in de steekproef vielen relatief vaak buiten ons onderzoek omdat zij geen of weinig buurtrelaties hadden, of omdat zij alleen gezinsrelaties hadden. De oudere respondenten die in het onderzoek zijn opgenomen, kregen wel vaker dan de jonge-

re respondenten formele hulp in geval van grotere hulpbehoefte. Er wordt dus wel voor deze ouderen gezorgd. Meestal is formele hulp echter een laatste middel. Voor heel oude mensen die niet heel veel hulp nodig hebben, of mensen die de stap naar formele verzorging (nog) niet willen zetten, kunnen een paar goede burens cruciaal zijn. Formele zorg biedt ook meestal niet de gezelligheid en intimiteit van persoonlijke relaties, zodat wij moeten concluderen dat ouderen in deze groep in sociaal opzicht vaak verstoken zijn van belangrijke relaties in de buurt. Hier speelt leeftijd mogelijk wel een rol, doordat veel mensen uit het verleden wegvallen, terwijl het moeilijk kan zijn om nieuwe relaties te ontwikkelen. Ook sommige mannen vielen, zoals reeds aangegeven, op doordat zij vaker netwerken hadden met alleen een partner en/of kinderen. Ander onderzoek wijst uit dat oudere mannen relatief zwak zijn in het onderhouden van relaties, waardoor zij sociaal geïsoleerd kunnen worden als de omstandigheden hen niet meer helpen om sociaal actief te blijven, bijvoorbeeld wanneer betaald werk of vrijwilligerswerk wegvalt of wanneer de partner overlijdt (Broese van Groenou 1994, Stevens 1995). Wenger (1993) geeft aan dat de sterke afhankelijkheid van gezinsrelaties ouderen ook kwetsbaar maakt. Als gezinsleden wegvallen door overlijden of verhuizing, worden die relaties vaak niet vervangen, maar raakt de oudere sterk geïsoleerd. Ook het organiseren van hulp verloopt in zulke netwerken moeizaam, omdat meestal alleen een beroep wordt gedaan op de partner of een dochter.

Anderzijds vielen mannen in hoofdstuk 4 en 5 juist op, doordat zij vaker dan vrouwen actief leken te zijn in het buurtnetwerk. Vrouwen hadden relatief minder buurtgenoten in het kernnetwerk dan mannen. In hoofdstuk 5 bleken sommige, waarschijnlijk jongere, mannen ook actiever te zijn in het uitwisselen van steun met buurtgenoten, vaak in de rol van gever van steun. Naast de sociaal minder actieve mannen is er dus ook een groep die juist meer dan vrouwen gericht is op buurtrelaties.

Een andere subgroep die opviel, waren de rijkere ouderen in minder verstedelijkte buurten. Waarschijnlijk zijn dit pensioenmigranten. Zij vielen op door kleinere buurtnetwerken. Deze ouderen waren echter minder afhankelijk van hun buurtnetwerken dan de ouderen met lagere inkomens. De buurtnetwerken van rijkere ouderen leken minder belangrijk voor de uitwisseling van steun, waarschijnlijk doordat zij zich betaalde hulp kunnen veroorloven. Ook valt aan te nemen (Wenger 1989) dat sommige ouderen met hogere inkomens gedurende hun leven meer gespreide netwerken hebben opgebouwd. Zij zijn minder gericht op de naaste omgeving, doordat zij zelf een 'mobiel' leven hebben gehad of doordat hun netwerken meer gekenmerkt worden door mobiliteit. Hier werkt, net als bij de kinderloze ouderen, de levensloop van de ouderen door in de omvang en het functioneren van het buurtnetwerk.

7.3 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Wij komen nu tot een afronding van onze overwegingen over de resultaten van het onderzoek. Hoe werken verschillen in de woonomgeving van ouderen door op de lokale gerichtheid van hun persoonlijke netwerken onder invloed van processen van urbanisatie en geografische mobiliteit? En in welke mate is die lokale gerichtheid van invloed op de uitwisseling van steun binnen buurtrelaties van ouderen? We formuleren eerst een algemeen antwoord op deze vragen. Vervolgens doen we enkele aanbevelingen, gericht op onderzoek en praktijk.

ALGEMENE CONCLUSIES

De buurt waarin ouderen wonen is van belang voor hun persoonlijke netwerken, doordat sociaal-structurele kenmerken van de buurt mede bepalen in welke mate de relaties van de ouderen in de buurt zijn gelokaliseerd. Het wonen in een stedelijke omgeving maakt dat ouderen hun belangrijkste persoonlijke relaties in een groter gebied hebben dan wanneer zij in een minder stedelijke omgeving wonen. Daarbij zijn buurten waar de bevolking minder stabiel is, ook minder aantrekkelijk voor het onderhouden van relaties binnen de buurt. Wij vonden geen aanwijzingen dat de samenstelling van de buurtbevolking (naar leeftijd en naar sociaal-economische status) relevant is als structurele voorwaarde voor het onderhouden van buurtrelaties. Mogelijk werkt de samenstelling van de buurtbevolking wel door in sociaal-cultureel opzicht, doordat de cohesie en identiteit van buurten doorwerkt in de mate waarin persoonlijke netwerken gericht zijn op de buurt.

Wij hebben ons in dit onderzoek beperkt tot sociaal-structurele gevolgen van achterliggende macro-sociale processen, die wij aanduiden als urbanisatie en toegenomen geografische mobiliteit. In historisch opzicht kunnen wij niet aangeven in hoeverre de gevonden verschillen het gevolg zijn van de bedoelde processen. Wel vonden wij directe gevolgen van verschillen in stedelijkheid van de buurt en mobiliteit van de bevolking voor de lokale gerichtheid van buurtnetwerken. Nederland is een van de platste en dichtst bevolkte landen ter wereld. Niettemin blijken Nederlandse buurten sociaal gezien aanzienlijk reliëf te hebben wat betreft de gevolgen van de bevolkingsdichtheid voor de sociale netwerken van ouderen. Die differentiatie lijkt in hoge mate te maken te hebben met een verschillende ontwikkeling van woongebieden in relatie tot verstedelijking en mobiliteit. De huidige invloed van die processen op de betekenis van

buurten voor het sociale leven van ouderen willen wij echter niet zien als een lineaire voortzetting van de geschiedenis sinds het midden van de vorige eeuw. In plaats daarvan lijkt het zinvoller de aandacht te richten op toegenomen differentiatie van sociale milieus binnen meer en minder stedelijke buurten.

Het tweede deel van de hoofdvraag betreft de betekenis van lokale gerichtheid van netwerken voor het functioneren van uitwisselingen binnen buurtrelaties. De achterliggende vraag was hier, in hoeverre lokaal gerichte netwerken ook zijn te typeren als buurtgemeenschappen. Wij onderzochten daartoe het voorkomen, de intensiteit en het type van uitwisselingen van instrumentele steun. In het algemeen lijkt binnen grotere buurtnetwerken eerder sprake te zijn van gegeneraliseerde uitwisselingen dan binnen relatief kleine buurtnetwerken. Dit gaat echter niet samen met een grotere intensiteit van uitwisselingen binnen grotere buurtnetwerken. Daarbij bleek in het merendeel van de onderzochte buurtrelaties geen instrumentele steun te worden uitgewisseld. Ook bij hulpbehoevende ouderen was dit het geval. De aanwezigheid van formele hulp maakte in het algemeen weinig verschil op dit punt. De grote buurtnetwerken met intensieve, niet direct wederkerige uitwisselingen, die wij typisch achtten voor een buurtgemeenschap, komen wel voor. Zij zijn echter atypisch, in twee opzichten. Ten eerste leek de regel veeleer te zijn, dat uitwisselingen met netwerkleiden in het buurtnetwerk in verband staan met de behoefte van de ouderen aan steun en met de overige mogelijkheden die de ouderen hebben voor het krijgen van die steun. Dit geeft een gedifferentieerd beeld, waarin eenvoudige onderscheidingen naar afstand tussen netwerkleiden, relatietypen in het netwerk, spreiding van het netwerk of hulpbehoefte van de oudere pas betekenis krijgen in verhouding tot elkaar. Ten tweede zijn die 'typische' netwerken met een gegeneraliseerd uitwisselingssysteem niet zonder meer gebonden aan rurale of stabiele buurten. Wij vonden aanwijzingen dat buurtnetwerken juist in sommige stedelijke buurten gekenmerkt werden door actieve uitwisseling van steun. Dit vatten wij op als ondersteuning voor de sterke differentiatie binnen stedelijke buurten wat betreft de betekenis van buurtnetwerken.

In dit hoofdstuk hebben wij onze bevindingen toegespitst op toegenomen differentiatie: zowel buurten, als ouderen en hun buurtnetwerken onttrekken zich aan eenvoudige categorisering in termen van verstedelijking, moderniteit of ontvouwing. Dit betekent niet dat zulke processen hun invloed niet doen gelden. Die invloed uit zich juist in grotere gedifferentieerdheid. Dit geldt ook voor de verschillende relatietypen van ouderen. Wij hebben gezocht naar aanwijzingen voor het bestaan van 'typische' familienetwerken in de buurt, tegenover buurtnetwerken die meer een gemeenschapskarakter hadden. De uiterst gemengde resultaten geven aan dat verwantschap als categorie geen uniforme betekenis heeft in de

buurtnetwerken van ouderen. De 'typische' familienetwerken of 'typische' buurtgemeenschappen zijn wel te vinden, maar dat betekent niet dat verwantschap in andere netwerken dezelfde onderscheidende betekenis heeft. Als een dimensie moet worden onderscheiden met betrekking tot verwantschap, dan betreft die eerder verschillende categorieën verwanten dan een onderscheid tussen verwanten en kennissen: een categoriaal onderscheid tussen familie en kennissen heeft geen algemene geldigheid.

NADER ONDERZOEK

Het is een goede gewoonte om onderzoek te besluiten met aanbevelingen voor vervolgonderzoek. Dit biedt een mooie gelegenheid om nog eens aan te geven waar vorderingen zijn gemaakt (waar op kan worden voortgebouwd) en waar nog aanvullingen nodig zijn op de zwakkere punten van het onderzoek. Er zijn in dit hoofdstuk al de nodige aanbevelingen gepasseerd. Wij vatten hier de hoofdpunten samen.

Dit onderzoek heeft in de *community question* twee belangrijke zaken aangetoond: enerzijds blijken verschillen in de buurt relevant te zijn voor de netwerken van ouderen, gezien over de Nederlandse ouderen. Anderzijds blijkt die relevantie niet te vertalen in eenvoudige termen van verbetering of verslechtering. Het is dan ook nodig nader in te gaan op de wijze waarop buurten zijn gedifferentieerd en dit in verband te brengen met de persoonlijke netwerken van ouderen. Hiervoor zijn twee richtingen te geven: een sociaal-structurele en een sociaal-culturele.

Eenerzijds kan worden aangesloten bij de sociaal-geografische woonmilieu-benadering (Dignum 1997). In deze benadering worden de gevolgen van verstedelijking meer uitgebreid uitgewerkt. Ook is aandacht nodig voor de onderlinge verhouding tussen meer en minder 'moderne' gebieden. Hierdoor ontstaat een gedetailleerder beeld van de sociaal-ruimtelijke omgeving waarin mensen zich bewegen. Deze benadering heeft een overwegend *sociaal-structurele* invalshoek. Anderzijds is het zinvol, om juist de *culturele* betekenis van buurten voor de spreiding van netwerken te onderzoeken. Ten eerste kan directer worden ingegaan op de feitelijke binding van mensen met hun buurt: in hoeverre maken zij deel uit van een buurt die - subjectief ervaren of objectief waargenomen - samenhang vertoont in relevante waarden en opvattingen? Ten tweede is van belang om meer inzicht te krijgen in het functioneren van sub- of deelculturen binnen buurten. Sociaal en cultureel gemengde buurten kunnen negatief uitwerken op de buurtnetwerken van oudere bewoners. Het is echter ook mogelijk dat in zulke buurten verschillende actieve gemeenschappen naast elkaar bestaan.

Wat betreft het onderzoeken van netwerken van ouderen, bevelen wij ten eerste aan om vervolgonderzoek meer te richten op specifieke groeperingen. Het leeftijds criterium is onvoldoende om ouderen als een categorie te benaderen. In ons onderzoek vielen verschillende groepen op, zowel in positieve als in negatieve zin. Pensioenmigranten behoeven nader onderzoek om na te gaan hoe de migratie doorwerkt in de spreiding en het functioneren van hun netwerken. Ook weten wij niet, hoe zij omgaan met een toenemende zorgbehoefte en wat dan de rol is van het (buurt-)netwerk en eventuele betaalde hulp. Bij hulpbehoevende ouderen in het algemeen is nog onvoldoende inzicht in de verhouding tussen formele en informele zorg. In dit onderzoek konden wij hier slechts in beperkte mate aan tegemoet komen, maar dat gaf voldoende aanleiding om die beperking te betreuren. Het ontbrak ons aan voldoende informatie over typen van hulp, typen van hulpgevers en de taakverdeling tussen formele en informele helpers. Op dit punt zou de betekenis van buurtrelaties beter in verband kunnen worden gebracht met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Speciale aandacht kan daarbij worden besteed aan de hulp van betaalde werksters. De ouderen die zich zo'n hulp konden permitteren lijken daarmee hun onafhankelijkheid van zowel collectieve zorg als van informele hulp te vergroten. Daarmee vormen de werksters een belangrijke, maar vooralsnog weinig opgemerkte, hulpbron voor ouderen.

Een tweede beperking van het onderzoek die aanvulling behoeft, is de gerichtheid op uitwisselingen van instrumentele steun binnen buurtrelaties. Onderzocht moet nog worden, in hoeverre de uitwisselingen binnen kernnetwerken als geheel anders zijn bij ouderen met meer of minder gespreide netwerken. Ook zou het perspectief kunnen worden uitgebreid naar meer verschillende typen van uitwisselingen, naast de uitwisseling van instrumentele steun die wij hebben onderzocht. Dit zou het onderzoek wegvoeren van netwerken als hulpsysteem, in de richting van netwerken als sociale verbanden die relevant zijn voor sociale cohesie of integratie van ouderen. In het onderzoek dat nu achter ons ligt, hebben wij getracht een middenweg te vinden tussen beide benaderingen. Wanneer vervolgens meer gekeken zou worden naar specifieke groepen ouderen in specifieke buurten, verdient het aanbeveling om ook de functie van de te onderzoeken netwerken nader te specificeren.

AANBEVELINGEN VOOR DE PRAKTIJK

Wat zijn nu de implicaties voor het dagelijks leven van ouderen en voor de mensen en organisaties die zich bezig houden met het welzijn van ouderen?

De uitkomsten van het onderzoek manen tot voorzichtigheid met algemene uitspraken. 'Buurten' en 'netwerken' zijn geen beleidscategorieën als het gaat om het sociale leven van ouderen. De ouderen zelf vormen evenmin een homogene categorie. Wel zijn er beleidsvragen verbonden met de onderzochte thematiek. Dit betreft ten eerste een eventueel sociaal of maatschappelijk isolement van ouderen en ten tweede de mogelijkheid die ouderen hebben voor het krijgen van voldoende zorg, dan wel de keuzevrijheid die hen daarin is gegeven.

Buurten en buurtnetwerken kunnen relevant zijn voor beleid of interventies vanuit het oogpunt dat hier een belangrijke bron van sociale contacten onbenut is of wellicht ontbreekt. Aldus bezien vormt een voldoende aantal buurtrelaties een doel op zich (vgl. Dignum 1997), met eventueel het tweede doel om te zorgen dat ouderen voldoende buurtrelaties hebben waarin zij op basis van wederkerigheid kunnen deelnemen. Daarbij dient te worden onderscheiden tussen het stimuleren van sociale of persoonlijke contacten *binnen de buurt* en het stimuleren van zulke contacten in het algemeen. Op buurtniveau kan het zinvol zijn beleid op ouderen te richten, wanneer er relatief veel ouderen zijn met lagere inkomens, veel zelfstandig wonende hoogbejaarden, of bijvoorbeeld alleenstaande mannen. Hierbij is van belang om na te gaan in hoeverre de aard van de buurt zo'n benadering rechtvaardigt. Buurtgerichte activiteiten zijn zinvol wanneer de buurt al een zekere samenhang of identiteit heeft of heeft gehad. Dit geldt in sterke mate voor stedelijke buurten. Binnen landelijke buurten kan het relevant zijn om zich te richten op nieuwe woongebieden of buurten waar relatief veel nieuwe instroom heeft plaatsgehad. Dit valt het best te beoordelen door mensen die bij bepaalde buurten zijn betrokken, via stedelijk bestuur, ouderenwerk of andere lokale activiteiten. Wanneer in een ander kader, zoals achterstandbeleid of integratiebeleid, reeds buurtgericht beleid wordt ontwikkeld, is van belang om ook ouderen hier bij te betrekken. Hier valt zowel te denken aan het ontwikkelen van activiteiten gericht op ouderen, als aan activiteiten die zijn bedoeld om ouderen (opnieuw) bij de overige buurtbevolking te betrekken. In beide gevallen zal beleid faciliterend moeten zijn: waar de sociale omgeving achterblijft in het bieden van mogelijkheden voor het aangaan of onderhouden van buurtcontacten, moeten die mogelijkheden worden gecreëerd. De drempel voor het aangaan of herstellen van onderlinge contacten wordt dan als het ware verlaagd. Dit kan door het organiseren van feestelijke activiteiten in de buurt, wat op veel plaatsen reeds gebeurt, of door ontmoetingsgelegenheden te organiseren op kleinere schaal. Sportieve activiteiten en buurt-huiswerk kunnen hierbij behulpzaam zijn. Veiligheid of andere buurtgerichte thema's kunnen ook een grond zijn waarop ouderen gestimuleerd kunnen worden om deel te nemen aan activiteiten of cursussen in de

buurt. Flankerende voorzieningen vanuit intramurale zorg kunnen voorts een belangrijke rol spelen, doordat zij informele ontmoetingsgelegenheden bieden voor ouderen uit de buurt. Vanuit ruimtelijke overwegingen ziet Dignum (1997) verder veel mogelijkheden in vormen van buurtbeheer. Een buurtconciërge of vergelijkbare persoon kan bij bewoners positief uitwerken op het ervaren van een gemeenschappelijke buurt. Ook de kerk is voor veel ouderen een belangrijke buurtvoorziening die mogelijkheden biedt voor het onderhouden van contacten. Voor ouderen die niet (meer) actief kerkelijk zijn, kan het kerk- en buurtwerk voorzieningen bieden die beantwoorden aan meer sociaal gerichte behoeften. Overigens wijst de opkomst van zogeheten intergenerationele projecten er op dat integratie van ouderen in de buurt ook kan betekenen dat ouderen in contact worden gebracht met jongere generaties in hun woonomgeving.

Een andere invalshoek voor het bevorderen van sociale contacten van ouderen is om doelgroepenbeleid te ontwikkelen, gericht op de groepen ouderen die relatief kwetsbaar zijn gebleken. Dit kan variëren van het verbeteren van ontmoetingsgelegenheden tot verwijzing naar dagopvang of intensievere sociale begeleiding van sterk geïsoleerde ouderen. Ook is in diverse buurten ervaring opgedaan met lichte vormen van sociale controle vanuit wijkposten of gecoördineerd ouderenwerk (bijvoorbeeld met een felicitatiedienst). Deze bieden mogelijkheid om in contact te komen met geïsoleerde ouderen en hen desgewenst te helpen bij het doorbreken van hun isolement. Daarbij hoeven contacten niet noodzakelijk in de buurt te zijn gelokaliseerd. Voor ouderen met lagere inkomens geldt wel, dat zij in staat moeten zijn om eventuele relaties op wat grotere afstand te onderhouden, ook als het contact intensiever wordt doordat de oudere of het netwerk lid extra zorg heeft. Voor ouderen met mobiliteitsproblemen moeten eveneens goed toegankelijke en betaalbare voorzieningen aanwezig zijn om zich te verplaatsen. In praktijk betekent dit dat openbaar vervoer - zowel bus, trein als bel- en buurtbus - essentieel is in het onderhouden van contacten op afstand: niet alleen in de stad, maar zeker ook op het platteland (Kempers-Warmerdam 1988). Voor ouderen met of zonder auto in stedelijke buurten kan voorts het parkeerbeleid een belangrijke, want kostbare, hinderpaal vormen voor het ontvangen of afleggen van bezoek. Om die reden zijn sommige Amsterdamse stadsdelen er toe overgegaan om uitzonderingen op het betaald parkeren te maken voor minder draagkrachtige of zeer bejaarde ouderen en hun bezoekers. Een alternatief voor deze sympathieke maatregel zou zijn, de betrokkenen aanzienlijke kortingen te bieden op openbaar vervoer of taxiritten. Bijzondere bijstand kan hier mogelijk ook voor worden aangewend. Centraal staat hoe dan ook, dat goede vervoersmogelijkheden voor ouderen van groot belang kunnen zijn voor het verminderen van eventuele afhankelijkheid van de directe woon-

omgeving. Dit is relevant voor ouderen met relatief kleine of weinig actieve buurtnetwerken en voor ouderen in sommige stedelijke buurten.

Het tweede beleidsthema dat is verbonden met dit onderzoek, betreft de betekenis van buurtrelaties in de mogelijkheden van ouderen voor het organiseren van voldoende zorg. Hier is bijzondere voorzichtigheid geboden, in twee opzichten. Enerzijds zijn buurtrelaties niet geschikt om op te rekenen als hulpverlening intensiever of langduriger wordt. Het vrijwillige en wederkerige karakter van buurtrelaties, ook relaties met familie in de buurt, is een onvervreemdbaar onderdeel van de hulp die buurtgenoten elkaar geven (zie ook Johnson 1988, Klein Ikkink & Van Tilburg 1998, Nauta 1973). Buurtgenoten worden vaak ingeschakeld bij acute nood. In dit opzicht kunnen ouderen met zeer kleine buurtnetwerken een belangrijke bron van hulp missen. Zelfs als zo'n noodsituatie zich nooit zou voordoen, kan de wetenschap dat er snel iemand zal zijn als het moet, bijdragen aan het gevoel van veiligheid van ouderen. Op dit punt kan zinvol zijn om een vervangende voorziening te treffen voor ouderen met weinig buurtrelaties. Er bestaan verschillende vormen van alarmering die hiervoor geschikt zijn. In buurten waar wel (onbenutte) mogelijkheden voor contact zijn, valt ook te overwegen om een telefooncirkel in te stellen. In zijn algemeenheid verdient het echter geen aanbeveling om buurtnetwerken te betrekken bij zwaardere vormen van zorg voor ouderen.

Anderzijds kan vanuit professionele voorzieningen wel rekening worden gehouden met eventueel aanwezige hulp vanuit buurtrelaties. Door tijdig inschakelen van thuiszorg kunnen de taken van buurtgenoten voldoende licht blijven. Flankerende voorzieningen kunnen zorgen voor tijdelijke ontlasting van het netwerk. Hierdoor kan de uitwisseling tussen buurtgenoten, indien aanwezig, langer in stand blijven. In dit opzicht is de laatste jaren binnen tal van instellingen veel geleerd van het betrekken van centrale verzorgers bij het aanbod voor ouderen. Om rekening te kunnen houden met eventuele belangrijke buurtrelaties verdient het aanbeveling om relatief vroeg professionele zorg in te schakelen voor de ouderen. Bij mantelzorg door naaste verwanten blijkt vaak dat formele hulp pas op het allerlaatst wordt ingeroepen (bijvoorbeeld Pot 1995), waardoor opname soms onvermijdelijk is. Buren zullen zich eerder terugtrekken als de zorg te zwaar wordt. Wanneer tijdig voldoende thuiszorg aanwezig is, kan dit mogelijk juist voortzetting van hulp vanuit de buurt stimuleren. Een tijdige betrokkenheid van professionele zorg bij zelfstandig wonende hulpbehoevende ouderen biedt hen bovendien meer vrijheid om te kiezen van wie zij hun hulp betrekken. Dit bevordert niet alleen het voortbestaan van uitwisselingen met buurtgenoten, maar ook de autonomie van de ouderen.

SUMMARY

This study addresses the personal neighboring relationships of older adults in the Netherlands from the perspective of the 'community question' (Wellman 1979); an ongoing scientific and social debate about the alleged loss of traditional neighborhood communities in modernized societies. This loss is a consequence of large-scale economic and geographic changes in the nineteenth and twentieth centuries, particularly urbanization processes and the related increase in geographical mobility. It is assumed that these processes dispersed networks both geographically and structurally: network members came to live further apart; relationships were no longer embedded in a larger community, and relationships became more specialized. Much of the mutual care and aid was taken over by welfare-state arrangements, which are based on generalized reciprocity. As a consequence, individualized primary relationships are thought to have become increasingly characterized by direct reciprocity: exchanges within a single relationship are no longer part of a larger system of generalized reciprocity in the network, and it therefore becomes more important to reciprocate directly.

Seen from a neighborhood perspective, these changes would result in smaller personal networks in the neighborhood with more direct exchanges between individual relationship partners. We study this process in the personal neighboring networks of older adults. Personal networks consist of primary or personal relationships of individuals. We focus on older adults, because it is too easily assumed that older people are more dependent on their direct environment, due to loss of mobility and/or loss of employment outside the neighborhood (e.g. Rowles 1978). We want to find out to what extent this 'environmental dependency' of older adults exists. The central question is

To what extent can differences in local concentration of personal net-works of older adults be explained by neighborhood differences caused by urbanization and geographical mobility, and how is the exchange of support within the neighboring relations of older adults affected by local concentration of the surrounding networks?

In answering this question, we consider the moderating effects of individual competences. We do not expect that all older adults are equally dependent on their direct environment. The work of Lawton (1980) supports our view that people differ in their environmental dependency. Because of these differences in dependency, we also expect differences in the effects of the environment on the social life of older adults. We formulate three sub-questions:

1. *To what extent are the personal networks of older adults locally concentrated?*
2. *a. In what respect can local concentration of personal networks of older adults be explained by neighborhood differences resulting from urbanization and geographical mobility?*
b. How does the individual environmental dependency of older adults affect the relationship between neighborhood characteristics and local concentration of personal networks?
3. *a. To what extent does the local concentration of personal networks affect the intensity and type of support exchanges in personal neighboring relationships of older adults?*
b. How does the individual environmental dependency of older adults affect the relationship between local concentration of personal networks and exchanges of support in neighboring relationships?

Based on the model of social support by House and Kahn (1985), we develop in Chapter 2 a conceptual model with which we can answer these questions in a quantitative survey. From the model of House and Kahn we take the three basic, and interrelated, concepts of social integration, social network, and social support: social integration affects social networks, which in turn affect exchanges of social support within these networks (figure 2.1). These concepts form the framework of our conceptual model. Next, we reformulate our central concepts in terms of this model of social support (figure 2.2). The local concentration of personal networks is defined as a *social network* characteristic. A second network characteristic we use is the percentage of kin in the neighboring network.

We conceptualize *social integration* as structural integration in the neighborhood: i.e. the formal characteristics of the population in a neighborhood that facilitate interactions and relationships among residents. In doing this, we lift the original social integration concept from the individual level to the neighborhood level. We do not study cultural integration. This restriction is dictated by the available data. We identify four relevant neighborhood characteristics (sub-question 2): degree of urbanization, age-homogeneity, percentage of lower income households, and

degree of residential mobility in the neighborhood. The degree of urbanization indicates the extent to which people have relationship opportunities outside the neighborhood (cf. Fischer 1982). Age-homogeneity is considered a form of neighborhood specialization with a positive effect: the more age peers in the neighborhood, the more likely people have personal relationships in the neighborhood. The percentage of lower household incomes in the neighborhood is an indication of social diversity and a form of specialization with a negative effect. Lower income categories in The Netherlands consist of very diverse groups, e.g. people with low-paid jobs, students, elderly people with low pensions, or people on various types of social security benefits. The lower the incomes in the neighborhood, the more likely it is that the (poor) neighborhood population is diverse and less attractive for starting or maintaining personal relationships. Finally, the residential mobility in the neighborhood is an indication of the stability of the population. Previous research has shown that people have fewer relationships in neighborhoods that are less stable in this respect.

Social support is conceptualized as the intensity and the direct reciprocity of instrumental support exchanges between the older adults and their network members in the neighborhood. We take the presence of direct reciprocity at the relationship level as an indication of absence of generalized reciprocity at the network level. As mentioned, we follow the assumption that neighboring relationships have become more individualized in urban and mobile neighborhoods, and that reciprocity has shifted from the network level to the relationship level. Furthermore, we assume that the exchange of support can be more intense in networks where people do not need to reciprocate immediately, i.e. in systems of generalized exchange (Ekeh 1974, Uehara 1990). We limit ourselves to the exchange of instrumental support; practical aid and services. Instrumental support is more strongly tied to the physical presence of network members than emotional support. It is also easier for people to objectively 'weigh' the intensity of instrumental support than the intensity of emotional support, which is more diffuse and often tied to other activities in a relationship.

Finally, we add individual environmental dependency to the model (figure 2.6). The general theory is that older adults will be more affected by their environment if they have less personal resources. Specifically, we propose that neighborhood characteristics affect neighborhood networks of older adults more if these elderly are less able to maintain relationships outside the neighborhood. We assume that those people with less physical ability and with lower incomes are less able to maintain relationships outside the neighborhood. Also, we suppose that the exchange of instrumental support in relationships with network members in the neighborhood is more closely related to characteristics of the surrounding neighborhood network for those individuals who are more dependent

on their neighborhood networks for instrumental support. This relationship will be stronger for older adults with a poorer health (and a stronger need for instrumental support) and with lower incomes (and less options for alternative sources of support).

Chapter 3 describes the *data collection* and the *operationalization and identification of personal and neighboring networks*, including the percentage of kin. We use data from the LSN survey. This is a large-scale survey among older adults, on their living arrangements and social networks (hence LSN). It is financed in part by the Dutch Ministry of Welfare, Public Health and Culture, and the Ministry of Education and Science. It was conducted by the Departments of Sociology and Social Gerontology and of Social Science Methodology of the Vrije Universiteit in Amsterdam and by the Netherlands' Interdisciplinary Demographic Institute in The Hague.

In 1992 the main study was conducted among 4494 older adults born between 1903 and 1937 and living in eleven municipalities, located in three distinct parts of the Netherlands: the West, including Amsterdam, the Northeast and the Southeast. The sample was stratified by age and sex. It is sufficiently representative of the Dutch population over 55 years of age (Knipscheer et al. 1995). The municipalities are representative of urbanization in the Netherlands, which ranges from municipalities with less than 500 inhabitants per square kilometre to more than 2500 inhabitants per square kilometre. The response rate was 61.7%. From this sample we selected only those respondents who did not live in an institution, who completed the network identification, and who had mentioned personal relationships with people other than their partners, (other) members of their household, their children(-in-law) and their parents(-in-law). This yielded 3504 respondents. Among them, women and younger respondents were slightly overrepresented (table 3.2). We control for age and sex in subsequent analyses.

The personal networks of the respondents are identified with the domain-contact approach (Cochran et al. 1990, Knipscheer et al. 1995). This allows us to identify personal relationships that are potentially supportive. Seven domains were distinguished: household members, children and their partners, other kin, neighbors, colleagues from work or education, members of (other) organizations, and other nonkin. Respondents were asked to name people (aged 18 years or more) in each of in those categories who were important to them and with whom they were in touch regularly. These networks range from 0 to 77 people. From each network we select a maximum of twelve relationships in which there was at least monthly contact and for which data on traveling distance and exchange of support are available. We exclude relationships in the

household, as well as the relationships with partners, children(-in-law) and parents(-in-law). We consider the relationships with partners, children and parents too dominant in the network to allow for a clear insight in our research questions. In our analyses we control for the presence of these relationships. Once these relationships are removed, 69% of the monthly or more frequent relationships remain. We call these networks nuclear networks. Of these networks 89% contain relationships in which no support was exchanged. In the nuclear network we identify the neighboring network arbitrarily as consisting of those network members that live within ten minutes' travel of the respondent.

We use the relative size of the neighboring network as an indicator of local concentration of personal networks. This is operationalized as the percentage of nuclear network members living within ten minutes' travel. In contrast with the absolute number of neighboring relationships, the relative size of the neighboring network indicates the *concentration* of network members in the neighborhood. We find no correlation between the relative size of the neighboring network and the number of relationships in the nuclear network. There is a positive correlation between the relative and the absolute size of the neighboring network (Pearson's $r=.61$). On average, the neighboring network covers 60% of the nuclear network ($sd=35$), which amounts to an average of slightly more than three nuclear network members in the neighborhood ($sd=2.50$). We also find that larger neighboring networks tend to be part of more densely knit networks: from a subsample of 648 respondents we obtained additional data on relationships between network members. From this a density measure for the nuclear network is constructed. In a multiple regression analysis, controlling for the absolute number of nuclear network members, we show that the percentage of neighboring network members in the nuclear network is positively related to the density of the nuclear network. This supports our assumption that *relatively* large neighboring networks - as opposed to absolutely large neighboring networks - are densely knit.

We also determine the percentage of nonkin in the neighboring network. We want to test whether there is a qualitative difference between neighboring networks with a large proportion of kin and neighboring networks with a large proportion of nonkin. The percentage of kin in the neighboring network is based on the network members named as kin by the respondents, excluding the partner, children(-in-law) and parents(-in-law). The proportion of nonkin logically is the inverse of the proportion of kin in the neighboring network. On average, 68% of neighboring ties are with nonkin. However, 61% of the respondents did not name any kin in the neighborhood. The remaining 39% of the neighboring networks contain 44% kin ($sd=30$). Chapter 3 also contains additional analyses of associations between neighboring network size and the com-

position of this network. These analyses show that both neighbors and siblings are the most likely to make up the larger neighboring networks. There also is a negative association between the number of kin and the number of nonkin in the neighboring network, indicating that there might be 'kin'- and 'nonkin'-oriented neighboring networks.

Chapter 3 thus answers the first sub-question in some detail. We conclude that the personal networks of older adults in the Netherlands are quite strongly oriented towards the neighborhood, but that there is much variation among respondents in this respect. We also raise the question whether neighborhood networks with many kin and neighboring networks with many nonkin are affected similarly by the processes we intended to analyse.

Chapter 4 is devoted to developing and testing hypotheses with respect to the second sub-question. We formulate five hypotheses, based on our conceptual model. These hypotheses articulate five types of associations between neighborhood characteristics and relative size and composition of the neighboring network:

1. *The higher the degree of urbanization, the smaller the relative size of the neighboring network and the larger the share of relationships at a longer distance.*
2. *The stronger the age-homogeneity in the neighborhood, the larger the relative size of the neighboring network, and the larger the share of nonkin in the neighboring network.*
3. *The larger the share of lower income households in the neighborhood, the smaller the relative size of the neighboring network and the smaller the share of nonkin in the neighboring network.*
4. *The higher the residential mobility in the neighborhood, the smaller the relative size of the neighboring network and the smaller the share of nonkin in the neighboring network.*
5. *The lower the income and the physical mobility of older adults, the stronger the effects formulated in hypotheses 1, 2, 3, 4.*

We test these hypotheses for neighborhoods as determined by the Dutch census bureau (CBS). These neighborhoods contain 1500 inhabitants on average (sd = 2147), and are often delineated by parks, roads or water. Our respondents live in 225 neighborhoods, with an average of 16 respondents per neighborhood (sd=30).

We operationalize the four neighborhood characteristics as follows: for *degree of urbanization* we use a CBS-variable that indicates the average number of addresses per square kilometre. Values range from 1 (500 or less) to 5 (over 2500). The *age-homogeneity* is the percentage of age peers

in the neighborhood, also based on a CBS-variable. For respondents under 65 we use the percentage of inhabitants between 45 and 64 years, for respondents aged 65 and over we use the percentage of inhabitants of 65 years and older. The *share of lower income households* in the neighborhood is indicated by the percentage of households with a net yearly income below 19.000 Dutch guilders, according to CBS-statistics. For the *residential mobility* in the neighborhood we obtained data from the larger municipalities in the sample on the number of people moving out of the neighborhood and the number of inhabitants per neighborhood. From this we construct the ‰ of moves out of the neighborhood. The smaller municipalities in the sample did not have these data available on neighborhood level. In those cases we use CBS-data on moves out of the municipality. The *individual income* of the respondents is determined in the LSN-interview as the net monthly income, divided into eight categories (ranging from 1125 to 5750 guilders). The physical mobility is determined in the interview with four questions on ADL-activities (range: 4-20).

In the analyses we control for age, sex, paid employment, presence of partner, children or parents, and for the number of network members in the core network.

Because of the nested structure of the data, we use *multilevel analysis* (Hox 1994, Woodhouse 1995) to test the hypotheses. We use the multilevel model as a multiple regression analysis. Appendix I explains this in more detail. We highlight three characteristics of the multilevel model: the random coefficients and the calculation of variance reduction, the modelfit, and regression coefficients. The presence of so-called random coefficients in the model enables the variance to be split over the different levels involved in the analysis; in this case the two levels of the neighborhoods and the networks/respondents. It is possible to calculate an R^2 after each model change in multilevel analysis, but we choose to calculate the total variance at each level instead (Snijders & Bosker 1994). Second, the modelfit after each model change is calculated with help of the deviance. The change in deviance follows a chi-square distribution with df equalling the number of independent variables added or removed. Third, we give the unstandardized regression coefficients. Z-scores can be calculated for these coefficients, enabling determination of the statistical significance of the parameter estimates.

In a stepwise procedure, control variables are entered before the explaining variables. For hypothesis 5 we also add eight interaction variables (individual income and physical mobility times four neighborhood characteristics). The dependent variables are the relative size of the neighborhood network in the first analysis (Table 4.3), and the percentage of nonkin in the neighboring network in the second analysis (Table 4.4). We find an effect of urbanization and residential mobility on the relative

size of the neighboring network, in line with hypotheses 1 and 2. Hypothesis 1 is further supported by the fact that respondents in more urbanized neighborhoods have significantly more core network members within an hour's distance (cf. Fischer 1982). There is no significant effect of age-homogeneity or the share of lower-income households. We find one interaction: the effect of urbanization disappears for respondents with higher incomes. In further analyses the effect could partly be ascribed to so-called 'retirement migrants': well-off older people who moved to attractive rural areas after their retirement. They have significantly smaller neighboring networks than their less well-to-do age peers in rural areas. Another group consisted of well-off respondents in urban neighborhoods that were less densely populated: probably notables, who have more geographically dispersed networks than older urban people from lower classes. We do not find any other effects on the percentage of nonkin in the neighboring network.

We focus the discussion on two points: first, age homogeneity and the share of lower-income households could be indicators of more aspects of neighborhood integration than we assumed. However, more specific measurement instruments easily touch upon cultural integration. We therefore reject hypotheses 2 and 3. Hypotheses 1 and 4 are (largely) accepted. Second, we conclude that environmental dependency in this context is not a general mechanism: only the results of Fischer (1982) are confirmed.

In chapter 5 we address the third sub-question, regarding the effects of a relatively large neighboring network on the exchange of instrumental support between respondents and their neighboring network members. The analyses are guided by three hypotheses, developed according to the conceptual model:

6. *The larger the relative size of the neighboring network, the less balanced and the more intensive is the exchange of instrumental support between older adults and their neighboring network members.*
- 7a. *The smaller the percentage of nonkin in the neighboring network, the less balanced and the more intensive is the exchange of instrumental support between older adults and their kin in the neighboring network.*
- 7b. *The larger the percentage of nonkin in the neighboring network, the less balanced and the more intensive is the exchange of instrumental support between older adults and their nonkin in the neighboring network.*
8. *The lower the income and the stronger the physical need for care of older adults, the stronger the effects formulated in hypotheses 6 and 7.*

The independent variables involved were developed in chapters 3 and 4. We use the ADL-measure as indicator for the need for care. We limit our analyses to neighboring networks with at least three members (53%), because only in these larger networks it is meaningful to look for systems of exchange. Selection effects that might occur, are controlled for in the analyses. The dependent variables are the intensity and balance of instrumental support exchanged. To construct these variables, we use data from the LSN-interview. Of each neighboring network member, respondents were asked how often they received and gave help with daily chores, such as preparing meals, cleaning the house, transport, chores or filling out forms. Answers could range from 0 (never) to 3 (often). We use the support received as a measure of the *intensity* of exchanges. The *balance* is calculated as the absolute value of the difference between support given and support received, with a score of 0 indicating balance, and a maximum difference of 3 (0 minus 3 or 3 minus 0). Respondents exchange instrumental support with 42% of their neighboring network members. Because of this we add a third dependent variable: the existence of exchange in a relationship.

As in chapter 4, we use multilevel analyses to test the hypotheses. The existence of exchange is analyzed with a logistic model. With each hypothesis we use a stepwise procedure, adding the hypothesized effects after the control variables. Table 5.4 shows the results of the logistic regression on the existence of exchange, with all neighboring relationships, relationships with kin, and relationships with nonkin in the neighboring network respectively. The table shows that the chance of exchange with kin increases when the percentage of kin in the neighboring network decreases. The chance of exchange with nonkin increases when the percentage of nonkin in the neighboring network decreases. However, when the need for care of the respondents increases, the chance of exchange with kin in neighboring networks with a larger percentage of kin increases as well. Table 5.5 contains results concerning the intensity of exchanges. These counter hypothesis 6: the larger the relative size of the neighboring network, the less intense the exchange of instrumental support. From table 5.6, on the balance of exchanges, we conclude that the exchanges in larger neighborhood networks are less balanced than those in smaller neighborhood networks, as expected (hypothesis 6). There are no effects for kin and nonkin separately (hypothesis 7).

We conclude that the need for support of the respondents is a very strong motivation for their neighboring network members to have exchanges with them. This seems to overrule other mechanisms. We did find, as hypothesized, that the type of reciprocity depends on the relative size of the neighboring network, with smaller networks being characterized more by direct reciprocity. The results on the existence of kin and

nonkin systems are inconclusive. There is no support for the intermediate effects of environmental dependency. Hypotheses 7 and 8 are rejected, hypothesis 6 is partly accepted.

Because of the results in chapter 5, we conduct some additional analyses in chapter 6. We wondered if the systems of exchange would be activated more strongly in a situation where help was needed. We also took into account the role of professional care. We formulate two research questions:

1. *To what extent does a stronger need for care of the older adult reinforce, or weaken, a system of generalized exchange in the neighborhood network, and what is the effect of receiving professional care in this process? To what extent are there differences between kin and nonkin?*
2. *To what extent do larger rural neighboring networks, compared to larger neighboring networks in urban neighborhoods, function more as systems of generalized exchange for older adults in need of care, and to what extent can this be explained by differences in the availability of professional care between urban and rural neighborhoods?*

We utilize data on the use of professional care by the 2730 respondents (80%) who had indicated they had some trouble with ADL-activities or housekeeping-activities (IADL). They were asked how often they were helped. The 2137 respondents who received help frequently were then asked who helped them. Most of them (68%) received help from informal sources only (family, nonkin). The remaining 676 respondents (also) received professional care, mostly from private help (e.g. housekeepers, nurses, cleaning women) or home care. We compare respondents who only received informal care with respondents who (also) received professional care. No other new variables are added. We have three dependent variables: the existence of exchange of instrumental support, the intensity and the balance of exchanges.

We test two kinds of multilevel models pertaining to the two research questions. First, we use the relative size of the neighboring network (and the percentage of nonkin respectively) as an explanatory variable. To this we added the reception of professional care, both as a direct effect and in interaction with the relative size of the neighboring network (and the percentage of nonkin). This adds up to nine analyses (three dependent variables, three groups: all neighboring network members, kin and nonkin). Relevant results are reported in tables 6.3 and 6.4. Secondly, we conduct similar analyses, but with an interaction between urbanization and the relative size of the neighboring network (and the percentage of nonkin respectively). These results are reported in table 6.5.

Concerning the first research question, we do not find any new differences between kin and nonkin in the neighboring network by focusing on respondents in need of care. We do find that exchanges in the neighboring network were less balanced if professional care was available (table 6.3). The chance of exchange with kin also increases when professional help is available - controlling for ADL-capacity (table 6.4). This indicates that professional help facilitates a system of generalized exchange (especially with kin) in the neighboring networks of elderly in need of care.

With respect to the second research question, table 6.5 shows an interaction effect that indicates that only in rural neighborhoods kin do give less support when their proportion in the neighboring network increases. Urban kin does not show the 'scarcity effect' found in chapter 5. A direct effect of urbanization on the balance in exchanges with kin further suggests that *if* there is exchange of support with needy elderly in urban neighboring networks, this often occurs within a system of generalized exchange. Network members in such cases seem to be more aware, possibly even proud, of the rare nature of their network and tend to foster it.

In general, however, the focus on needy elderly did not bring forward any characteristics of the exchange of support we did not find in chapter 5. We do find some effects of professional care that are worth pursuing with more detailed data. We would hypothesize that professional and informal care complement rather than replace each other. It is also important to take into account the fact that informal care consists of more than the aid given by partner and/or children.

Chapter 7 summarizes the previous chapters, in order to provide answers to the central question and the sub-questions of this research. It also contains a general discussion and recommendations.

The first sub-question was: To what extent are the personal networks of older adults locally concentrated? In general, neighboring networks still form an important part of older adults' personal communities. On the other hand, 13% of our respondents had no neighboring network members at all. Particularly men appeared as a vulnerable category, being overrepresented both among the respondents without a neighboring network and among respondents who had only a partner and/or children in the network.

Secondly, we wanted to know in what respect local concentration of personal networks of older adults can be explained by neighborhood differences resulting from urbanization and geographical mobility. The most direct consequences of urbanization and mobility - a high degree of urbanization and a high degree of residential mobility at neighborhood level - result in relatively small neighboring networks. The more indirect meas-

ures did not have any effects. We suggest that cultural integration should be taken into account as well. The underlying processes of urbanization and increased mobility - others speak of modernization - could have led to a larger differentiation in the extent to which neighborhoods are articulated as neighborhoods by those involved. In short, the relevant differences between neighborhoods do not belong to one single dimension.

Thirdly, we asked: To what extent does the local concentration of personal networks affect the intensity and type of support exchanges in personal neighboring relationships of older adults? We already indicated that the need for support is more important than local concentration of networks for the existence and intensity of exchanges. The type of reciprocity does differ between relatively larger and smaller neighboring networks.

We also inquired into the effects of differences in individual environmental dependency of the older adults concerning sub-questions 2 and 3. We found some direct and indirect effects of income and ADL-capacity, indicating that there is no general mechanism, but that the environmental docility hypothesis does have important heuristic value. We did find that the dependency and vulnerability of the older adults in our sample was highly differentiated.

We therefore conclude that urbanization and residential mobility as structural factors negatively affect the local concentration of personal networks, but that there is no unidirectional effect of local concentration on the exchange of support in neighboring networks. Large neighboring networks with frequent, intense and generalized exchanges do still exist, but are atypical. First, the need for support of the older adults seems a more important factor in the exchange of support, and second, this type of neighboring network is not tied systematically to rural or stable neighborhoods.

Future research should study several points in more detail, as already indicated above. We also recommend that specific subgroups of older people be selected: age is not enough to have in common.

In the fields of welfare and care for the elderly, we recommend great care in starting activities aimed at neighborhood integration: not all neighborhoods can be (re-)integrated. These programmes would be useful only if a neighborhood has the potential of becoming a social entity. If it does, several measures exist to stimulate neighborhood relationships for older adults. In the Netherlands, many local projects have been started in the past decade. They are often based on 'light' forms of attention, such as house-calls and neighborhood caretakers. Such interventions can stimulate people in the neighborhood to get in touch with each other in a simple manner. Apart from a local approach, interventions aimed at integration of older adults can also be directed at specific target groups, such

as the very old or elderly living alone. These interventions need not be local, provided that people are able to travel, either in their own vehicles or by public transport.

A second line of interventions concerns the organization of care for the elderly. We do not recommend counting on neighbors for more intensive types of care, but if there are neighbors who take care of needy elderly people, they should be supported. Timely professional help, such as home care or meals-on-wheels, can also help neighbors to sustain the help they are providing. Often, however, the reality is that informal caregivers and elderly wait very long before they seek professional support. Nevertheless, early professional involvement in daily care can offer the elderly more choice in whom they receive help from, which stimulates the continuation of exchanges with neighboring network members and the autonomy of the elderly.

In the appendix, the model of multilevel analysis and of logistic multilevel analysis is explained. For this we use a.o. Snijders et al. (1995) and Woodhouse (1995). We also show how we calculate the total variances at each level in the model, following Snijders & Bosker (1994).

LITERATUUR

- Antonucci, T.C. & J.S. Jackson, 1989. Successful aging and life-course reciprocity. Pp. 83-95 in A. Warnes (Ed.), *Human Aging and Later Life: Multidisciplinary Perspectives*. London: Hodder & Soughton.
- Antonucci, T.C. 1990. Social supports and social relationships. Pp. 205-226 in R. Binstock & E. Shanas (Eds.), *Handbook of Aging and The Social Sciences*. New York: Academic.
- Auslander, G.K. & H. Litwin 1990. Social support networks and formal help seeking: Differences between applicants to social services and a nonapplicant sample. *Journal of Gerontology*, 45: S112-S119.
- Avort, A.J.P.M. van den 1987. *De gulzige vrijblijvendheid van expliciete relaties*. Academisch Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant.
- Baars, J. 1991. The challenge of critical gerontology: The problem of social constitution. *Journal of Aging Studies*, 5: 219-243.
- Baars, J. 1995. De verzorgelijking van ouderen. Maatschappelijke contexten van gerontologisch onderzoek. Pp. 243-268 in J. Baars & D. Kal (red.), *Het uitzicht van Sisyphus. Maatschappelijke contexten van geestelijke (on)gezondheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Barnes, J.A. 1954. Class and committees in a Norwegian island parish. *Human Relations*, 7: 39-58.
- Bedford, V.H. 1995. Sibling relationships in middle and old age. Pp. 210-222 in R. Blieszner & V.H. Bedford (Eds.), *Handbook of Aging and the Family*. Westport: Greenwood Press.
- Beggs, J.J., Haines V.A. & J.S. Hurlbert 1996. Revisiting the rural-urban contrast. Personal networks in nonmetropolitan and metropolitan settings. *Rural Sociology*, 6: 306-325.
- Berkman, L.F. 1985. The relationship of social networks and social support to morbidity and mortality. Pp. 241-262 in S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), *Social Support and Health*. New York: Academic.
- Berkman, L.F. & S.L. Syme 1979. Social networks, host resistance and mortality: A nine year follow-up study of Alameda County residents. *American Journal of Epidemiology*, 109: 186-204.
- Boissevain, J.F. 1968. *Netwerken en quasi-groepen; enkele beschouwingen over de plaats van niet-groepen in de sociale wetenschappen*. Assen: Van Gorcum & Comp. (oratie Universiteit van Amsterdam).
- Bolt, A. 1988. *Vriendschap, individualisering en informele hulpverlening*. Wageningen: Vakgroep Westerse Sociologie, Landbouwniversiteit.
- Bott, E. 1971. *Family and Social Network* (2nd Ed.). London: Tavistock.
- Boxman, E.A.W. 1992. *Contacten en carrière. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar de relaties tussen sociale netwerken en arbeidsmarktposities*. Amsterdam: Thesis Publishers (Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Broese van Groenou, M.I. 1994. *Sekse-verschillen bij ouderen: Een onderzoeksverslag in opdracht van de Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Vakgroep Sociologie en Sociale Gerontologie.
- Broese van Groenou, M.I. & T.G. van Tilburg 1996. The personal network of Dutch older adults: A source of social contact and instrumental support. Pp. 163-182 in H. Litwin (Ed.), *The Social Networks of Older People: A Cross-National Analysis*. Westport: Greenwood Press.
- Burgers, J., Engbersen, G., Kloosterman, R. & E. Snel 1996. *In de marges van de stad*. Onderzoeksschool Arbeid, Welzijn, Sociaal-Economisch Bestuur, Utrecht (ASWB Research Papers 96/03).
- Busschbach, J. van 1996. *Uit het oog, uit het hart? Stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties*. Amsterdam: Thesis Publishers (Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Campbell, K.E. & B.A. Lee 1991. Sources of personal neighbor networks: Social integration, need, or time? *Social Forces*, 70: 1077-1100.
- Cantor, M., V. Little. 1985. Aging and social care. Pp. 745-781 in R. Binstock, E. Shanas (Eds.) *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Caplow, T. 1982. *Middletown Families: Fifty Years of Change and Continuity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Carp, F. 1976. Housing and living environments of older people. Pp. 244-271 in R.H. Binstock & E. Shanas (Eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold.

- Castenmiller, P. & Knol, F. 1989. *Convergentie of divergentie. Sociale en culturele ontwikkelingen in stedelijke en landelijke gebieden*. Rijswijk: Sociaal en cultureel Planbureau.
- CBS 1989. *De landelijke wijk- en buurtindeling*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS 1992. *Statistisch jaarboek 1992*. Den Haag: SDU.
- CBS 1993. *Wijk- en buurtregister*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS 1994. *Bevolking en huishoudens nu en in de toekomst*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cheal, D. 1988. *The Gift Economy*. London/New York: Routledge.
- Chelune, G.J., Robinson, J.T. & M. Kommer 1984. A cognitive interactional model of intimate relationships. Pp. 11-40 in V.J. Derlega (Ed.), *Communication, Intimacy, and Close Relationships*. Orlando: Academic.
- Clark, M.S. & J. Mills 1979. Interpersonal abstraction in exchange and communal relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37: 12-24
- Cochran, M., Larner, M., Riley, D., Gunnarson, L. & C.R. Henderson 1990. *Extending Families: The Social Networks of Parents and Their Children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, A.P. 1985. *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock.
- Cooley, C. 1955. Primary groups (oorspr. 1909). Pp. 15-50 in P. Hare, E. Borgatta & R. Bales (Eds.), *Small Groups*. New York: Alfred Knopf.
- Davies, W.K.H. & D.T. Herbert 1993. *Communities within Cities: An Urban Social Geography*. New York: Wiley.
- Dignum, K. 1997. *Senior en stad. De betekenis van stedelijke woonmilieus voor de sociale netwerken van minder draagkrachtige ouderen*. Amsterdam: Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment (Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Dignum, K., Musterd, S. & W. Ostendorf 1991. *Woonmilieus in Nederland. Naar een geneste woonmilieutypologie*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie UvA.
- Doorn, J.A.A. van 1955. Wijk en stad: Reële integratiekaders? Pp. 60-85 in *Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken*. Amsterdam: Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk.
- Dowd, J.J. 1975. Aging as exchange: A preface to theory. *Journal of Gerontology*, 30: 584-594.
- Dowd, J.J. 1980. *Stratification Among The Aged*. Monterey: Brooks/Cole.
- Driessen, F.M.H.M. & H.J.A. Beerenboom 1983. *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu: Bewoners en hun voorkeuren*. Utrecht: Rijksuniversiteit (Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie).
- Droogleevers Fortuijn, J., Ostendorf, W. & F. Thisen 1993. *Ouderen op het Drentse platteland. Het activiteitenpatroon van ouderen, hun oordeel over het woonmilieu en de rol van het sociale netwerk*. Amsterdam: Instituut voor sociale geografie UvA (Amsterdamse Sociaal-Geografische Studies 44).
- Dulk, C.J. den, Stadt, H. van de & J.M. Vliegen 1992. Een nieuwe maatstaf voor stedelijkheid: De omgevingsadressendichtheid. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 40: 14-27.
- Durkheim, E. 1897. *Le suicide: Étude de sociologie*. Engelse uitgave 1979: *Suicide: A study in Sociology*. London: Routledge.
- Dykstra, P.A. 1990. Next of (non)kin. *The Importance of Primary Relationships for Older Adults' Well-Being*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger (Academisch Proefschrift Vrije Universiteit).
- Ekeh, P.P. 1974. *Social Exchange Theory: The Two Traditions*. London: Heineman.
- Elias, N. & J.L. Scotson 1985. *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Den Haag: E.R. Ruward.
- Felling, A.J.A., Fiselier, A.A.M. & M.G.M. van der Poel 1991. *Primaire relaties en sociale steun. Achtergronden van de behoefte aan steun, de aard en omvang van informele steunverlening en de daarbij opgedane ervaringen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Finch, J. 1987. Family obligations and the life course. Pp. 155-169 in A. Bryman, B. Bytheway, P. Allat & T. Keil (Eds.): *Rethinking The Life Cycle*. London: MacMillan.
- Finch, J. & Mason, J. 1990. Filial obligations and kin support for elderly people. *Ageing and Society*, 10: 151-175
- Fischer, C.S. 1975. Toward a subcultural theory of urbanism. *American Journal of Sociology*, 80: 1319-1341.

- Fischer, C.S. 1982. *To Dwell Among Friends. Personal Networks in Town and City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fiselier, A.A.M., Gubbels, B. & H.J.M. Hüttner 1993. Burenhulp, burencontacten en buurtverbondenheid. *Gezin*, 5: 180-199.
- Foa, E.B. & U.G. Foa 1980. Resource theory: Interpersonal behavior as exchange. Pp. 77-49 in K.J. Gergen, M.S. Greenberg & R.H. Willis (Eds.), *Social Exchange: Advances in Theory and Research*. New York: Plenum.
- Fokkema, C.M. 1996. *Residential Moving Behavior of the Elderly. An Explanatory Analysis for The Netherlands*. Amsterdam: Thesis Publishers (Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Gans, H. 1962. *The Urban Villagers*. New York: Free Press.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Goodman, C.C. 1984. Natural helping among older adults. *Gerontologist*, 24: 138-143.
- Gottdiener, M. 1994. *The New Urban Sociology*. New York: McGraw-Hill.
- Gottlieb, B.H. (Ed.) 1981. *Social Networks and Social Support*. London: Sage.
- Gouldner, A.W. 1960. The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American Sociological Review*, 25: 161-178.
- Gräbe, S. 1991. Reziprozität und Stress in 'Support'-Netzwerken. Neue Perspektiven in der familiensoziologischen Netzwerkforschung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 43: 344-356.
- Greenbaum, S.D. & P.E. Greenbaum 1985. The ecology of social networks in four urban neighborhoods. *Social Networks*, 7: 47-76.
- Greenwell, L. & V.L. Bengtson 1997. Geographic distance and contact between middle-aged children and their parents: The effects of social class over 20 years. *Journal of Gerontology*, 52: S13-S26.
- Haines, V.A. 1988. Social network analysis, structuration theory and the holism-individualism debate. *Social Networks*, 10: 157-182.
- Hall, A. & B. Wellman 1985. Social networks and social support. Pp. 23-41 in S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), *Social Support and Health*. Orlando: Academic.
- Halman, L., Heunks, F., Moor, R. de & H. Zanders 1987. *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Höllinger, F. & M. Haller 1990. Kinship and social networks in modern societies: A cross-cultural comparison among seven nations. *European Sociological Review*, 6: 103-124.
- Hortulanus, R.P. 1997. Lokaal sociaal beleid in Nederland: een beschouwing over inhoudelijke thema's en vormgeving van lokaal sociaal beleid. *Sociale Interventie*, 6: 66-84.
- House, J.S. & R.C. Kahn 1985. Measures and concepts of social support. Pp. 83-108 in S. Cohen & S.L. Syme (Eds.) *Social Support and Health*. Orlando: Academic.
- Hox, J.J. 1994. *Applied Multilevel Analysis*. Amsterdam: TT-publicaties.
- Huigen, P.P.P. & M.C.H.M. van der Velden (Eds.) 1989. *De achterkant van verstedelijkt Nederland: De positie en functie van landelijke gebieden in de Nederlandse samenleving*. Amsterdam/Utrecht: Nederlandse Geografische Studies 89.
- Hüttner, H.J.M. & P. van den Eeden 1995. De multilevel-benadering. *Sociologische Gids*, 42: 275-284.
- Ingersoll-Dayton, B. & T.C. Antonucci 1988. Reciprocal and non-reciprocal social support: Contrasting sides of intimate relationships. *Journal of Gerontology*, 43: 564-573.
- Janssen, T. & C. Woldringh 1994. *Verzorgers van ouderen: verschillen tussen partners, dochters en anderen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Jerome, D. 1990. Frailty and friendship. *Journal of Cross-cultural Gerontology*, 5: 51-65.
- Jerome, D. 1996. Ties that bind. Pp. 81-99 in A. Walker (Ed.), *The New Generational Contract. Intergenerational Relations in Old Age and Welfare*. London: UCL Press.
- Johnson, C.L. 1983. Fairweather friends and rainy day kin: An anthropological analysis of old age friendships in the United States. *Urban Anthropology*, 12: 103-124.
- Johnson, C.L. 1988. Relationships among family members and friends in later life. Pp. 168-189 in R. M. Milardo (Ed.), *Families and Social Networks*. Newbury Park CA: Sage.
- Kahana, E. 1994. Family caregiving across the lifespan. *Ageing and Society*, 14: 652-654.

- Kasarda, J.D. & M. Janowitz 1974. Community attachment in mass society. *American Sociological Review*, 39: 328-339.
- Katz, S. 1992. Alarmist demography: Power, knowledge, and the elderly population. *Journal of Aging Studies*, 6: 203-225.
- Keane, C. 1991. Socioenvironmental determinants of community formation. *Environment and Behavior* 23: 27-46.
- Kempers-Warmerdam, A.H.H.M. 1988. *Vergrijzen in het groen. Het bereik van ouderen en de bereikbaarheid van voorzieningen in landelijke gebieden*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Geografisch Genootschap/ Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen RUU (Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht/ Nederlandse Geografische Studies 59).
- Kertzer, D.I. 1991. Household history and sociological theory. *Annual Review of Sociology*, 17: 155-179.
- Ketelaar, J. 1994. *Het woonmilieu op begrip gebracht*. Eindhoven: Technische Universiteit (Bouwstenen 27).
- Klein Ikink, K. & T.G. Van Tilburg 1998. Do network members of older adults continue to provide support in imbalanced relationships? *Journal of Social and Personal Relationships*, 15: 57-73.
- Knipscheer, C.P.M. 1980. *Oude mensen en hun sociale omgeving*. Den Haag: VUGA (Academisch Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen).
- Knipscheer, C.P.M. 1985. Naar een raamwerk voor de sociologie van het ouder worden en van de ouderdom. Pp. 30-68 in C.P.M. Knipscheer (red.), *Sociologie van het ouder worden sinds 1970: Onderzoek en beleid*. Nijmegen: Nederlands Instituut voor Gerontologie.
- Knipscheer, C.P.M. & T. Antonucci (Eds.) 1990. *Social Network Research. Substantive Issues and Methodological Questions*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Knipscheer, C.P.M., Jong Gierveld, J. de, Tilburg, T.G. van & P.A. Dykstra (Eds.) 1995. *Living Arrangements and Social Networks of older Adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Knol, H.R., Kooiker, S.E. & M.F. Ringers 1989. *Zelf redden: Ja. Deel 1: Het onderzoek naar de leefsituatie van 55-plussers in Menaldumadeel*. Groningen: Vakgroep Welzijnsbelevingsvraagstukken/Noordelijk Centrum voor gezondheidsvraagstukken RUG.
- Komter, A.E. 1995. *The Gift. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: University Press.
- Komter, A.E. 1996. Reciprocity as a principle of exclusion: Gift giving in the Netherlands. *Sociology*, 30: 299-316.
- Koot, T. & N. Stegerhoek 1986. *Zorgzame samenleving tussen recht en ruil*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Krause, N., Herzog, A.R. & E. Baker 1992. Providing support to others and well-being in later life. *Journal of Gerontology*, 47: P300-P311.
- Kruis, A. van der & T. Mandemaker 1986. *Het ouderenbeleid gewogen. Een studie naar de effecten van voorgenomen beleidsombuigingen*. Nijmegen/Tilburg: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen / Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.
- Laslett, P. 1974. *Household and Family in Past time: Comparative Studies*. London: Cambridge University Press.
- Laslett, P. 1990. *A Fresh Map of Life*. Basingstoke: MacMillan.
- Laumann, E.O. 1973. *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: Wiley.
- Lawton, M.P. 1980. *Environment and Aging*. Monterey (Cal.): Brooks/Cole.
- Lawton, M.P. 1989. Behavior-relevant ecological factors. Pp. 57-78 in K.W. Schaie & C. Schooler (Eds.), *Social Structure and Aging: Psychological Process*. Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Lee, G.L. & E. Ellithorpe 1982. Intergenerational exchange and subjective well-being among the elderly. *Journal of Marriage and the Family*, 44: 217-224.
- Leenders, R.T.A.J. 1995. *Structure and Influence. Statistical models for the dynamics of actor attributes, network structure and their interdependence*. Groningen: ICS (Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Linnemann, M. 1997. *Een eenzaam (s)lot? Een integratie van verklaringen van eenzaamheid onder ouderen boven 75 jaar*. Academisch Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Litwak, E. 1960. Geographical mobility and extended family cohesion. *American Sociological Review*, 25: 385-394.
- Litwak, E. 1965. Extended kin relations in an industrial society. In E. Shanas & G. Streib (Eds.), *Social Structure and the Family Generational Relations*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall.
- Litwak, E. 1985. *Helping the elderly. The Complementary Roles of Informal Networks and Formal systems*. New York: Guilford.

- Litwak, E. & J. Szelenyi 1969. Primary group structures and their functions: Kin, neighbors, and friends. *American Sociological Review*, 34: 465-481.
- Logan, J.R. & G.D. Spitze, 1994. Family neighbors. *American Journal of Sociology*, 99: 453-476.
- Matthews, S.H. 1986. *Friendships Through the Life Course. Oral Biographies in Old Age*. London: Sage.
- Matthews, S.H. & T.T. Rosner 1988. Shared filial responsibility: The family as the primary caregiver. Pp. 123-158 in W.J. Sauer & R.T. Coward (Eds.), *Social Support Networks and the Care of the Elderly*. New York: Springer.
- McCulloch, B.J. 1995. Aging and kinship in rural context. Pp. 332-354 in R. Blieszner & V.H. Bedford (Eds.), *Handbook of Aging and The Family*. Westport: Greenwood.
- Milardo, R.M. 1992. Comparative methods for delineating social networks. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9: 447-461.
- Mitchell, J. (Ed.) 1969. *Social Networks in Urban Situations*. Manchester: University Press.
- Morgan, D.L., Schuster, T.L. & E.W. Butler 1991. Role reversals in the exchange of social support. *Journal of Gerontology*, 46: S278-287.
- Naafs, J. 1989. *Integratie van ouderen: Een empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek bij zelfstandig wonende ouderen*. Academisch Proefschrift Universiteit van Twente.
- Nauta, A.P.N. 1973. *Contact en controle tussen burens*. Alphen aan den Rijn: Samson (Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Nisbet, R. 1953. *The Quest for Community: A Study in the Ethics of Order and Freedom*. New York: Oxford University Press.
- Nooij, A. 1995. *Variabelen en modellen. Multivariate analyse in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Nydegger, C.N. 1986. Family ties of the aged in cross-cultural perspective. Pp. 145-161 in L.E. Troll (Ed.): *Family Issues in Current Gerontology*. New York: Springer.
- Oosterbaan, H. & W. Zeldenrust 1985. *Gescheiden wegen. Sociale netwerken, proto-professionalisering, psychische problemen en hulpzoekend gedrag bij gescheiden mensen*. Utrecht, Nederlands centrum voor Geestelijke volksgezondheid.
- Parsons, T. 1949. The social structure of the family. Pp. 173-202 in R. Anshen (Ed.), *The Family: Its Functions and Destiny*. New York: Harper & Row.
- Paterson, L. 1995. Entry to university by school leavers. Pp. 87-102 in G. Woodhouse (Ed.), *A Guide to MLn for New Users*. London: Institute of Education (Multilevel Models Project).
- Poel, M. van der 1993. *Personal Networks: A Rational-Choice Explanation of Their Size and Composition*. Lisse: Swets & Zeitlinger (Academisch Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen).
- Pot, A.M. 1995. *Caregivers' Perspectives. A Longitudinal Study on the Psychological Distress of Informal Caregivers of Demented Elderly*. Academisch Proefschrift V.U.
- Potters, T. 1997. Over netwerken, wijken en lokaal determinisme: Een reactie op Jan Terpstra. *Sociologische Gids*, 44: 122-127.
- Reary, B. 1996. Kinship and the neighborhood in nineteenth-century England: The myth of the autonomous nuclear family. *Journal of Family History*, 21: 87-104.
- Regt, A. de 1984. *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie*. Meppel: Boom (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Regt, A. de 1995. *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Roberto, K.A. & J.P. Scott 1986. Equity considerations in the friendships of older adults. *Journal of Gerontology*, 41, 241-247.
- Robertson, A. 1997. Beyond apocalyptic demography: towards a moral theory of dependence. *Ageing and Society*, 17: 425-446.
- Rook, K.S. 1990. Stressful aspects of older adults' social relationships: Current theory and research. Pp. 173-192 in M.A.P. Stephens et al. (Eds.), *Stress and Coping in Later Life Families*. New York: Hemisphere.
- Rowles, G.D. 1978. *Prisoners of Space? Exploring the Geographical Experience of Older People*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Sampson, R.J. 1991. Linking the micro- and macro-level dimensions of community social organization. *Social Forces* 70: 43-64.
- SCP 1996. *De beklemd stad*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-cahier 126).

- Schrameijer, F. 1990. *Sociale steun. Analyse van een paradigma*. Utrecht: Nederlands centrum voor Geestelijke volksgezondheid (Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht).
- Smit, J.H., Eeden, P. van den, Deeg, D.H. & A.T.F. Beekman 1995. De effecten van interviewer- en respondentkenmerken op antwoordgedrag in survey-onderzoek: een multilevel-benadering. *Sociologische Gids*, 42: 285-299.
- Snijders, T.A.B. & R.J. Bosker 1994. Modeled variance in two-level models. *Sociological Methods and Research*, 22: 342-363.
- Snijders, T.A.B., Spreen, M. & R. Zwaagstra 1995. The use of multilevel modeling for analysis of personal networks: Networks of cocaine users in an urban area. *Journal of Quantitative Anthropology*, 5: 85-105.
- Sonderen, E. van 1991. *Het meten van sociale steun*. Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Sonderen, E. van, Ormel, J., Brilman, E. & C. van Linden van Heuvel 1990. Personal network delineation: A comparison of the exchange, affective and role-relation approach. Pp. 101-120 in C.P.M. Knipscheer & T. Antonucci (Eds.), *Social Network Research. Substantive Issues and Methodological Questions*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Stevens, N. 1995. Gender and adaptation to widowhood in later life. *Ageing and Society*, 15: 37-58.
- Swaan, A. de 1982. *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de 1989. *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Terpstra, J. 1996. Over families, piraten en beunen: Achterstand en subcultuur in een Nederlandse nieuwbouwwijk. *Sociologische Gids*, 43: 204-224.
- Terpstra, J. 1997. Ruimte, subcultuur en determinisme: Antwoord aan Talja Potters. *Sociologische Gids*, 44: 128-134.
- Thissen, F. 1995. *Bewoners en nederzettingen in Zeeland: Op weg naar een nieuwe verscheidenheid*. Utrecht/Amsterdam: Nederlandse Geografische Studies 191 (Academisch Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Thomé, F. 1997. Buurtnetwerken en woonomgeving: het belang van urbanisatie. *Rooilijn*, 30: 352-358.
- Tijhuis, M.A.R. 1994. *Social Networks and Health*. Utrecht: NIVEL (Academisch Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht).
- Tilburg, T.G. van 1988. *Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen*. Academisch Proefschrift Vrije Universiteit.
- Tilburg, T.G. van 1992. De operationalisering van wederkerigheid in het ondersteunend relatienetwerk. Vergelijking van instrumenten. Pp. 72-89 in W. Jansen & G.L.H. van den Wittenboer (red.), *Sociale netwerken en hun invloed*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Tilburg, T.G. van & P.A. Dykstra 1995. Geografische spreiding van het sociale netwerk van ouderen. *Rooilijn*, 28: 140-146.
- Tilburg, T.G. van, Broese van Groenou, M.I. & F. Thomé 1995. Flow of support. Pp. 131-154 in C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg & P.A. Dykstra (Eds.), *Living Arrangements and Social Networks of Older Adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Tjadens, F.L.J. & C. Woldringh 1989. *Informeel zorg in Nederland: Zelfzorgproblemen, behoefte aan zorg en praktisch-instrumentele onderlinge hulp*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Tönnies, F. 1979. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (oorspr. 1887). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Travis, S.H. 1995. Families and formal networks. Pp. 457-473 in R. Blieszner & V.H. Bedford (Eds.), *Handbook of Aging and the Family*. Westport: Greenwood.
- Trotha, T. von 1990. Zum Wandel der Familie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 42: 452-473.
- Turner, R.Y. 1983. Direct, indirect and moderating effects of social support upon psychological distress and associated conditions. Pp. 105-155 in H.B. Kaplan (Ed.), *Psychological Stress: Trends in Theory and Research*. New York: Academic Press.
- Uehara, E. 1990. Dual exchange theory, social networks, and informal social support. *American Journal of Sociology*, 96: 521-557.
- Uehara, E. 1995. Reciprocity reconsidered. Gouldners moral norm of reciprocity and social support. *Journal of Social and Personal Relationships*, 12: 483-502.

- Vos, H. de & H. Knol 1994. Leefstijlovereenkomst, buurtcontacten en sociaal welzijn. Een rationele keuze-benadering. *Sociologische Gids*, 41: 289-307.
- VROM 1994. *Woonmilieus in Nederland. Een kwantitatieve analyse*. Den Haag: Ministerie van VROM/Rijksplanologische Dienst.
- Warren, D.I. 1978. Explorations in neighborhood differentiation. *Sociological Quarterly*, 19: 310-331.
- Wellman, B. 1979. The community question: The intimate networks of East Yorkers. *American Journal of Sociology*, 84: 1201-1231.
- Wellman, B. 1990. The place of kinfolk in personal community networks. *Marriage and Family Review*, 15: 195-228.
- Wellman, B. 1996. Are personal communities local? A Dumptarian reconsideration. *Social Networks*, 18: 347-354.
- Wellman B., Carrington, P.J. & A. Hall 1988. Networks as personal communities. Pp. 130-184 in B. Wellman & S.D. Berkowitz (Eds.), *Social Structures: A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wellman B., & S. Wortley 1990. Different strokes from different folks: Communities and Social Support. *American Journal of Sociology*, 96: 558-588.
- Wenger, G.C. 1989. Support networks in old age: Constructing a typology. Pp. 166-185 in M. Jeffreys (Ed.), *Growing Old in the Twentieth Century*. London: Routledge.
- Wenger, G.C. 1993. The formation of social networks: Self help, mutual aid, and old people in contemporary Britain. *Journal of Aging Studies*, 7: 25-40.
- Wenger, G.C. 1995. A comparison of urban with rural support networks: Liverpool and North Wales. *Ageing and Society*, 15: 59-81.
- Wenger, C.G. 1997. Review findings on support networks of older Europeans. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 12: 1-21.
- Wenger, C.G. & F. StLeger 1992. Community structure and network variation. *Ageing and Society*, 12: 213-236.
- Wetherell, C., Plakans, A. & B. Wellman 1994. Social networks, kinship, and community in Eastern Europe. *Journal of Interdisciplinary History*, 24: 639-663.
- Whyte, F. 1955. *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wirth, L. 1938. Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 44: 3-24.
- Woodhouse, G. (Ed.) 1995. *A Guide to MLn for New Users*. London: Institute of Education (Multilevel Models Project).
- WRR 1993. *Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Rapporten aan de regering 43/1993).
- Young, M. & P. Wilmott 1964. *Family and Kinship in East London* (revised edition). Harmondsworth: Penguin.
- Zwaan, T. (red.) 1996. *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam/Heerlen: Boom/ Open Universiteit.

BIJLAGE I

MULTINIVEAU-ANALYSE

Multiniveau-analyse, zoals doorgaans wordt toegepast in de sociale wetenschappen, is een regressie-techniek die geschikt is voor gegevens met een hiërarchische structuur. In eerste instantie is de multiniveau-analyse vooral toegepast in onderzoek binnen het onderwijs (Hüttner en Van den Eeden 1995), bijvoorbeeld naar kenmerken van klassen of docenten die effect hebben op prestaties van leerlingen. Andere belangrijke toepassingen van de multiniveau-benadering zijn longitudinaal onderzoek, waarbij dezelfde personen op verschillende tijdstippen worden ondervraagd, onderzoek naar interviewer-effecten, en onderzoek naar persoonlijke netwerken. In het laatste geval hebben we ten minste te maken met data op drie niveaus: netwerken van persoonlijke relaties, de individuen binnen die netwerken en de relaties tussen die individuen (Snijders et al. 1995). In het onderhavige onderzoek zijn er drie andere niveaus: de buurten, de respondenten en hun netwerken, respectievelijk de relaties binnen die netwerken.

Deze gelaagdheid van gegevens betekent meestal dat de variabelen op verschillende niveaus zijn gemeten. In ons geval zijn dat de niveaus van buurten, personen en hun netwerken, respectievelijk de buurtrelaties. Vaak wordt dit probleem opgelost met behulp van aggregatie of desaggregatie. Aggregatie houdt in dat variabelen op een lager niveau, bijvoorbeeld relatiekenmerken, worden getransformeerd naar een hoger niveau, bijvoorbeeld kenmerken van netwerken. Zo kan de gemiddelde steun uit buurtrelaties worden berekend voor de verschillende buurtnetwerken, of kan het percentage wederkerige relaties in een netwerk worden bepaald. Door relatiekenmerken te vertalen naar netwerkniveau verdwijnt het niveauverschil tussen de variabelen. Er verdwijnt echter ook veel informatie op het lagere niveau. Het onderhavige onderzoek is juist gericht op de effecten op die lagere niveaus: in hoofdstuk 4 onderzoeken wij effecten van buurtkenmerken op buurtnetwerken, in hoofdstuk 5 en 6 staan effecten van buurtnetwerken op buurtrelaties centraal. In het geval van aggregeren naar buurten zouden we daarnaast ook een grote hoeveelheid kenmerken van de ouderen moeten aggregeren naar het buurtniveau. Dit maakt een zinvolle interpretatie van het relatieve belang van de buurt in

de omvang en samenstelling vrijwel onmogelijk. Wat betekent het bijvoorbeeld als de gemiddelde omvang van het buurtnetwerk in buurten mede afhankelijk blijkt van de gemiddelde leeftijd van respondenten in die buurten? Het is niet duidelijk in hoeverre de gemiddelde leeftijd van respondenten in een bepaalde buurt een valide variabele is om de beoogde effecten van individuele leeftijd op het relatieve aantal buurtgenoten in het kernnetwerk zichtbaar te maken. We krijgen bij aggregatie dan te maken met het risico van de zogeheten 'ecologische fout'; het interpreteren van statistische samenhangen die worden gevonden op geaggregeerde niveaus in termen van verbanden op de lagere niveaus.

Een tweede oplossing voor het niveauverschil is om de variabelen te desaggregeren, dat is de waarde op een variabele van het hogere niveau toe te wijzen aan alle variabelen van het lagere niveau. Alle netwerken in sterk verstedelijkte buurten krijgen dan bijvoorbeeld een urbanisatiescore van 5, of alle buurtrelaties in een buurtnetwerk zonder overige verwanten krijgen een score 100 op het percentage kennissen. Door deze procedure wordt het aantal waarnemingen op het hogere niveau ernstig overschat bij de toetsing van modellen: in plaats van de werkelijk onderzochte 225 buurten zou dan een aantal van ruim 3400 buurten (het aantal respondenten) in de analyses betrokken worden. Het aantal buurtnetwerken zou ongeveer verviervoudigen door desaggregatie naar het niveau van buurtrelaties. Dan wordt de standaardfout veel te laag geschat. Het gevolg hiervan is dat verbanden ten onrechte als significant kunnen worden aangemerkt. Ook de verbanden zelf worden verkeerd geschat, doordat de werkelijke variantie (bijvoorbeeld tussen buurten) veel kleiner is dan bij desaggregatie (bijvoorbeeld naar het niveau van buurtnetwerken) wordt gesuggereerd (Van Busschbach 1996, Snijders en Bosker 1994). Eigenschappen van buurten waar veel respondenten uit afkomstig zijn, krijgen een te groot belang in het bepalen van de sterkte van verbanden. Anderzijds worden invloeden van buurten waar weinig respondenten uit afkomstig zijn, juist onderschat. Ook bij desaggregatie is interpretatie van uitkomsten riskant, de zogeheten 'atomistische fout' dient zich aan: het op hogere niveaus interpreteren van verbanden die zijn gevonden op lagere niveaus (Hox 1995).

Multiniveau-analyse laat de hiërarchische structuur van de gegevens intact. Effecten op de verschillende niveaus kunnen afzonderlijk worden bepaald. Het statistische model dat er aan ten grondslag ligt houdt rekening met de verschillende afhankelijkheden die in hiërarchische gegevens ontstaan. Wij gaan achtereenvolgens in op het statistische model, vaste en random-effecten en de beoordeling van effecten. Ten slotte behandelen we kort de specifieke kenmerken van het logistische multiniveau-model. De beschrijvingen zijn grotendeels gebaseerd op Hox (1995), Snijders et al. (1995), Van Busschbach (1996) en Woodhouse (1995).

HET STATISTISCHE MODEL

Het multiniveau-model is te zien als een hiërarchisch systeem van regressievergelijkingen. De basis vormt een regressievergelijking voor het schatten van parameters op het laagste niveau. Een (lineaire) regressievergelijking stelt de waarde van de afhankelijke variabele (Y) gelijk aan een lineaire combinatie van een algemene intercept (a), de waarde van de onafhankelijke variabele (X) gewogen naar een regressiecoëfficiënt (β), en een storingsterm (e). Voor een respondent i ziet dit model er als volgt uit (we gaan uit van een model met een onafhankelijke variabele):

$$Y_i = a + \beta X_i + e_i$$

In het multiniveau-model zijn de intercept, de regressiecoëfficiënten en de storingsterm op het lagere niveau (1) te modelleren als afhankelijke variabelen op een hoger niveau (2). Het lagere niveau kan bijvoorbeeld het niveau van respondenten en hun buurtnetwerken zijn en het hogere niveau dat van de buurten waar respondenten wonen. De veronderstelling is dan, dat een deel van de onverklaarde variantie op het lagere niveau is toe te schrijven aan processen die zich afspelen op het hogere niveau. Uitgaande van een model met twee niveaus ziet de basisvergelijking er voor een buurtnetwerk van respondent i als volgt uit:

NIVEAU 1

$$Y_{ij} = \beta_{0j} + \beta_{1j}X_{ij} + e_{ij}$$

- β_{0j} is de groepsspecifieke intercept. Bijvoorbeeld de gemiddelde intercept voor alle respondenten/ netwerken in een buurt j .
- β_{1j} is de groepsspecifieke waarde van de regressiecoëfficiënt van de onafhankelijke variabele X op onafhankelijke variabele Y .
- X_{ij} is de waarde van die onafhankelijke variabele voor respondent/netwerk i in buurt j .
- e_{ij} is de storingsterm, of het onverklaarde deel van Y voor respondent/netwerk i in buurt j .

Hierbij zijn de volgende regressievergelijkingen op het hogere niveau te geven:

NIVEAU 2

$$\beta_{0j} = \gamma_{00} + \gamma_{01}Z_j + u_{0j}$$

γ_{00} is de algemene intercept, of het gemiddelde, voor de totale populatie.

γ_{01} is de gemiddelde waarde van de regressiecoëfficiënt van de intercept β_{0j} op buurtkenmerk Z in buurt j .

Z_j is de waarde van buurtkenmerk Z in buurt j .

u_{0j} is het onverklaarde deel van de intercept β_{0j} in buurt j .

en

NIVEAU 2

$$\beta_{1j} = \gamma_{10} + \gamma_{11}Z_j + u_{1j}$$

γ_{10} is het gemiddelde van de regressiecoëfficiënten van variabele X over de j buurten.

γ_{11} is de waarde van de regressiecoëfficiënt van de regressiecoëfficiënt β_{1j} van variabele X in buurt j op buurtkenmerk Z .

Z_j is de waarde van buurtkenmerk Z in buurt j .

u_{1j} is het onverklaarde deel van de regressiecoëfficiënt β_{1j} in buurt j .

De eerste vergelijking op niveau 2 houdt in dat er variatie is in de intercept op het lagere niveau (figuur 1, pagina 176) en dat die variatie is weer te geven als een lineaire functie is van de gemiddelde intercept (γ_{00}), variabelen op het hogere (buurt-)niveau gewogen naar een regressiecoëfficiënt, plus een onverklaard deel. Deze vergelijking kan bijvoorbeeld inhouden dat de gemiddelde omvang van buurtnetwerken in een bepaalde buurt (de intercept β_{0j}) kan worden voorspeld uit de urbanisatiegraad van die buurt (buurtkenmerk Z).

De tweede vergelijking op niveau 2 stelt dat ook de regressiecoëfficiënten op het lagere niveau zijn te voorspellen uit kenmerken op het hogere niveau (figuur 2, pagina 176). De relatieve omvang van een buurtnetwerk (Y) stellen wij bijvoorbeeld mede afhankelijk van de ADL-capaciteit van de ankerpunten (X), waarbij we in hypothese 5 (hoofdstuk 4) veronderstellen dat het effect anders uitwerkt naarmate de buurten waarin de ankerpunten wonen meer of minder verstedelijkt zijn (Z). De regressiecoëfficiënt β_{1j} van X (respondent-/netwerkniveau) op Y (respondent-/netwerkniveau) varieert dan met een kenmerk Z op het (hogere) buurtniveau.¹³ In feite geeft deze tweede vergelijking dus een interactie

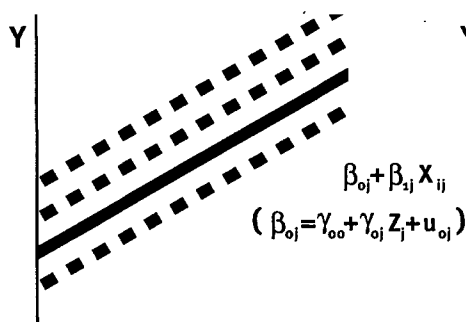
¹³ T.b.v. de uitleg hebben we hypothese 5 hier enigszins aangepast. In feite veronderstellen we in hoofdstuk 4 directe effecten vanuit het hogere niveau (buurtkenmerken) op het lagere niveau. Daarbij postuleren we in hypothese 5 differentiële effecten voor ouderen met verschillende ADL-capaciteit (het lagere respondent-/netwerkniveau). In de hypothesen zijn geen directe effecten van ADL-capaciteit (en inkomen) op het percentage buurtgenoten opgenomen.

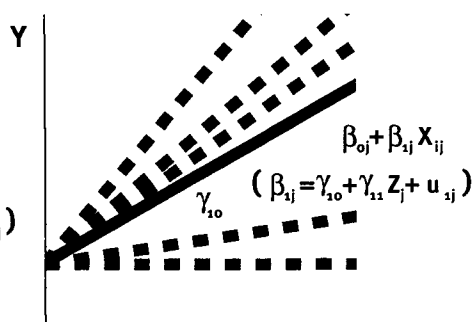
weer tussen de hogere en lagere niveaus. Dit wordt ook zichtbaar wanneer we de twee vergelijkingen op het hogere niveau invoegen in de basisvergelijking op niveau 1:

$$Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{10}X_{ij} + \gamma_{0j}Z_j + \gamma_{11}Z_jX_{ij} + u_{0j} + u_{1j}X_{ij} + e_{ij}$$

Dit multiniveau-model bevat alle mogelijke effecten en errortermen binnen een model met twee niveaus. Het is uit te breiden met meer variabelen en/of meer niveaus. Wij lichten enkele belangrijke eigenschappen van het model hieronder toe.

figuur 1 Variantie in de intercept

figuur 2 Variantie in de helling

VASTE EN RANDOM-EFFECTEN

Het multiniveau-model is te verdelen in een zogeheten vast gedeelte en een random gedeelte. Het gedeelte $\gamma_{00} + \gamma_{10}X_{ij} + \gamma_{0j}Z_j + \gamma_{11}Z_jX_{ij}$ bevat alleen gefixeerde coëfficiënten. Dit heet het vaste gedeelte. Het overige deel van de vergelijking, $u_{0j} + u_{1j}X_{ij} + e_{ij}$, wordt random genoemd omdat het de errortermen bevat.

De parameters in het vaste gedeelte zijn te interpreteren als bij gewone regressie-analyse. Naast de algemene intercept γ_{00} zijn er hoofdeffecten van variabelen op verschillende niveaus: een hoofdeffect van variabele X op het lagere niveau ($\gamma_{10}X_{ij}$) en een hoofdeffect van variabele Z op het hogere niveau ($\gamma_{0j}Z_j$). Dit kunnen bijvoorbeeld effecten zijn van ADL-capaciteit en urbanisatiegraad van de buurt op de relatieve omvang van het buurtnetwerk. Tevens is er een interactie-term, $\gamma_{11}Z_jX_{ij}$, die aangeeft

dat het effect van een variabele op het ene niveau varieert met de waarde van een variabele op het andere niveau. Bijvoorbeeld: naarmate de ADL-capaciteit slechter is, wordt het effect van de urbanisatiegraad op de relatieve omvang van buurtnetwerken sterker.

Het random gedeelte wijkt in drie opzichten sterk af van de errorterm in de gangbare regressie-modellen. Iedere predictor op het lagere niveau heeft, ten eerste, niet alleen een errorterm op dat niveau (e_{ij}), maar is ook te verbinden met een variantie-term op het hogere niveau: u_{1j} . De variantie op de lagere niveaus wordt dus uitgesplitst naar alle betrokken niveaus. Een tweede verschil met gewone regressie-analyse is verder, dat de variantietermen op het hogere niveau, u_{0j} en u_{1j} , niet onafhankelijk van elkaar zijn. Ten derde geeft de term $u_{1j}X_{ij}$ aan dat de feitelijke onverklarede variantie mede afhangt van de waarde van predictor X. Deze afhankelijkheid, heteroscedasticiteit geheten, zou in gewone regressie-analyse niet toelaatbaar zijn.

Het random gedeelte van het multiniveau-model biedt dus de mogelijkheid om variantie te specificeren op verschillende niveaus, waarbij onderlinge afhankelijkheid tussen variantietermen toelaatbaar is. Dit maakt multiniveau-analyse geschikt om regressiemodellen te toetsen bij hiërarchische gegevens. Over de toepassing van het random gedeelte in data-analyse wordt verschillend geschreven. Soms krijgt een meer exploratieve werkwijze nadruk (bijvoorbeeld Hox 1992, Hüttner en Van den Eeden 1995, Smit et al. 1995). Stapsgewijs valt dan na te gaan of er variantie is op het hogere niveau en zo ja, of die variantie is verbonden met bepaalde variabelen op dat hogere niveau. Vervolgens kunnen die variabelen als predictoren aan het model worden toegevoegd, al dan niet in interactie met variabelen op de lagere niveaus. Anderen benaderen de multiniveau-analyse vooral als een vorm van regressie-analyse, waarbij vooraf gekozen predictoren en bijbehorende variantie worden onderzocht op hun verklarende werking (bijvoorbeeld Van Busschbach 1996, Klein Ikkink en Van Tilburg 1998). In dit geval wordt volstaan met het schatten van de variantie op de verschillende niveaus, zonder deze te verbinden met specifieke variabelen. In ons onderzoek volgen wij de tweede benadering.

BEOORDELEN VAN UITKOMSTEN

Zoals opgemerkt is het vaste gedeelte te behandelen zoals de parameters in gewone regressie-analyse. De multiniveau-analyse wijkt wel af in de mogelijkheden om de waarde van de uitkomsten te beoordelen. Er zijn, zoals aangegeven in hoofdstuk 4, drie mogelijkheden: verandering in variantie-componenten, verandering in de zogeheten deviantie en de significantie van parameterschattingen.

De variantie-componenten in multiniveau-analyse verschillen sterk van die in gewone regressie-analyse. Snijders & Bosker (1994) geven aan dat het niet zinvol is om de R^2 uit gewone regressie-analyse te gebruiken bij multiniveau-analyse. Om inzicht te krijgen in de veranderingen in variantie op elk van de onderzochte niveaus, dient volgens hen voorts rekening te worden gehouden met de variantie op de andere niveaus. Hierdoor wordt voorkomen dat de onverklaarde variantie na een modelverandering zou dalen als gevolg van logische afhankelijkheid tussen de variantietermen op verschillende niveaus. Deze afhankelijkheid komt voort uit het feit dat effecten van verklarende variabelen op verschillende niveaus tegelijk gemodelleerd kunnen worden. Hierdoor wordt de variantie behorend bij die variabelen als het ware verdeeld over de verschillende niveaus. Een vermindering van variantie op het ene niveau leidt dan per definitie tot een vermeerdering op het andere niveau. De auteurs pleiten er voor om per niveau de 'totale' variantie te berekenen. Voor een model met twee niveaus geven zij de volgende oplossing:

totale variantie niveau 1:

$$\sigma^2 + \tau^2$$

totale variantie niveau 2:

$$\sigma^2/n + \tau^2$$

waarbij

σ^2 = variantie op niveau 1.

τ^2 = variantie op niveau 2.

n = aantal cases van niveau 1 per groep op niveau 2 (bijvoorbeeld: aantal relaties per netwerk).

σ^2/n = gemiddelde binnengroepsvariantie over groepen op niveau 2.

Een uitbreiding naar drie niveaus betekent dat de varianties van de lagere niveaus (1 en 2) gemiddeld moeten worden over de groepen op het hoogste niveau (3). Op basis van Snijders & Bosker (1994) zouden de totale varianties er bij een model met drie niveaus als volgt uitzien:

totale variantie niveau 1:

$$\sigma^2 + \tau^2 + u^2$$

totale variantie niveau 2:

$$\sigma^2/n + \tau^2 + u^2$$

totale variantie niveau 3:

$$\sigma^2/nm + \tau^2/m + u^2$$

waarbij

- u^2 = variantie op niveau 3.
- m = aantal cases van niveau 2 per groep op niveau 3
(bijvoorbeeld: aantal netwerken of respondenten per buurt).
- n = aantal cases van niveau 1 per groep op niveau 2
(bijvoorbeeld aantal relaties per netwerk).
- σ^2/nm = gemiddelde binnengroepsvariantie van niveau 1
over groepen op niveau 3.
- τ^2/m = gemiddelde binnengroepsvariantie van het niveau 2
over groepen op niveau 3.

De termen n en m zijn gebaseerd op groepen van gelijke grootte. Voor ongelijk gevulde groepen, zoals het geval is in dit onderzoek, adviseren Snijders & Bosker gebruik van het harmonisch gemiddelde: $1/[(1/N)\sum_i(1/n_i)]$. Wij volgden dit advies. In de tabellen staat steeds de totale variantie voor de verschillende niveaus vermeld.

Wij hebben deze getallen niet verder omgerekend naar een R^2 . In dit onderzoek hebben we ervoor gekozen om de veranderingen in onverklaarde variantie weinig nadruk te geven. Wij zijn niet gericht op maximale reductie van onverklaarde variantie, maar op het toetsen van hypothesen over de specifieke bijdrage van bepaalde variabelen. Gezien de afstand tussen niveaus, die in veel hypothesen aanwezig is, ligt niet voor de hand om grote reducties in de variantie te verwachten. De hypothesen zijn vooral gericht op het *bestaan* van bepaalde verbanden met onafhankelijke variabelen en minder op hun gewicht in de reductie van variantie in de afhankelijke variabelen of de specifieke bijdrage van de verschillende niveaus.

Wel bepalen wij in de analyses de significantie van afzonderlijke parameterschattingen. Wij toetsen ook steeds of het model als geheel beter bij de gegevens past door de toevoeging van predictoren. Hiervoor gebruiken wij de deviantie (zie hiervoor 4.3).

HET LOGISTISCHE MULTINIVEAU-MODEL

Een van de afhankelijke variabelen in ons onderzoek is een dichotome variabele: de kans op ruil. Het programma MLn, waarmee wij de analyses hebben uitgevoerd, biedt de mogelijkheid voor logistische multiniveau-analyse. De behandeling van uitkomsten hebben wij in hoofdstuk 5 beschreven. Hier gaan wij kort in op het logistische multiniveau-model en op de modelspecificatie bij de uitvoering van de analyse. De beschrijving is gebaseerd op Paterson (1995).

In een logistisch model met twee niveaus is Y_{ij} een dichotome variabele,

bijvoorbeeld de kans op ruil in buurtrelatie i binnen buurtnetwerk j : die kans is 0 als er geen sprake is van uitwisseling van instrumentele steun binnen die relatie en 1 als er wel uitwisseling is. Het vaste gedeelte van het model is aan te duiden als f_{ij} . Het random gedeelte op het hogere niveau is aan te duiden als r_j . Als we de kans op ruil weergeven als π_{ij} , dan is het logistische model met twee niveaus als volgt:

$$\text{logit } \pi_{ij} = \log(\pi_{ij} / (1 - \pi_{ij})) = f_{ij} + r_j$$

of

$$\pi_{ij} = \exp(f_{ij} + r_j) / (1 + \exp(f_{ij} + r_j))$$

Het logistische multiniveau-model is nu te schrijven als:

$$\begin{aligned} Y_{ij} &= \pi_{ij} + e_{ij} \\ &= [\exp(f_{ij} + r_j) / (1 + \exp(f_{ij} + r_j))] + e_{ij} \end{aligned}$$

De interpretatie van parameters in dit model is als bij andere logistische regressie-modellen. Dit is besproken in hoofdstuk 5. Uit de laatste formule is verder af te leiden dat de varianties op de verschillende niveaus niet bij elkaar kunnen worden opgeteld, zoals wij doen bij gewone multiniveau-regressie-analyse: r_j en e_{ij} kunnen niet bij elkaar worden opgeteld.

Over ouderen wordt vaak gedacht dat zij afhankelijk zijn van de buurt waarin zij wonen voor het onderhouden van persoonlijke relaties en voor het organiseren van praktische hulp. Tegelijkertijd zouden buurten steeds minder zijn geïntegreerd en zijn persoonlijke netwerken steeds meer gespreid. Dit kan ouderen in een kwetsbare positie brengen. Maar gebeurt dat ook?

Dit onderzoek gaat over de buurtnetwerken van zelfstandig wonende ouderen tussen 55 en 89 jaar in een groot aantal verschillende Nederlandse buurten. Invloeden van sociaal-structurele kenmerken van buurten op de omvang en samenstelling van de buurtnetwerken worden onderzocht. Ook is gekeken naar de betekenis van het buurtnetwerk voor de uitwisseling van praktische hulp. Dit brengt een zeer rijk geschakeerd beeld naar voren van de buurtnetwerken van ouderen in Nederland, waarbij de kwetsbaarheden van ouderen soms verrassend blijken te liggen. De auteur pleit dan ook voor een gedifferentieerde benadering van buurten en ouderen.

Fleur Thomése is universitair docent aan de Vakgroep Sociologie en Sociale Gerontologie van de faculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij is mede-auteur van het scenario-rapport *Zorg voor ouderen: Amsterdam anno 2010*, dat in 1990 verscheen, en mede-redacteur van *De ideologie van de markt. De koopman tussen staat en burger*, uit 1998. Zij verricht momenteel onderzoek naar de levensloop van ouderen en hun persoonlijke netwerken.

ISBN 90-5170-449-6

9 789051 704495

NUGI 651

THELA • THESIS

